Бо війна — війною…

Роман

Одчиняйте двері —

Наречена йде!..

Одчинились двері —

Всі шляхи в крові!

Павло Тичина

Бо війна — війною, вісьта–вйо!

В тім є Божа сила, гатьта–вйо!

Як не заб'є тебе гостра куля,

То копитом, замість кулі, вб'є кобила…

Левко Лепкий

## Розділ перший

Вертоліт стрімко піднявся в біле небо, описав над нами коло й ліг на курс понад сталево–мертвою гладінню озера Ямба–то, що великим овалом простяглося від нас на захід, зливаючись на обрії з бараницею жухлих шелюгів. Швидко віддалявся, зменшуючись до розмірів куріпки, кулика, комахи, цяточки, а коли й цяточка зникла, я відчув, як починає добиратися до мене почуття осамотненості й жалюгідного каяття:

навіщо мені, навченому й провченому, здалася ця романтика? Може, їм — моїм супутникам, що ось там вовтузяться над берегом озера, розпаковуючи намети, спальні мішки й продукти, такий допінг потрібен — стан відчуження від метушного світу; мені ж бо мого колишнього вимушеного й довготривалого перебування поза його межами мало б вистачити на все життя. Та ба… Колись я ридав чорними сльозами, як мене, ні в чому не повинного підлітка, приреченого на багатолітнє табірне поневіряння, вивозив із Галичини до Воркути арештантський ешелон, а нині розчулююся, зустрічаючись із неозорими просторами тундри, яку в ті гіркі роки, ненавидячи й проклинаючи щоденно, підсвідомо й несподівано для себе щиро полюбив. Парадокс!

Та моє каяття тривало тільки мить. Цяточка вертольота проколола помаранчеву завісу неба над серпиком сонця, що вже починало ховатися за обрій, полишаючи на часинку дикій тундрі білу ніч, я розглянувся довкола, і мене почав огортати тихий спокій, що напливав із незайманого безлюддя, де тундра на своєму шляху зустрілася з рештками тайги.

І я ніби вперше побачив: у лютому двобої зчепилися стихії мертвоти й життя: тундра погнула, поламала острівці лісу, вчепилася до коріння вічною мерзлотою, покрутила вітрами гілля, поколола морозами стовбури, та все ж… Учепившись чепірначчям одне за одного, віддавши для життя енергію своєї краси і зросту, покручені, згорблені, зав'ялі, та невпокорені стоять деревця. Стоять! Чи ж то не так само вижив і я серед мерзлоти людського сумління, витративши на виживання час і сили, призначені для творення?.. Цур, не треба! Не треба, а воно, минуле, постає переді мною і не відступає…

Знав я, що так буде, ще на початку нашої подорожі, коли Федір познайомив мене з воркутинським домоуправом Степаном Пеньковим, якого взяв із собою за "інтенданта". Казав же я йому: не бери чужих людей. Та він і подумати не міг, що Пенькова я давно знаю…

Але годі. Я ж не для гірких спогадів сюди приїхав — для відпочинку. Не до ворогів — до друзів. До друзів? І Пеньков, що стоїть он збоку з транзистором у руках, теж уже друг? А чому б і ні — колись був "кумом". Він мене, мабуть, не впізнав, а я його — відразу. Що ж, нас було багато в оперуповноваженого ОЛП[1] Сорок другої шахти лейтенанта Пенькова… Як він втерся, колишній опер — "кум", а нинішній домоуправ, до Федора? Певне, продуктами допоміг… І буде поряд зі мною цілих десять днів нашого відпочинку. Щоб я весь час пам'ятав, де і ким був тридцять років тому, щоб не барвистий килим бачив у тундрі, а її мерзлоту, щоб не милувався кожухом решток тайгового лісу, а вишукував серед нього знищені холодом покручі.

Та Бог з ним. Припустимо, я його не впізнав…

Я ж таки приїхав до друзів. Кожного року, відколи вийшов на пенсію, приїжджаю до них порибалити. Старший у нинішній виправі на озеро Ямба–то — Федір Янченко, головний інженер воркутинського Управління автотранспортним господарством, у якого я, Євген Шинкарук, працював колись начальником відділу постачання. Свого часу Янченко водив трактори з пальним і продуктами на далекі бурові — з'їздив усю Великоземельську тундру, тому знає і її, і людей. Йому легко було домовитися з геологами, що бурять нафту біля Воркути, про вертоліт.

Я протестував проти цієї витівки: то ж незаконно. "А начальство у заповідниках полює законно?" — відмахнувся Федір. Та й справді, чим, як не вертольотом, ми змогли б дістатися на озеро Ямба–то — маленьке кружальце на карті глибокого Заполяр'я, — що сховалося у лісотундрі в двадцяти кілометрах за річкою Великою Роговою.

Повнотілий і навдивовижу рухливий Федір робить із березових жердок для бівуаку каркас, якого обтягне поліетиленовою плівкою; це буде наше бунгало — склад з продуктами і їдальня. Що то за слово — "бунгало", не знаю, але воно добре пасує для нашої обстановки. Федорові допомагає Віктор Горбов. Я його пам'ятаю з тих часів: він був вільнонайманим лікарем у нашому ОЛП, а тепер працює у воркутинській

міській лікарні травматологом. Намет розкладає Юра Ніструл, головний механік нашого управління.

Мені треба йти до них і ні про що, крім майбутньої риболовлі, не думати. Янченко ось уже помахує мені рукою.

Я ще раз глянув у той бік, де зникла цяточка вертольота, і неясна тривога схолодила груди: а що коли не прилетять за нами? Це–бо справжнє хлоп'яцтво — приватно брати вертоліт і не зафіксувати в офіційній установі своїх координат. То ж яке відлюддя: ніхто, на випадок чого, звідси ніколи не вибереться.

Що за думки знову лізуть до голови? А все ж — така далечінь, ніхто не почує… ніхто не почує… І за тих кілька хвилин, протягом яких я вертаюся до товариства, зринає в пам'яті раптовим хоралом пісня, що співалася колись у моїй душі багато літ і не давала знидіти, впасти, загинути: та пісня весь час була зі мною і вселяла віру, що мене почують, знайдуть, повернуть… і врешті я таки діждався, мене почули — до мене їде на побачення мій молодший брат, долинає за дріт перестук коліс, це їде він, я вчора отримав телеграму. Мені вже можна зазирнути хоч краєм ока у вільний світ: найбільшого злочинця розстріляно, останньою кров'ю в нашому таборі змито його слід на землі — і я зазираю, йдучи в колоні каторжників із шахти, сторожко розглядаюся по боках; до мене має приїхати мій брат, якого я полишив дома ще дитиною, може, він уже й приїхав, може, десь там стоїть серед людей на обочині розбейканої вулиці, але як його впізнати — минуло ж десять літ; супроводжують колону червонопогонні конвоїри з автоматами на грудях, вони ще покрикують "крок ліворуч, крок праворуч — стріляю без попередження", та я вже знаю, що це від завченості, їм відомо, що незабаром багатьох з нас випустять, нам буде повернено волю й честь, тільки сліз і марно втрачених років ніхто вже не поверне; собаки без угаву гавкають, проте вже не вишкірюють зубів, ніби і їм стало відомо, що їхній всесильний патрон скараний ганебною смертю: я вдивляюся в кожне обличчя, і врешті вдаряються у мої вуха

слова з пісні, яка мені водно співалась: "Чуєш, брате мій!", я повертаю голову і впізнаю…

Стихла враз пісня, зім'яв її голос Янченка:

— Чого зажурився, старий панікере? Злякався, певне, що не прилетить вертоліт за нами! Вгадав? Я ж тебе добре знаю… Але ти не падай духом, замешкаємо тут, як той скитальник Михайло.

— То твої баєчки, — відказав я.

— Баєчки! Я ж бачив його. Чого доброго, за цих десять днів він зачує нас і прийде по сіль.

— Та хто ж він такий — твій скитальник Михайло? І як це може бути: все життя тут, на безлюдді?

Серпик сонця сховався за горизонт, уже була пізня година вечора, та ми про спочинок не думали, можна буде відлежатися й удень, не велика різниця: за якусь годину–дві сонце знову спливе над обрієм і буде ліниво стояти над ним, мляво просвічуючись крізь імлу каштановою, ніби з кінської шерсті збитою кулею.

Неподалік на кургані застигли бурими купинами яструби; тихо, мов примара, пролетіла над нашим табором полярна сова, комарі обліпили повстю намети і плівку на бунгалі й люто пищать навколо нас, вимазаних "детою", не можучи доступитися до своїх жертв; півкають у кущах карликової берізки лемінги; над самою водою довкола наметів прослалася левада, вкрита морошкою, незабудками та іван–чаєм, а з недалеких торфовиськ тягне п'янким запахом багна.

Я назбирав сухого гілляччя й почав розкладати вогнище. Ватра, куховарство — то моя робота. Розподіл продуктів, і насамперед горілки, — теж. Ніхто, навіть Юра Ніструл, з яким я завжди на виїздах живу в

одному наметі, не отримає від мене більше ста грамів трунку на добу. Мою вдачу знають ще відтоді, коли я працював в управлінні завідуючим складом: ніхто ніколи біля мене не попасся, не попасався і я, мене обзивали німцем, австріяком, панікером, який не краде і не дає вкрасти не тому, що чесний, а що боїться потрапити ще раз за дріт; я на те не зважав і навіть недоброзичливців примушував рахуватися зі своїми засадами.

Ощадливо підкладаю під казанок вільхові та березові патики, готую на вечерю куліш. Полум'я освічує обличчя моїх друзів, я поглядаю на них, і мені затишно й добре від того, що вони біля мене.

Федорові, бачу, хочеться розмовляти. Розповідає він цікаво й дотепно, має про що. Так склалася в нього доля, що провів півжиття у мандрах, працював навіть на Печор–шахтбуді, де робочий контингент складався переважно з колишніх карних злочинців, тож годі було вимагати від нього бозна–якої делікатності; мене ще до знайомства з ним попереджували про його нетерпимість, грубість, та на сьогодні я встиг переконатися, що грубим він буває тільки до нероб, хамів та підлабузників.

Отже, я відчуваю, як йому свербить язик, він уже потріскує пальцями, щоб привернути нашу увагу, та десь позаду, за моєю спиною, хрипить транзистор — це Степан Пеньков накручує його то на одну, то на другу хвилю; чомусь він бокує, хоч я не дав навіть краєм ока зрозуміти, що впізнав його — табірного "кума", як називали арештанти оперуповноважених. А може, і він упізнав мене?.. Транзистор посвистує, півкає, врешті вихоплюється з нього німецька маршова пісенька з одноманітним рефреном, "айн, цвай, драй". Федір нахмарює чоло, дивиться на мене невдоволено, ніби це я заважаю йому розпочати розмову, й мовить єхидно:

— Переклади, Женю, ти ж у нас поліглот, що воно означає — оте "айн, цвай, драй".

— Раз, два, три, — відказую я простодушно, і тут здіймається гомеричний регіт.

Федір вигукує, хапаючись за живіт:

— Спасибі, Женю, що просвітив, повік не забуду!

Я розумію свій промах, та мені втішно, що зміг подарувати друзям крихту доброго настрою коштом власної наївності. Найщиріше сміється Віктор; він теж, як і я, має своє вразливе місце, тому й радий нагоді посміятися з мене: у Віктора дві "праві" руки, обома може писати, а тому не знає ніколи "вліво — вправо". Федір розповідає про нього свою видумку: буцімто Горбов якось попришивав травмованому пацієнтові руки й ноги не туди, куди треба, і вийшов з того знаменитий конфуз.

Юра Ніструл ніколи ні з кого не піджартовує, він мовчазний і рідко коли сміється. Доля йому судилася така, що тяжко й пояснити, звідки в нього доброта й інтелігентність. Мати його, румунка з Чернівців, у 1940 році переходила разом з чоловіком радянсько–румунський кордон; чоловіка прикордонники вбили, її ж схопили, а після суду вона була заслана у Воркуту. Коли відбула строк, поселилася в землянці, яку викопала у стрімкому березі над річкою Воркутою, з кимось там зустрічалася й народила Юру. Незабаром померла, а Юра виховався у дитбудинку… Юра не любить, коли з нього піджартовують: певне, хлебнув по гульку насмішок у дитбудинку і йому того вистачає на все життя. Я тільки відчуваю, як від нього випромінюється на друзів і на мене доброта, а часом уночі, коли перед світанком у наметі діймає холод, він тихо й дбайливо поправляє на мені ковдру.

Степан Пеньков сідає врешті за ватру, не перестаючи накручувати транзистора. Робить це нервово й бездумно, поглядаючи при тому весь час на мене. Впізнає? Мабуть, ні… А я дивлюсь на його пальці, які покручують регулятор транзистора, і пригадую, як вони дрібно

стукотіли під час останньої розмови зі мною у таборі — дрібно, погрозливо і, зрештою, безсило.

Смачно запах куліш, у казанку густо забулькотіло, Федір нетерпляче змахнув у мій бік рукою, і я почав накладати в миски страви й розливати у склянки добову норму трунку.

— Тепер слухай, Женю, — сказав Янченко, витерши долонею уста. — Слухай про скитальника Михайла, і те, що буду розповідати, уявляй собі так, ніби ти сам усе те бачив. Тоді повіриш.

На Михайлівські озера, до яких належить і Ямба–то, що в перекладі означає Продовгувате, Федір наїжджав з геологами досить часто ще до того, як ми з ним заприятелювали. Отож тепер він розповідав нам про випадок, який трапився з ним у цих краях до знайомства з нами. Ми слухали його оповідку, затамувавши подих, й, напевно, були схожі на дітей, котрим під ніч розказують казку про нечисту силу. Крім Пенькова, який чомусь пильно вивчав табло на транзисторі.

— Це було на початку літа, коли в тундру прилітають з півдня зграї гусей і лебедів, а пастухи переганяють на північ голодних і облізлих оленів, де більше ягелю й менше мошки. Я з двома геологами виїхав на Ямба–то порибалити. Зовсім недалеко звідси, он за тим затоном, ми позакидали вудки й терпляче чекали, поки клюне. Я поспитав геологів: може, знають, чому озера за Великою Роговою називають Михайлівськими. Вони розповіли мені легенду про таємничого Михайла, який бурлакував тут після війни, а може, бурлакує й досі, навіть показали заглибину, де була колись його землянка. Нібито випустили чоловіка з воркутинського табору на волю, та він не захотів уже повертатися до людей. Я вірив і не вірив, бо як тут можна жити, коли вісім місяців річно тиснуть люті морози, шаленіють пурга, буревії та урагани. Але звідки взялася назва? Я думав про відчай людини, яка рішилася на таке життя, та про її фізичну й моральну міць — і в той мент моїх роздумів побачив у шелюгах високу постать, що наче виросла з–під землі. Довговолоса, з кустратою сивою бородою людина, одягнута в

оленячий кожух, ступила в наш бік кілька кроків і зупинилася, спершись на рушницю, мов на костур. Я опустив вудлище, геологи посхоплювалися з місць, людина вийшла із шелюгів і зупинилася на відстані десяти кроків.

"Сіль, — сказав дідуган. — Патрони".

У його голосі не було вимоги, погрози чи благання, чоловік повідомляв нас про те, що йому необхідно для життя.

Ми підійшли. Старець був узутий в добре зшиті чуні — певне, і одежу, і рушницю виторгував у оленярів. Але за що?

"Знаю рибні місця", — сказав чоловік, пропонуючи нам свій "товар" за сіль і патрони.

"Ти Михайло?" — спитав я.

"Михайло, — відказав старий. — Я — Михайло".

"Давно ти тут?"

"Давно".

"Скільки?"

"Не пам'ятаю".

Ми переглянулися. Михайло насторожився і відступив крок назад. Я запропонував йому сіль, мило, сірники й патрони, але за умови, що ми самі все те віднесемо до його житла.

"Навести хочете?"

"Ні".

Старий кивнув головою, сказав нам іти обіч — так, щоб ніхто не залишався позаду, і ми пішли в глиб тундри. Дійшли до сторожки, вкопаної у землю. Над ямою, вистеленою оленячими шкурами, зводився міцно складений зруб із похилим дахом теж із полін ялиці; вікно без шибок виходило на південь; рама, тесана сокирою, потріскалася від дощів, снігу й вітру; під стіною — нари; посередині сторожки — вільховий пень замість стола; у куті — риболовні снасті й сокира.

Скитальник був чистий, борода й волосся розчесані, очі швидко бігали під навислими бровами; спершись спиною до стіни, він стояв із зігнутими в ліктях руками, ніби готувався відбити напад. Хлопці виклали на долівку припаси.

"Рибне місце покажеш?"

"Ходім".

По дорозі я запитав, чи він не боїться, що його знайдуть і примусять вернутися до людей.

"Я нікому не потрібний, і ніхто — мені. У мене кілька землянок, тут я зустрічаюся з оленярами".

"Хто ж ти?"

"Михайло".

"А колись ким був?"

"Полярником. До стужі звиклий".

"Чому ти тут?"

"Утік колись із Соловків. Спіймали і заслали у Воркуту. Там відбув другий строк, а після війни випустили".

Федір ще довго розповідав про свою зустріч із скитальником Михайлом, та я уже його не слухав. Неймовірна здогадка закралася мені в мозок, я пробував позбутися її — цілком, здавалось би, абсурдної, та вона вперто гніздилася, розбухала: а що коли то був мій стрийко Михайло Шинкарук, якого я ніколи не бачив, але багато знав про нього з розповідей мого батька… Полярник. Утік із Соловків. І — Михайло!..

Колись у бараку в зоні Сорок другої шахти розбудив мене вночі сусід по нарах, якого недавно перевели у Воркуту з Печори, й признався, що він мій земляк із Пилипівки, знав мого батька, а із стрийком Михайлом служив в Українських січових стрільцях. Цей сусід, колишній священик Григорій Шепетюк, у 1946 році відмовився прийняти православ'я; а що мав іще старі гріхи, то протинявся близько десятка літ по таборах стоїчним греко–католиком. Отож він в одному з таборів дізнався від колишніх соловецьких в'язнів, що серед них на Соловках було двоє коломиян: поет Андрій Бабюк, який після оголошення йому другого строку збожеволів і наклав на себе руки, і Михайло Шинкарук — той якимось чудом утік з острова й, напевно, загинув у холодних водах Білого моря.

Невже Федір говорить про мого стрийка?.. Та ні, це неможливе: стільки літ!

Та немов для того, щоб підтвердити мою здогадку, перед очима постали дві фотографії з батькового альбому. На одній — юнак у стрілецькій уніформі із завзятим гострим поглядом, а на другій — поважний чоловік із засмаглим обличчям, учасник полярної експедиції на Землю Франца–Йосифа 1931 року. На обох фотографіях — Михайло Шинкарук. Так то ж він!..

— Що з тобою? — запитав Федір, помітивши, видно, моє збентеження.

— Нічого… — відказав я упалим голосом і тут же спохопився: — А ти бачив його потім — скитальника Михайла?

— Дивіться, повірив Хома невірний! — засміявся Янченко. — Ти б виділив мені за це персональну порцію!.. Бачив ще один раз. Над Великою Роговою. Михайло до нас не підходив. Коли ми його покликали, він тут же зник, як мара.

— Ви не можете про щось інше розмовляти? — перебив розповідь Федора Степан Пеньков і увімкнув транзистора на повну потужність.

— Вам неприємні подібні розмови? — спитав я, глянувши на Пенькова. — Чому?

— А кому вони нині потрібні? — опустив очі домоуправ. — Маємо ж хліб і до хліба… Так ні — ворушать давнє, правди дошукуються…

— Правду–матінку не треба розшукувати, — відказав Янченко, скоса зиркнувши на Пенькова. — Правда, мов біблійний Єгова, є. Навіть тоді, коли її, зґвалтовану, викидають у кювет, сподіваючись, що вона до ранку витягне ноги!

Тієї ночі я не спав. Коротку білу ніч і всі подальші дні і ночі я думав про свого стрийка, про батька і про себе: зв'язував вогнива наших життів в один ланцюг випробувань двох поколінь, з яких лише другому було суджено діждатися справедливості.

Тож хочу, щоб про наші долі знали і наступні. Я адресую тобі, мій молодший брате, свою розповідь, яку скомпонував у пам'яті за час, проведений над озером Ямба–то, осмислюючи своє пережите, пригадуючи й домислюючи чуже — з батькових записок і розповідей, з

наукових праць, листів і щоденників стрийка Михайла та із свідчень очевидців. А ти дітям перекажеш.

Із записок Івана Шинкарука

Весна 1914 року. Українські великодні свята випали зразу ж після польських, і всіх студентів відпустили на два тижні додому. Я закінчую щойно перший рік учительської семінарії у Станіславі, а вже мрію про той день, коли повернуся у свою Пилипівку вчителем і стану на місці пані Шубертівної, яка донедавна виплачувала щомісячно по двадцять корон на науку дітям найбіднішої у селі сім'ї — мені й братові Михайлові, що вчиться на першому курсі філософії у Львівському університеті. Мрію віддячитися їй за нас обох, бо знаю: Михайло, дужий і завзятіший від мене, піде в широкий світ, а я скромно буду вчити розуму сільських дітей і доглядатиму стару самотню вчительку до кінця її днів.

А ще мрію зустрітися у Пилипівці з коломийською гімназисткою Катрусею Шепетюк, сестрою Гриця, який вчиться у Львові на теології. Може, зважуся заговорити з нею. Вона горда і поглядає на Михайла. Що ж, він старший і мудріший, їй з ним цікавіше...

Цього року Михайло від себе і від мене подякував учительці за допомогу, бо отримав стипендію — двадцять п'ять корон, а ще з протекції відомого критика Євшана (Миколи Федюшка з Войнилова) став підробляти кольпортером у НТШ[2], крім того, харчується в академічній їдальні за половину ціни. Висилає мені гроші на утримання, і я повинен звітувати перед ним за кожен крейцар.

Сьогодні чекатиму у Станіславі на поїзд зі Львова, яким приїдуть Михайло і Гриць Шепетюк. Увечері в будинку українського "Сокола", що поряд із нашою семінарією (я про це Михайлові написав), буде читати "Мойсея" Іван Франко. Важко повірити, що побачу його зблизька... Потім поїдемо до Коломиї, а далі пішки — у Пилипівку. О, якби здійснилось те,

про що ми домовлялися на зимових вакаціях — піти страсного тижня у гори!

Та, напевно, ця затія не вдасться: дома чорна біда, тато спрацьований, знищений роботами, мама схибнулася розумом на релігійному тлі — пропадає у церкві й на плебанії, миє там підлоги, без упину молиться, батькові ж дорікає, що не послав мене вчитися на священика.

А ще непевно стало у світі, то, може, й не варто вештатися горами. Кажуть, поліція після віденського та львівського процесів полює усюди за російськими шпигунами.

В березні відбулася карна розправа у віденському суді над Олександром Яндричем, угорським підданим, який видавав Росії військові таємниці. В "Ділі" повідомлялося, що під час ревізії у нього знайдено шпигунські звіти, писані тайнописом, план фортець у Перемишлі, порядок походу армій на випадок війни, за що отримав від російського уряду грубі гроші. Засуджений на п'ять літ в'язниці в Куфштейні.

Того ж місяця у Львові закінчився процес над Семеном Бендасюком із Товмача, який працював бібліотекарем у Народному домі. Члена москвофільської партії Бендасюка звинувачено у зв'язках із впливовими партіями в Петербурзі. Під час обшуку в нього виявлено прокламації, в яких проголошувалося, що "на просторій землі Данила має ґаздувати російський цар, бо народ — від Карпат до Камчатки — весь руський". Що йому Франко! Листувався з графом Бобринським, отримував від нього російські карбованці, коли ж граф, повертаючись із Праги, зупинився у Львові в готелі "Жорж", москвофіли влаштували йому гучний банкет, а потім, як дорогого гостя, возили по містах Галичини. Польські присяжні з антиукраїнських спонук виправдали Бендасюка, а граф Бобринський у листі подякував за це полякам, пообіцявши, що Росія незабаром матиме змогу віддячитися їм не лише словом, а й ділом.

У світі запахло порохом. У прикордонних районах Росії й Австрії почалася мобілізація. Галичина може стати тереном страшної війни, вона ж бо є ключем Росії до Румунії, Угорщини, Австрії та Німеччини.

В Австро–Угорщині шаленіє шпигуноманія. Мабуть, таки в гори не підемо. А втім — як вирішить Михайло. Він краще знає, що діється у світі: Львів є Львів.

Як я маю повестися, коли почнеться світова веремія? Михайло писав, що вступив у "Січ" Кирила Трильовського, бо замало ходити по селах з антипропінаційними[3] рефератами, а витанцьовувати на забавах модний танець two step[4] у той час, коли вшехполяки на чолі з Пілсудським уже створили озброєний легіон "Związek strzelecki"[5], просто ганьба.

Михайло — максималіст, він піде напролом, на ризик. А я думаю про освіту. Тільки просвічений народ здатний до боротьби, тільки самоусвідомившись, можна перемогти ворога. А може, я помиляюся: коли почне литися кров — чи буде час навчати тоді народ?

Я прочитав Пруса і Винниченка, Ніцше і Толстого, Дрепера і Франка, Джека Лондона зрештою, та нічого від того в моєму житті не змінилося. На станції у Станіславі я мешкаю з трьома кандидатами учительської семінарії; бідні їдять з однієї миски, а багацький син — окремо.

Хто я? Хочу проаналізувати війну і світ своїх почуттів.

У Грушеві ми переплили чайкою Прут і через переліски, стежками навпростець, подалися до Погорільця — найвищого в околиці горба, довкола якого поприпадали шиті соломою хати, з покірною надією вдивляючись підсліпуватими віконцями у високий трираменний хрест на маківці, немов прочани у храмі в золоту чашу при виносі Святих Дарів.

Наша з Михайлом вітцівська хата стояла самотньо край села, найменша й похила, та цього разу вперше не стиснулося болем моє серце — навпаки, мене діткнуло почуття гордості від того, що з найбіднішої хати вийшли ми до світла науки, на гору, і ось стоїмо тут, на Погорільці, немов небожителі, і знаємо те, чого ніколи не будуть знати батько й мати, і в поті чола працюватимемо для того, щоб наші діти виросли за нас мудріші, а мине час — і стане мій народ освіченим і сильним, бо маємо великого Учителя, науку якого понесемо ми — Михайло, Гриць, я і сотні таких, як ми, — до найглухіших закутків, а тоді…

— А тоді сусіди будуть змушені з нами рахуватися!

Я сказав ці слова вголос і знітився, бо ж був наймолодший серед компанії, боязко позирнув на Михайла, чекаючи його нищівно–поблажливої посмішки, якою він жорстоко витруював мою наївність і не завжди був справедливий; його вимогливість до людей межувала часто із зверхністю, але й себе він не шкодував, коли стикався з власною необізнаністю; усього на два роки старший, Михайло був для мене авторитетом, і я, рахуючись із кожною його думкою, деколи по–дітвацьки крикливо вивільнявся від нього, щоб утвердитись у самому собі.

Гриць Шепетюк, високий і вродливий, до якого вже встигло діткнутися теологічне виховання витонченістю й непроникливістю обличчя, не зреагував на мої слова. Вітер розвіював його чорне волосся, він дивився на село, посередині якого поряд із церквою стояла єдина під черепицею хата, і мовив натхненно, ніби перебував у цю мить в аудиторії на теологічному диспуті:

— Нам водно ставлять схоластичні питання, а одне з них таке: де підносився Святий Дух, коли Іван Хреститель робив рукоположения Ісусові, — над водою чи під водою, адже Христос тоді дивився у воду… А мені тепер, коли я поглядаю на своє село, хочеться відповісти: над моїм рідним подвір'ям.

Михайло скинув бровами, — вітер пустував у вихорці, що розділяв його тверде русяве волосся над випуклим чолом, туге підборіддя стягувало губи у смужку, очі мав холодні й уперті, — відказав коротко на Грицеву сентенцію:

— А на моєму чорти шабаші справляють… — Він повернув до мене голову й закінчив мою думку: — З нацією, яка має Франка, мусять рахуватися сусіди, хочуть того чи не хочуть.

— Ти розумієш, Михаиле, — підхопив я, зрадівши, що брат підтримав мене, — ми у вічі бачили його, наглого Мойсея, колись своїм дітям з гордістю про це розкажемо, і, може, аж тоді дізнаємося з десятків праць майбутніх дослідників творчості Франка про те, що нині знає тільки він один.

— Прийде час! — патетично мовив Гриць.

— Не згоден з цією формулою Франка — "прийде час", — змахнув рукою Михайло. — З усім згоден, тільки не з нею. Ми не маємо права чекати і мріяти, втішати себе вірою в прийдешнє благоденство. Самі мусимо його створити. І не тільки з допомогою зброї… У стрілецьких та сокільських товариствах політиків вистачає, охочих воювати — теж, і це добре. Та бракує нам фахових сил. У нас багато патріотів, які тужать за козацькими кунтушами та шликами, а мало, майже нема торговців, математиків, інженерів, учителів, лікарів!

— Це правда, — сказав я. — І передусім учителів. "Прусський учитель виграв битву під Садовою", — хвалився колись Бісмарк.

Ми сходили вниз із Погорільця, наближаючись до перших хат. Мовчанку перервав Гриць.

— Даремно, Михаиле, зневажаєш козацькі кунтуші. Це ж наша слава, історія.

— Та хіба я проти історії? Але ж минуле не дає нам права на фудулію. Предки могли, уміли! Тож покажім, що ми можемо нині. Захоплення козаччиною відкидає нас у сімнадцяте століття, а нині — двадцяте. Ностальгія за козаччиною породжує національну неврастенію. А я готовий одягнути огидний австрійський однострій, аби для діла. А я готовий зміряти ногами всю Україну — нинішню — і описати її, визначити, де є корисні надра, оцінити ґрунти — які під хліб, які під забудову, щоб після того, як народ стане вільним, узятися не за організацію парадних фестин, а за працю для життя.

Михайло змовк, а по хвилині заговорив до мене:

— Мене, Іване, захопила географія. Наука про землю — що може бути цікавіше? Ходжу на лекції до професора–географа Степана Рудницького, прочитав недавно видану в Києві його "Коротку географію України" — і мені відкрилися очі. Яка велика Україна, а для нас вона ніби за маревом, ми знаємо тільки свою Галичину. Скільки скарбів заховано в українській землі! Хтось те все має вивчити, дослідити до кожного квадратного метра… На захід — по Перемишль, на схід — до Кубані, на південь — аж по П'ятигорськ!

— Якби на те професорова воля, — сказав я іронічно, — то на північ він посунув би кордони України до Соловків або ж за полярне коло!

Михайло зупинився, я чекав, що він зараз приструнить мене, та він пильно глянув мені у вічі, ніби я підказав йому цікаву думку.

— Та певне… — промовив нерішуче. — Рудницький переборщив, патріотизм мусить мати межі, бо поза ними він стає псевдоромантикою або шовінізмом… Соловки, полярне коло, кажеш. О, як би я хотів ступити туди хоч раз ногою!

У цей мент я пересвідчився остаточно: Михайло піде далеко. Що ж, кожному кораблеві своє плавання… А я залишусь тут, хтось повинен

залишитися. Аби лише з Катрусею Шепетюк, — защеміло солодко в грудях, та раптом солод згірк від думки: Катерина піде за ним, він вартий того.

Стежка, що вела з Погорільця, роздвоїлась унизу: одна ставала вулицею і вела до критої черепицею хати сільського війта Шепетюка, друга збігала до Березівки, що обмивала село крутими кривобродами, і через кладку заводила прямо на подвір'я моєї вітцівщини. Ми попрощалися з Грицем, домовившись зустрітися на Великдень біля церкви.

Клацнула защіпка на хвіртці, сполохалися кури, із стаєнки зиркнула великим чорним оком моя Красуля й мукнула, впізнавши мене; з хати, згинаючись у низьких дверях, вийшов батько в сорочці, підперезаній крайкою поверх полотняних штанів, вусатий, з довгим волоссям, що спадало на плечі, вже зовсім сивий.

— Приїхали, слава Богу, — сказав, ховаючи назад руку, до якої нагнувся Михайло. — На Волове до дідича треба йти, стайню будувати. Я вже звів зруб, а козли поставимо разом.

— Де мама? — спитав я, зрозумівши, що в гори нам таки не стелиться дорога.

— Та де — у церкві, — буркнув тато, — або в церковного старшого брата Маланюка. Де би ся поділа… Йой, Іване, біда мені з мамою. Аби злагодитися із своїм братом за межу, відпустила йому шмат поля на Дубах, а їсти й так нема що.

— Я, тату, здав добре колоквії, — сказав Михайло, щоб утішити старого. — Іван також…

— Та добре… Вчіться, бо нема, ой, нема на чому тут говіти… А минулої неділі по Службі Божій наробила посміховиська на все село.

Вийшли з церкви, а вона розказує жінкам, аби мали з чого сміятися: нібито ти, Михасю, в якогось митрополита був і вірою своєю його здивував, а ще якогось короля — мудрістю… Ци було таке? Та де… А ще казала, що в церкві є дві корони для вас обох і що священик на казанні вас упоминає, бо вам призначено нарід рятувати. Отака публіка…

Я здавив у собі сльози: як нема шаблі, то най будуть піхви, — втішають себе люди марними мріями в безпросвітті… А може, ми таки повинні порятувати народ: це уже відчай…

На подвір'я вбігла мати: "Таж казали мені, казали: сходять твої хлопці з Погорільця, біжи додому, Палатно". Вона припала, маленька й худа, як скіпка, до Михайла, щось там примовляла до нього, а він гладив її рукою по рубищі на плечі; потім підійшла до мене й шепнула: "Це я тобі наскладала, аби Михась за гроші не випоминав", — і, боязко поглядаючи на батька, всунула мені до кишені кілька монет: а очі були такі сумні…

— Ходім, Іване, з'їмо щось з дороги та й підемо з татом до Стрельбицького стайню будувати, — промовив глухо Михайло й зайшов до хати.

Ми працювали в дідича до темної ночі, а коли поставили козли, пан Стрельбицький покликав тата і подав йому ворочок муки на паску. Тато поцілував дідича в руку, і ми відвернулися від такої ганьби, а за воротами, діждавшись тата, Михайло сказав:

— Щоб я, тату, більше не бачив того, що ви панську руку цілуєте.

— А паску панську будеш їсти? — визвірився тато.

— Ми ж її заробили в дідича.

— А де бись заробив, якби не він? У такого харпака, як я?

Заграли великодні дзвони на "Христос воскрес", висипали люди з церкви на майдан, ударили біля дзвіниці моздири, затремтіло віття високих смерек, білі цяточки стокроток зім'ялись під сотнями ніг; ми з Михайлом пробиралися крізь натовп на край майдану, де стояли, очікуючи нас, Гриць Шепетюк із Катрусею. Вона тримала брата під руку, нахиливши до його плеча кучеряву голівку, — біла, мов черемха, у білій сукні, розкішна панна. Я затамував подих і чув тільки, як гупає у грудях серце, мов ті моздири за дзвіницею, здубіли ноги; а Михайло... Йшов він сміливо, упевнено, здалеку поклонився Катрусі, і я бачив, як вона відхилилася від Грицевого плеча і подалася всім тілом уперед, мов лоза під вітром. Я штивно кивнув головою. Гриць привітався з нами за руку.

— Як ти змужнів, Михаиле! — обдала Катерина палким поглядом мого брата і довго не відводила від нього очей; потім, згадавши, що Михайло підійшов не сам, позирнула привітно на мене й мовила, ніби до хлопчика: — Та й ти підріс, Іване...

Мені враз захотілося їх полишити, і я вже готовий був сказати: "Розмовляйте собі, а я піду до хлопців", та в цю мить ми помітили, як до паперті почали підходити люди; вони товпилися, напевне, священик вийшов — знову почнеться принизливе цілування рук; жінки перші протискалися й нагиналися до когось — хтось там сидів на східцях. Невже піп сидячи приймає поклони?

Ми приглядалися, та заспокоїв нас Гриць:

— Атаманюк вернувся з Куфштейна, той, що двадцять шість літ відсидів за вбивство економа у фільварку на Воловім. А це ось випустили.

Народ розступався, ставав колом, і ми побачили старого, як світ, сліпого діда з пооранim зморшками обличчям. Він сидів, спершись однією рукою на палицю, а другу, безвольну, ніби неживу, дозволяв людям підносити до уст, наче байдужою була йому людська честь або ж

приймав її як заслужену: мовчав, потім відклав палицю, підвів угору руки і прохрипів загробним голосом:

— Моліться, людіє, Страшний суд іде!

Мене зморозило дідове пророцтво, усі ж бо чекають війни, боячись і сподіваючись на неї, а хто у ній нас поведе, коли нині народ віддає шану дідичеві й опришкові, тільки хліботавець не заслужив на таку повагу. Хто?

— Боже, який темний народ! — зітхнув Гриць Шепетюк.

— "Незрячі прозрять, а кривії, мов сарна з гаю, промайнуть, німим отверзуться уста..." — сказав Михайло. — Не називай народ темним, Грицю, поки сам не прозрів єси... — Мій брат недолюблював Шепетюка, та чомусь завжди, як тільки прийде в Пилипівку, заходить до війта спитатися, чи не приїхав бува Гриць; тепер я уже знаю, чому, й мені боляче. — Ти не заходив до нашої читальні, Грицю? — наступав Михайло. — Не заходив. Майбутній священик читальнею вважає захристіє, а трибуною — амвон. І єдина література — Євангеліє. Але ти забуваєш, що Шашкевич, Головацький, Вагилевич, Устиянович теж були попами. Так, попами! А наша читальня стала справжнім захристієм, де молодь може прочитати хіба що "Місіонара" й "Цвіт Назарету", і від церковного відрізняється тільки тим, що тут парубки ріжуться в карти, мотлошать дівчат і грають на дримбі!

— І що з того, що ти зайшов до читальні? — Гриць був спокійний, як це і личить майбутньому священикові, лише жовна проступили на випещених щоках.

— А те, що на вакаціях ми втрьох візьмемо читальню у свої руки, принесемо книжок, влаштуємо літературні вечори, читатимемо лекції з історії нашого народу, бо інакше ганьба буде нам — трьом першим інтелігентам із Пилипівки!

— Мене візьмеш на допомогу? — кокетливо кинула Катруся.

— Візьму, — злагіднів Михайло. Його холодний погляд потеплів, і це слово терпко відлунило в мені: "Візьму".

— Дякую, Михаиле. Я цього року здам матуру й поїду до Львова вчитися в учительській жіночій семінарії. Хочу наздогнати вас.

— Ну, досить, — Гриць вивільнив від сестри свою руку. — Помирімся. Буду читати в читальні лекції з історії релігії, цю науку я краще за вас знаю... А той дід, дивлюсь, справжній демократ: не виніс із тюрми ні крихти пихи за свої муки, он як єднається з народом. Я, приміром, знаю одного львівського соціаліста, який відсидів усього три місяці на Баторого, а як надувся! Навіть не вітається з тими, хто в тюрмі не сидів. Мученик та й годі!

— Хіба я не говорив, — відказав примирливо Михайло, — нас з'їдає хвороба політиканства й романтики. А все через відсутність державного розуму. Нація повинна займати всі позиції — і жертовні, і практичні, тільки тоді вона буде готова до змагань. Покиньмо нарешті облудну віру в те, що наші муки будуть колись винагороджені, і тому нам потрібні мученики. Треба, щоб їх було якнайменше. Та коли вже є... Він дурний, той твій соціаліст. Справжній борець повинен знати, що перебування у тюрмі — це передусім праця. Чей не хворіє людина особливими амбіціями, коли відкриває ремісничу майстерню, то чому має вимагати поклонів за працю в майстерні політичній?

— Михаиле, що з тебе буде! — захоплено мовила Катерина.

— Ми, виховані в неволі, — не зважав Михайло, — державно зовсім неграмотні: протиставляємо боротьбу — праці, славу — користі, романтику — раціоналізмові...

— Зупинись, Михаиле, — втрутився я. — Ці сентенції знадобляться тобі на вакаціях у читальні. Ми ж із ними згодні. Правда, Грицю?.. Нагадую, що нас чекає пані Шубертівна: знає, що ми приїхали. Ходім, їй прикро буде, якщо не прийдемо на свячене яйце.

— Твоя правда, Іване, ходім. І ти з нами, Катрусю?

— Чому питаєш? Я теж її учениця.

Учителька Шубертівна займала одну кімнату в невеличкому будинку школи, вибудуваної на кошти громади. На другій половині вчилися діти — там ми всі четверо здобули початкову освіту.

Вона чекала нас. Як тільки ми з'явилися на подвір'ї, вийшла на поріг, одягнена у святкову чорну сукню; її біла голова із зібраним на потилиці гуглем волосся була схожа на достиглу кульбабку; завжди поважна, сувора, вчителька тепер насилу стримувала сльози розчулення.

— Заходьте, діти, заходьте!..

Стіл у кімнаті був накритий по–великодньому: "сир, масло і всякії снеді", посередині стола вивищувалась паска з качуриками, уквітчана барвінком.

— Сідайте... — Вона затнулася, щоб удруге не повторити звичне вчительське слово "діти", і з подивом приглядалася до нас, не маючи сил повірити, що ті діти вже стали зовсім дорослими.

Я приглядався до неї, з острахом відшукуючи на її обличчі ознак немочі, та ні: Шубертівна була майже така сама, як і тоді, коли ми вчилися у неї, — вродлива, статечна, хіба що ледь зсутулені плечі зраджували її вік; і я подумав тепер про те, над чим ніколи не замислювався: чому вона не мала сім'ї? І тут же відповів на своє

питання: а з ким — з неписьменним селянином чи освіченим поляком? Зате в її нещасті щастя наше: ми стали її дітьми.

— Михасю, — мовила вчителька, подаючи йому яйце, — ти серед чоловіків і далі найстарший, то оббери шкаралущу і розділи, як завжди, на… нині вже на п'ять частин.

Вона налила в келихи торішнього порічняку, підвелася, і всі ми встали.

— Христос воскрес, — вимовила і вже не стрималася, схлипнула: — Куди ж ви тепер, куди?

Ніхто з нас не озвався, ми не знали, що їй відповісти. Учителька не повторила свого запитання, розуміючи, що на нього відповіді нема. Та й хіба з цього хотіла вона починати з нами розмову? Її ж цікавило інше: наші успіхи в навчанні, оцінки, пригоди, юнацькі таємниці, але нині на кінці язика у всіх людей були одні слова, і вчителька їх вимовила після хвилини прикрої мовчанки:

— Буде війна, хлопці?

Ми з Грицем переглянулися, мовчки радячись, що відповісти на таке категоричне питання; Михайло відклав виделку й мовив — теж категорично:

— Буде.

— І що ти… — Учителька тут же поправилася, щоб не виділяти з–поміж нас свого найулюбленішого учня: — І що будете діяти?

— Підемо на війну, — сказав Гриць.

— Отак просто — на війну… Так просто, мов отара до загону, — на війну. Скласти голови за цісаря і його родину… Чи ж для того ви вчитеся?

— Пані вчителько, — підвів очі Михайло, — ваша тривога нам зрозуміла, але ми підемо, мобілізовані, на війну. А там…

— Що — там? — допитувалася пані Шубертівна. — Що — там? Гадаю, не прагнете по–геройськи вмирати fur Kaiser und Vaterland[6]. Чи ж то на те я вас…

— Пані вчителько, — знову заговорив Михайло, — більше десяти років тому Іван Франко у своєму "Одвертому листі до української галицької молодежі" закликав нас бути готовими до того менту, коли розваляться імперії, а на їх румовищах постануть вільні нації, і переконував, що тільки ті стануть вільними, які підготуються до революції — духовно, науково і мілітарно…

— Чи треба на кожен випадок життя вдаватися до соціалізму, хай і у Франковій інтерпретації? — вступив у розмову Гриць. — Франко орієнтувався на упадок російського абсолютизму, на революцію в Росії…

— А як же інакше? Україна знаходиться в складі Російської імперії.

— Зате Галичина — у складі Австро–Угорської. У нас інші, свої проблеми. Поки до нас докотяться "подуви весни з Росії", якими колись так марно тішився Франко, поляки на наших спинах побудують свою державу. Тому нам передовсім треба думати про те, як вигнати, до останньої ноги, поляків із Галичини.

— І жидів! — зіронізував Михайло. — Борімся за чистоту нації, як ото у Винниченка: "українські тюрми — для українців!" Часи гайдамаччини, Грицю, давно минули, і ми не маємо права всупереч сьогоднішній реальності брати на озброєння Шевченкове гасло "ні жида, ні ляха!"

— Ого, як ти розмахався: нині на Шевченка, колись на Франка… Хто має право переглядати постулати наших пророків?

— Франкові ти щойно переглянув, Шевченкові ж захищаєш. А я кажу: в новому часі не всі постулати великих людей повинні ставати догмою. Нині ми мусимо знаходити спільну мову з інородцями, а не виповідати їм війну.

— І сидіти склавши руки у той час, коли Пілсудський на нашій землі створює військовий легіон?

— Проти легіону Пілсудського в нас буде свій, Грицю, і ми з тобою уже стали солдатами того майбутнього легіону. Пілсудському не віддамо України, але ж не треба переносити ненависть до шовіністів на польський народ. Не різня між нами й поляками принесе нам волю, а боротьба із завойовником, якої б масті він не був… Я боюся крикливого патріотизму, за яким неодмінно йдуть погроми жидівських яток. А чому б не знайти спільної мови з інородцями — тими, які так само, як і ми, недоїдають? Хіба серед поляків тільки Пілсудський і Сенкевич? А Прус, Тетмайєр, Ожешко, Конопніцька, Оркан?

— Дурниці говориш, Михаиле. Кине клич Пілсудський — і кожен поляк назве своїм ідеологом Сенкевича!

— Якщо так станеться, то нам нічого іншого не залишиться, як обороняти свою землю. Це святая святих!

Пані Шубертівна слухала, переводячи погляд то на Гриця, то на Михайла, а коли вони змовкли, спитала мене:

— Що ти на це скажеш, Івасю?

— Я ще надто молодий, мені немає й вісімнадцяти. Та я ось згадав слова Михайла з нашої розмови по дорозі з Коломиї до Пилипівки. Ту

думку про практичну працю для народу я виносив давно. Час турнірів приходить і відходить, а після битв настає пора довготривалої і копіткої праці. Настроєність на практичні діла — це, на мою думку, природний спосіб існування нації. Війна принесе волю або неволю нашому народові: хто виграє — нині ми не вгадаємо. Але в кожному разі треба буде працювати, бо ж ніхто не ходитиме після війни в лавровому вінку переможця чи в терновому — мученика. Я настроюю себе на працю.

— Добре ти сказав, тільки ж спочатку буде битва.

— Обставини самі підкажуть, де мені бути.

— Пацифіст… — проказав Гриць.

— А ти? — звернулася учителька до Катерини.

— Я вчуся, — коротко відказала дівчина. По черзі глянула на кожного з нас і повторила: — Я вчуся. І в цю хвилину — теж.

Ми спожиткували свячене, подякували господині й повставали з–за столу. Пані Шубертівна провела нас до порога, поцілувала кожного в чоло, промовила:

— Може, востаннє бачу вас. Я стара, а завірюха іноді триває довго. Тільки живі залишіться, тільки живі…

Ми з Михайлом провели Гриця і Катерину до війтового обійстя.

— Від'їжджаєте завтра? — спитала Катруся. — Та що це я питаю: знаю, що від'їжджаєте… Після матури, Михаиле, я приїду до Львова записуватися у семінарію. Ми там зустрінемося.

Я відчув, як ревнощі враз полишили мене, — аж дивно стало. Дивився на Михайла й Катрусю і любувався: вони так пасували одне до одного!

З листів Михайла Шинкарука

У кінці квітня на небі з'явилася комета, і тяжко захворів цісар Франц–Йосиф. Комету можна було побачити голим оком на передсвітанковому небі, а про недугу самодержця повідомляли газети в рубриці "Цісар недужий".

Господар дому на Замарстинівській, неподалік міської різні, Збігнев Лукасевич, у якого Михайло винаймав кімнату, сказав увечері, підкручуючи пальцями шляхетські вуса:

— На небі знамення, а на престол сяде завзятий Франц — Фердинанд... Буде війна — і шлюс! Я ж знаю: німецький ворожбит Нострадамус ще чотириста років тому написав про 1914 рік у своїй книзі пророцтв: "Студінь скаженіє. Він іде. Жінка постраждає".

У пана Збігнева тільки й було шляхетського, що вуса, закручені догори спіральками: працював він трамвайним кондуктором, проте плебейська посада, яка давала йому можливість вивищуватися над людьми — примушувати купувати квитки, штрафувати й виловлювати "зайців", — зробила його самовпевненим і категоричним. Малжона Сташка ніколи чоловікові не перечила, щоб не наразитися на образи, які завжди чатували в господаря на кінці язика крутою лайкою. Два дорослі сини, які заробляли на хліб у ковбасному цеху замарстинівської м'ясарні, жили своїм окремим побитом і дома лише ночували, справно віддаючи старому визначену ним квоту на прожиток, — у домі на краю передмістя чутно було вечорами тільки приглушений голос старого Лукасевича, торохтіння посуду й голосне плямкання за їдою, а ще пискливий дзявкіт покойового песика Нарциса, який сидів біля ніг старшого сина і вилизував йому спітнілі пальці.

— Жінка завжди постраждає, не треба бути великим пророком, щоб таке вгадати, — не змовчала цього разу пані Сташка, і пан Збігнев вельми здивувався, почувши від малжони таку просту й правдиву сентенцію. Бо й справді: сини підуть на війну, і не знати, кому буде тяжче — їм чи матері.

— Як ти аж настільки помудріла, що вмієш розгадувати пророцтва, — мовив не так уже впевнено пан Збігнев, — то поясни, що означає "студінь скаженіє".

— Це вже й дурний здогадався б, — підвів голову з–над тарілки молодший Казик — анемічний, із синіми підковами під очима хлопчина. — Зима!

— Лябзда ти! — зневажливо кинув батько. — Не зима, а погибель; то треба думати, що у пророчому слові заховано… Отже — "студінь скаженіє", а "він іде"… Хто йде?

— Та хто? Москаль. Кому ще сюди йти? — озвався старший Едвард, червонопикий від сирої бичачої крові, яку пив у парному цеху замість води і тому схожий був на ката — так принаймні, за його зовнішнім виглядом, визначив Михайло.

— О! — вигукнув утішно старий. — Ти, Едзю, з них усіх наймудріший: дикий москаль піде на нашу добру Австрію і проллє кров. Він же гірший звіра — дітей пожирає!

Михайло слухав розмову зі своєї кімнати крізь прочинені до кухні двері й не втручався, та вже на цьому слові Лукасевича не стерпів:

— А смажить чи сирими їсть? — спитав, заглянувши до кухні.

Старий не чекав будь–яких заперечень від своїх рідних, а тим паче від квартиранта, він звівся із стільчика і накокоїжився:

— Ви, русини, тільки й ждете москаля, щоб нас звідси випудити!.. Я ж говорив, Стасю: не впускай русина в хату, бо ті його крейцари вернуться тобі горлом. Я уже знаю, що ви збираєтеся на Кайзервальді, — все у трамваї скажуть! — "стрільці", "соколи"! То я вам ще таке повім, пане Михаиле: як тільки щось почнеться — щоб я вас у своїй хаті не бачив!... Вони, чого доброго, виріжуть нас, як когутів, — повернув голову до Едварда, чекаючи від нього підтримки.

— Залишіть ці справи нам самим, тату, — підвівся з–за стола натоптаний, дужий Едвард, відштовхнув ногою Нарциса, що вже добирався червоним язиком до кісточок, глипнув спідлоба на Михайла. — Заки вони нас... — Едвард витер масні долоні об штани й подався перевальцем до спальної кімнати, залишаючи на підлозі мокрі сліди масивних ступнів.

— Як щось почнеться, Збиху, — тихо зітхнула пані Сташка, — то ні один з них у цій хаті не залишиться.

— Замовкла б ти, стара римундо... — відказав здавленим голосом господар і подався за старшим сином.

Коли двері спальні зачинилися, Казик, озирнувшись, підійшов навшпиньки до Михайлової кімнати й прошепотів у відчинені двері:

— Пане Михасю, ви обіцяли мені книжку про... ну, про те, звідки взялося життя на землі...

— Дарвіна, Казику? Заходь.

З дня на день чекаю на Катрусю. Уже й сниться мені. Здається, я її люблю. Віддавна, ще змалку. Ти не гнівайся, Івасю. Я бачив твої закохані очі. Та й хто б у неї не закохався? Не муч себе, у такій ситуації вибирає дівчина.

Колись я навіть мріяти боявся: дочка війта, до якого наш батько ходив на поденщину, а потім і я брав ціпа й зі сходом сонця розпочинав з татом молотити першу сторонку на війтовому току, викохувалася, звісно, не для мене. Проте з часом у людей змінилися поняття про достаток, і влада землі, за яку нерідко проливалася на межах кров, почала поступатися владі цивілізації. Старому Шепетюкові не до шмиги були наші з Катрусею дитячі забави у війтовому саду, та погорду до харпака з–над Березівки він раптом змінив на поблажливість, коли побачив на комірі мого гімназійного костюма чотири срібні пасочки: нині Михайло ще в четвертій гімназіальній, але не знати, ким стане, коли виросте…

Мені дуже не хотілося б входити в родинні стосунки з війтом, та й з Грицем, який невдоволено поглядає на сестру, коли її обличчя засвічується усмішкою при зустрічі зі мною, та я у цьому випадку безсилий… Гриць, правда, далекий від того, щоб оцінювати людей за майновим цензом, проте його, теолога, лякають мої матеріалістичні й радикальні погляди, які він називає, не розуміючи гаразд того слова, соціалістичними. Соціалістом я поки що не став, та коли читаю Енгельса, Джека Лондона чи ще ближчого мені Івана Франка, то переконуюся, що кращої системи для створення рівноправного суспільства я не знайду в жодній іншій філософії. Боюся тільки, щоб майбутні максималісти, як про це застерігає Франко в одній із своїх праць, не перетворили ідеологічну матерію цієї філософії, в якій складові елементи повинні мати здатність з'єднуватися у найрізноманітніші й найдоцільніші сполуки, в закостенілу догму, здатну лише зрівнювати людей — у майновому, духовному, національному і мовному аспектах. А тому я вірю у непорушну силу усвідомленої приналежності до своєї нації, яка єдина має силу допомогти мені внести свій рівноцінний, незалежно від величини квоти, вклад у скарбницю рівноправної громади народів. Тому я готовий захищати із зброєю у руках право своєї нації… Франко вчив, що не можна полюбити України, не люблячи інші народи, а я трохи змінюю цю формулу, йдучи від супротивного: не можна полюбити інші народи, коли не любиш України.

Безрідний гомункулус — ворог будь–якого народу: родителька в людини одна–єдина, навіть коли вона така упосліджена, як наша мама.

Я викладаю ці свої думки, Іване, не для того, щоб тебе повчати, хоча вони можуть і тобі знадобитися. Хочу передовсім для себе самого з'ясувати свою духовну сутність і принципи поведінки в неминучій світовій завірюсі...

Але я розпочав про Гриця — брата Катрусі. Немає сумніву, Гриць — патріот. Та його патріотизм настільки обмежений національними рамками, що від нього один крок до шовінізму. А шовінізм неминуче призводить до трагедії — культурного виродження передовсім своєї нації. Не знаю Катрусиних поглядів на життя — встигла вона виробити свої власні чи сліпо перейняла Грицеві? Дуже боюся людської несамостійності, піддатливості впливам... Боюся наївної і, зрештою, злочинної романтики, крикливого патріотизму, властивого багатьом львівським панянкам, які на котильйонових забавах пришпилюють своїм обранцям до лацканів піджаків кокарди і, не вміючи нічого більше робити, як вибивати ніжками ритмічні танці, голосно вигукують на публіку патріотичні фрази. А хто з них і їхніх обранців готовий нині піти на смерть в окопи?.. "В болоті жаби рай знайшли..."

Ти не знаєш, чиї це слова? Напевне, ні, бо і я зовсім недавно прочитав книжечку поезій наиталановитіпіого, на мою думку, сучасного українського поета Олександра Олеся, який живе в Києві. Збірку його поезій "З журбою радість обнялась" подарував мені професор географії Степан Рудницький. Який чар слова, яка глибина думок! Від насміху над жабами–патріотами, які не здатні бачити польоту орлів, до найделікатнішого інтиму — "цілуй, цілуй, цілуй її, більш молодість не буде", а далі — до поетичного пеана: "Яка краса — відродження країни!"

Я мимохіть вивчив напам'ять майже всі поезії Олеся — таке в мене вже траплялося з Франковим "Мойсеєм" і "Зів'ялим листям" або ж із "Лісовою піснею" Лесі Українки — і подумав: чому наш краснопис, ставши високим — на рівень із світовими зразками, такий непопулярний

серед народів світу? Чому таке упередження до нашої культури в іноземців та інородців? Чому їх не болить український біль, так, як мене — біль росіянина в поезії Лєрмонтова, шотландця — у Бернса, поляка — у Міцкевича? Чому вважають у світі, що українська література — не загальнолюдська, а вузьконаціональна, для домашнього вжитку, коли її прикрашає "Кавказ" Тараса Шевченка, "Повія" Панаса Мирного, "Похорон" Івана Франка, "Оргія" Лесі Українки? Адже кожен біль загальнолюдський. Тільки чомусь не український. Ти скажеш: через відсутність державності не знають нас. У цьому є своя рація, але ж і Шотландія, і Польща — теж залежні народи. Та жоден поляк не обізве себе ляхом, росіянин — кацапом, німець — швабом, а українець, щоб запобігти в сильнішого ласки, пойменує себе і рутенцем, і хохлом, і галушечником, та ще й при цьому принижено всміхнеться. То за що, скажи мені, поважати нас, цікавитися нами, коли ми не виховали в собі найелементарнішого, найпервіснішого — національної гордості.

І через те на засіданнях галицького сейму українські депутати мовчать навіть тоді, коли їм плюють в очі: "Нема України, є тільки Польща і Москва!" І через те австрійський уряд з року в рік обіцяє відкрити український університет і ніколи його не відкриє; тицяє нам обгризену кістку за те підленьке "рутенець", бо ж більшого ми не варті: сімнадцять тисяч корон дав на НТШ, тоді як польській Академії наук виділив у десять разів більше. І через те польські strzeleckie drużyny[7] ходять по Львову з крісами й тероризують українське населення; через те в Києві заборонено святкувати сторіччя Шевченка. Можливо, ти знаєш із газет: 9 березня тисячі людей пробралися крізь застави жандармерії на Софійську площу; панахиду в соборі заборонили — народ рушив до Володимирського собору, а звідти на Хрещатик; назустріч демонстрантам вийшла колона чорносотенців — почалося сум'яття. Напевно, ти бачив у "Ділі" знімок: на могилі Шевченка в Каневі, біля підніжжя хреста, сидять, розвалившись, три солдати з карабінами і грають у карти.

Чи треба більшої наруги для того, щоб викресати в собі національну гордість і гнів? І чи можна далі терпіти? Ти скажеш: сам же недавно

закликав бути толерантним до народів, які живуть на нашій землі. Так, закликав і закликаю, тільки — не до святокрадців, погромників і шовіністів!

Не сподобалися мені твої слова: "Обставини самі підкажуть, де мені бути". Гриць мав рацію — це пацифізм, рівнозначний рабській покорі. Ти повинен сам, у згоді зі своїми поглядами й сумлінням, вибрати для себе найоптимальніше місце і твердо там стояти.

Голова Українського січового союзу Кирило Трильовський екзерцує нас на околицях Давидова біля Львова. Я отримав кріс, ходжу на вправи, занехаяв лекції. Професор Дністрянський вважає мілітаризацію української молоді шкідливою — мовляв, це відриває студентів від навчання; йому байдуже, що польські strzelcy уже давно пройшли польовий вишкіл.

На днях перейду жити до Академічного дому, виклопотав там для себе ліжко в ізоляторі. У Лукасевича стало небезпечно мешкати. Старий ще нічого, бурчун та й тільки, Казик — "тепле масло", а втім, він добрий і допитливий хлопець, пані Сташку хоч до рани прикладай. А Едвард страшний.

Наприкінці червня у Львові відбудеться українська національна олімпіада — здвиг. Як пройде свято, напишу тобі в іншому листі.

В останню неділю червня в Українському городі, що виходить на Стрийський гостинець, біля спорудженого з дощок амфітеатру з трибуною збирався народ. Приходили матрони в широких спідницях, замітаючи ними стежки, дівчата у вишиваних блузочках з широкими буфами, панове в темних костюмах, з картатими краватками під сніжно–білими комірцями, у солом'яних капелюхах, й гімназисти в уніформах. Кожен заздалегідь займав своє місце, залежно від ціни квитка, щоб після походу стрільців, соколів, пластунів, хорів, оркестрів, кавалеристів, які вийдуть звідси і, обійшовши місто, сюди повернуться, подивитися на

фізкультурні змагання: стрільбу з луків і крісів, перегони, метання ратищем і кулею та руханкові вправи пластунів.

Здвиг, задуманий українською громадою як завершення шевченківських святкувань, почався у суботу виставою "Казка старого млина" Спиридона Черкасенка в залі кінотеатру "Gwiazda"[8] на Францішканській і вітальним вечором, а в неділю після олімпіади має закінчитися в Спортовій палаті великим комерсом[9], на якому за п'ять корон можна буде замовити столик, причому за вечерю і напої треба платити окремо.

Михайло стояв у вишикуваній на Стрийському шосе колоні стрільців з однозарядним і важким "верндлем" на плечі — п'ятизарядні "манліхери" діставалися старшинам, — кріс давив у плече, і Михайло міркував собі, що такою зброєю багато не навоюєш: "верндель" нагадував козацький самопал, та й усе на нинішньому святі намагалося дотримуватися козацької атрибутики, починаючи з випозиченого в театрі "Руської бесіди" гетьманського одягу на кремезній статурі голови Українського січового союзу доктора Кирила Трильовського і кінчаючи барвистими шароварами старшин, що стояли попереду рядових стрільців за широкою спиною Кирила, а серед них хорунжий Гриць Шепетюк.

Через ту гетьманську вберю і почалося непорозуміння між провідцями свята. Голова "Сокола" професор Іван Боберський, який повинен був іти поруч з Трильовським, гетьманського чи хоча б полковницького одягу не мав і, ображений, що Кирило, не попередивши його, так ефектно вирядився, навідріз відмовився іти з ним поруч, бо виглядатиме хіба що гетьманським джурою, тож відвів своїх соколів у кінець колони на значну віддаль від Трильовського.

Михайло чув суперечку між провідцями здвигу, і його пересмикнуло: Господи, ще ж нічого не почалося, ще ж ніхто не знає, буде чи не буде створений при австро–угорській армії український легіон на зразок Першої стрілецької бригади Пілсудського, а вони вже погризлися за

регалії, нібито в майбутній боротьбі вирішуватиме перемогу не сила, не єдність, а барвисті кунтуші і розцяцьковані піхви шабель. Хвалити Господа, що на ньому сірий однострій рядового стрільця...

Колона рушила. Попереду Михайла карбує крок хорунжий Шепетюк із "манліхером" на ремені, на ньому вишивана лляна сорочка, зелений кунтуш і червоні шаровари; й здається враз Михайлові, що вони відмаршировують на фронт, і той пишний одяг виваляється окопною глиною і кров'ю... Колони йдуть одна за одною, грає оркестр, хор співає "Нумо, браття, до зброї, ходім погуляти!", пісня захоплює дух, з нею легко йти до бою, Михайло співає теж, плече ниє від "верндля", — як він буде воювати, коли в нього вкладається тільки один патрон?.. До тями повертають його вигуки "слава!" — це вітають їх люди, що стовпилися з обох боків вулиць на тротуарах.

"Уже й слава, а за що?" — дошкулює Михайлові гіркота, він не терпить патріотичного галасу, і на гадку приходить, ніби для відради, Катруся. Питав Гриця, чи не приїхала, бо вже мала б бути. Писала Михайлові, що відшукає його в університеті, на Замарстинів не піде: міста не знає. А він на лекції уже й не ходить... Невже Гриць затаїв?

Здвиг іде Кадетською, Коперника, Словацького, Підвальною, Валовою, а на Академічній, біля пам'ятника Фредрові, чільні колони зупинилися, щоб підтягнулися задні, і тоді Михайло побачив серед натовпу Катрусю. Стоїть у білій сукні й сама біла, мов шумка на молоці, спинається на пальці й махає йому рукою; Михайло перешикувався на край ряду.

"Я записалася, Михайлику, до семінарії, але нічого певного мені не сказали". — "Ти давно приїхала?" — "Позавчора. В університеті тебе не розшукала". — "Де ти зупинилася?" — "Гриць влаштував мене в одної господині на Руській". — "Гриць?" — "Хіба він тобі не казав?" — "Ні, не казав... Ось що, звернися у "Жіночу громаду", там можеш дістати рекомендації в семінарію, якщо... А втім, чекай мене після олімпіади в парку, біля пам'ятника Кілінському", — і колона рушила.

Олімпіада розпочалася гімнастичними вправами пластунів. Стрільці стояли лаштунками з лівого боку трибуни, а зовсім недалеко, на парковій галявині, збирався чоловічий гурт. Крізь просвіти між деревами Михайло побачив укопаний посередині галявини гладкий високий стовп, з вершка якого звисала довга ковбаса, а на зрізі стовпа стояла пляшка. Гурту прибувало, якийсь ґевал спинався на стовп, сповзав і знову ліз догори; регіт, крики, свист лунали в парку, заглушуючи музику; стрільці кинулися розганяти хуліганів, які намірилися зірвати свято; червонопикий вервела таки видряпався наверх, схопив у зуби ковбасу, в руку — пляшку і сповз униз.

— Фірма Бачевського, панове! — вигукнув, розкорковуючи пляшку; Михайло впізнав Едварда.

— Паскудо! — скрикнув і замахнувся на нього кольбою "верндля", та Едвард не відступив, простягнув до Михайла руку з пляшкою, примружив заплилі очі й процідив крізь зуби:

— Випиймо, пане Місю, мирову, поки не пізно, бо як не вип'єш тепер зі мною, то колись я тебе вб'ю.

Стрільці відтіснили напасників, ті почали шпурляти камінням, досягаючи амфітеатру, на допомогу підбігли пластуни — хулігани опинилися в яру; тільки Едвард стояв навпроти Михайла, і врешті й він, виплюнувши слово "бидло", подався за своїми. Над яром оглянувся і помахав кулаком:

— Не попадайся мені на дорозі, хаме!

На майдан вийшли лучники. Свято продовжувалось.

Та недовго.

О четвертій годині примчала до амфітеатру карета. Трильовський і Боберський, побачивши на ній намісницький герб, побігли привітати графа Коритовського, який обіцяв прибути на свято. З карети вихилився намісник Галичини, щось прошепотів Трильовському до вуха, і в того затрусилися коліна.

Рвонула четвірка коней, намісницький повіз покотився Стрийським гостинцем, Трильовський вийшов на трибуну і, знявши гетьманську шапку, оголосив страшну новину — зойк прокотився над багатолюдним майданом.

— Панове–громадо! Прошу розходитися по домах і спокійно чекати розпорядження влади. В Сараєві вбито престолонаслідника архікнязя Франца–Фердинанда!

Пишу тобі, Іване, зі Стрия. Уже початок вересня. Львів зайняли російські війська, які підуть і далі; наш легіон має стояти на смерть в угорських воротах Карпат. Адресую листа в Пилипівку, бо ж, напевно, вашу семінарію у Станіславі закрили. Раджу тобі, як отримаєш мобілізаційну картку, зголоситися у повітову Бойову управу українських січових стрільців. Усе одно, де гинути, а тут хоч будеш серед своїх і не знущатиметься з тебе австрійський чи мадярський капрал.

Якщо говорити по щирості, я трохи розгублений: сподівався на краще. Звичайно, створення українського військового легіону стало для нас необхідністю, бо ж створений легіон польський, і силова рівновага на галицькому терені мусить бути на випадок… ти здогадуєшся, що я маю на увазі. Львівська міська рада після оголошення війни Росії виділила на польський легіон півтора мільйона корон, а президент Львова Йосип Нойман заявив представникові щойно створеної Головної української ради, що Львів є польським містом і таким буде завжди: polski Lwów — polskim legionom[10]. Тож зрозуміло, що українське військо необхідне хоча б для оборони.

Та коли озброєні найновішими крісами польські легіонери вимарширували на територію Польського королівства, українським стрільцям виділено кріси системи Верндля — на один олов'яний набій і з довжелезними багнетами, зате багато диму, і гук — немов із гармати.

А скільки за це виявлено від наших провідців вірнопідданської вдячності австрійській владі! На четвертий день після оголошення війни по обіді була організована у Львові щойно створеною Бойовою управою УСС маніфестація — польська відбулася зранку — з музикою, транспарантами. Натовп зібрався на Ринку перед кам'яницею "Просвіти", з балкона промовляв голова Бойової управи Кирило Трильовський і проливав сльози за престолонаслідником, крикуни з юрби вигукували: "Хай живе цісар Франц–Йосиф!", "Хай живе кайзер Вільгельм!"; потім на Бернардинській площі, перед будинком комендатури, співали австрійський гімн і марш Ракочія, жінки лементували: "Слава австрійській армії!" і дякував львів'янам за вірнопідданість генерал Колошварі. А після параду Боберський з Трильовським (про це розповідали на другий день) вечеряли в локалі "Колозеум", навперебій хвалилися, що українська демонстрація була втроє більша від польської і брали у ній участь визначні люди, а в польській — самі вуличники, потім удруге тяжко посварилися за першість і врешті знайшли соломонове рішення — комендантом майбутнього легіону призначили директора Рогатинської гімназії Михайла Галущинського. Комедія: високі стрілецькі ранги отримують не військові, а професори, студенти й гімназисти. Мені вже почепили три зірочки підхорунжого, хоч пороху я ще й не нюхав, а Гриць Шепетюк, невисвячений теолог, став нашим польовим куратом.

На другий день Головна українська рада видала комунікат, обведений чомусь чорною рамкою; траурний вигляд відозви пригнічував тривогою і непевністю; відозва закликала добровольців вступати до лав УСС. Я зголосився до поборової комісії на вулиці Коперника і був зачислений до куреня Гриця Коссака, який формувався в селі Гаях недалеко Львова.

Я ще не сказав тобі, що після здвигу, розпущеного Трильовським з причини вбивства Франца–Фердинанда, я чимдуж помчав до пам'ятника Кілінському і прочекав там до самого вечора — Катруся не прийшла. Всіляке мені лізло до голови, усе не сходила з думки банда вуличників, яка намірялася зірвати свято в Українському городі, та я втішав себе думкою, що вона мерщій виїхала з розтривоженого Львова.

Тож яке було моє здивування й радість, коли я побачив у канцелярії поборової комісії за столиком її — Катрусю!

Вона схопилася з крісла, підбігла до мене й припала до грудей.

"Я знала, що ти прийдеш сюди, Михасю, тому..." — "Як ти тут опинилася?" — "Я зайшла, як ти мені порадив, до "Жіночої громади" на Руській, видно, сподобалася функціонеркам, і вони запропонували мені, оскільки про семінарію нема вже що думати, працювати в них... А до пам'ятника Кілінському я не йшла — таке тоді робилося в місті..." — "І вони тобі доручили секретарювати в поборовій комісії? Але ж російські війська вже під Львовом, тобі треба їхати додому". — "Я записалася в жіночу чету..." — "А що скажуть батько, мати, Гриць?" — "Це ж Гриць мені порадив: хтозна, що буде діятися у наших селах — окупація, солдати... А я піду з тобою, Михайле!"

Катруся довірливо дивилася мені в очі, і я зрозумів, що вона — моя доля. Але на яку небезпеку пішло дівчисько!.. Та, зрештою, нині й справді ніхто не вгадає, де безпечніше. В селах сваволять гонведи, виловлюють "москвофілів", вішають або женуть до Талергофа — ти вже чув про цей страшний концтабір? Ми опинилися між молотом і ковадлом — між царем і цісарем.

На початку вересня курінь Гриця Коссака виїхав поїздом до Стрия, там нас розмістили по стодолах і хатах. до прийняття присяги займалися військовими вправами і стояли в черзі до польових кухонь. У стрільців завелися воші.

Російські війська вже зайняли Галич, Калуш, Долину, а до Стрия продовжували підходити все нові й нові колони добровольців, зібралося їх тут близько двадцяти тисяч. І знаєш, кого я серед них побачив? Ти, мабуть, чув про нову зорю театру "Руської бесіди" Леся Курбаса. Якийсь час він був актором Гуцульського театру Гната Хоткевича. Я бачив його на святі Шевченка в Спортовій палаті на Зеленій, він читав "Кавказ". Високого росту, палаючі очі, м’який баритон, поривчасті нервові жести, своєрідні інтонації. Талант! Та про нього потім…

Сталося у Стрию нечуване свинство: за наказом Кирила Трильовського, який тепер командує нами з Відня, із двадцяти тисяч добровольців відібрано тільки дві — здебільшого з інтелігенції і студентів, а сільським хлопцям звелено розходитися по домах. Вони й пішли — злі, розчаровані й ображені на панство, і багато з них, кажуть, додому не добралося: їх виловлювали мадярські польові жандарми і закованих вели на розстріл за те, що вони буцімто пробували пробиратись до росіян. Та все те якось унормується, набір до УСС буде продовжуватись, то ти… А втім — як знаєш…

Нас обмундирували в гонведську уніформу, тільки й того, що на лівому боці чако дозволили почепити відзнаку "УСС" і привели до присяги в стрийському Народному домі. Вишикували рядами перед вівтарем, оркестр заграв "Боже, буди покровитель цісарю, його краям", комендант Галущинський виголосив довгу промову, з якої я запам'ятав лише одну фразу: "Нехай веде нас до побіди гадка про найяснішого пана цісаря!", і закінчив вигуком: "Хай жиє Франц–Йосиф, гох!"

У залі тричі пролунало "гох", я мовчав, а тоді побачив, як із другого ряду стрільців, що стояли спереду, демонстративно вийшов Лесь Курбас і подався до виходу. Більше я його не бачив.

Завтра виїжджаємо у Сколе, а звідти до коша у Варпаланку біля Мукачева, де пройдемо вишкіл. Легіон усусусів зачислений до корпусу генерала Гофмана, який пошле нас на битву mit Gott fur den Kaiser und Vaterland.[11]

P. S. Жіноча чета виступає разом з нами. Катрусі там нема. Що з нею? Я хотів випитати у Гриця, він повинен би знати, та Гриць уперто уникав зустрічі зі мною. А після присяги відразу виїхав до Відня — нібито висвячуватися на польового курата... Я напишу з Варпаланки, а ти сповісти: може, Катруся повернулася–таки в Пилипівку?

## Розділ другий

Наступного дня перед обідом Янченко, Ніструл і Горбов принесли перший улов: із десяток доброго харіуса і дві воронобокі тлусті щуки. Я зібрався у тундру по дрова: треба варити юшку. Спитав, де Пеньков, може б, він допоміг мені: з дровами в тундрі сутужно. Юра сказав, що Степан подався вранці уздовж озера з рушницею. Мені стало дивно, чому з рушницею: полювати ще не можна, пташата–куріпки тільки–но почали опірюватися. Певне, за звичкою...

Підоспіла й мені робота. Риболовлею я не займався: не йде мені риба на гачок, та й не вистачає терпіння невідривно вдивлятися у поплавець. Для мене відпочинок — ватра, дрова і кухня.

При ватрі я можу просидіти цілу ніч: вогонь не тільки зігріває тіло, а й очищує душу. Щось там за довгі будні понакипає у ній, іржею візьметься і шкребе, пригнічує, в'ялить. А первісна чистота вогню, немов панацея від недуг, які людина сама на себе накликає, немов свідок вічності перед короткочасним людським існуванням, заперечення дріб'язку, яким так бездумно затруюємо собі життя, — випалює окалину невдоволення, жадоби, марнославства, смутку, і ти чуєш, як вона кришиться, облітає і вивільнює із зашкарублості твою чисту й добру, для творення призначену первозданну сутність.

А за кухнею я стаю ніби своїм власним прапредком, язичником, який вчиться розуміти матерію, придатну для споживання, і дивується, як захований у шкаралущі, лушпайці непоказний продукт ніби силою твоєї ворожби вивільняє запах, смачність, поживу, які не тільки заспокоюють

інстинкт, не лише набивають шлунок, а й дають силу думати, радіти, страждати і творити.

Та найбільше люблю під час відпочинку в тундрі ходити по дрова. Тоді я цілковито з'єднуюся з природою, ніби занурююсь у неї і стаю невід'ємною її часткою. Мені здається, що я перший з людей ступив сюди ногою, що все тут непорочне, незасмічене, неторкане, що ніхто до мене не вбирав тут у свої очі чистого неба і цвіту, а у вуха — розмаїття голосів.

Йду і втішаюсь останніми днями тундрового літа. Воно коротке й буйне. З початком червня починають чорніти вершини горбів, чорнота швидко сповзає униз — до яруг, балок і круч, в яких на все літо залишаються спресовані верстви брудного снігу, а тоді прилітають яскраво оперені кулики–турухтани — гостродзьобі, на тоненьких ніжках, — сповіщаючи своїм гамором початок кількаденної весни. Не гаючись, бо квапить природа, стають самці до бою, щоб відвоювати собі самиць, які повинні чимскоріш відкласти яйця і до половини серпня викохати нащадків; самці наїжачують барвисті краватки, сходяться і відчайдушно б'ються, різнобарвне пір'я розлітається, і на тундрових просторах розквітають із них жовтогарячі купальниці, білосніжна пушиця, голубі незабудки, червоний іван–чай...

Ще по ярах над струмками висять снігові намети, ще на воді мерзне крига, а тундра вся цвіте, тужать канюки, гудуть бекаси, щебечуть пуночки; коричневі, мов сама тундра, сидять уже на яйцях куріпки, і коли з'являється у небі сокіл–сапсан, погрозливо описуючи коло, стрімко злітають угору білі куропачі й падають каменем подалі від гнізда: рятують сім'ю, віддаючи себе в жертву соколам.

Після кількох днів гамірної весни, за час якої птахи відкладають яйця, песець встигає скинути із себе біле хутро, замінивши його менш привабливим рудувато–сірим маскхалатом, — починається комарине літо. Ще немає комарів — цих найлютіших ворогів усього живого в тундрі, та чуйне вухо вловлює загрозливе шипіння у заплавах озер і в

старицях річок: вода в них бульбашиться, ніби кипить, ворушаться без вітру жорсткі стебла осоки — то вилізають із води мільярди комариних личинок, вони тріскають, і з прозорих кожушків вилітають рої. Табуни самців витинають у піднебессі свої зазивні танці, а комариці, збуджені непереможним покликом продовження роду, з лютим писком розлітаються у пошуках живої крові, без якої не можуть зачати в собі нове життя; вони проженуть на північ стада оленів, вимучать пастухів, не дозволять спокійно відпочивати рибалкам і зникнуть, мовби їх ніколи й не було, у кінці короткого літа.

Тундрове літо постає нині переді мною в одному менті, наче для того, щоб я запам'ятав його напередодні зимових буревіїв. Воно вже закінчується, комарів стало помітно менше, але ще тепло, хоч із півночі починає тягнути різкою прохолодою, і бовдуряться на обрії сизі хмари. Куріпки ще годують своїх малят, та за тиждень–два вони вже виростуть, тоді самички перестануть стерегти гнізда — розпочнеться полювання на куріпок. А нині вони ще саможертовно вилітають назустріч ворогові і, вдаючи немічних, падають йому під ноги, відводячи короткими перельотами у протилежний від гнізда бік.

Я збираю паливо, складаю на купи і приглядаюся до кожної коряжини. У багатьох упізнаю творчу руку природи й дивуюся, що вона, як і людина, уміє відтворювати живий світ у подобизнах. Ось із цієї, наприклад, знімеш кору і побачиш земноплаза, який жив тут мільйон років тому; в іншій вбачається умудрене досвідом обличчя старого аборигена; ще інша з–під кори зраджує лінії звабливого діво–чого тіла, а ось ця… Піднімаю розкарячений подовгуватий пеньок і, напевне, тільки мені вбачається в ньому страхітливий монстр — втілення пострaху, погрози й жорстокості, — опредмечений виплід найхворобливішої людської уяви. Беру пеньок із собою.

Я назносив дров, розпалив ватру під казанком, а потвору, ще не оброблену, поставив біля входу в бунгало. Вряди–годи позирав на неї: був то ще не проявлений образ спрута з огидною людською головою, що випнулася над щупальцями; два сучки на місці очей тупо й безжалісно

вп'ялися в мене — стало моторошно, і я задумав кинути потворний виплід природи в огонь.

Та не встиг цього зробити. В той час, коли я дивився на чудовисько, позаду мене стояв Федір, він теж придивлявся і затримав мою руку.

— Не треба, Євгене. Краще вирізьби з нього те найстрашніше, що мучить тебе ще й нині, і воно таким чином якось відчужиться від тебе. Не можна вічно про те думати: я чув дещо про страйк на Сорок другій шахті після страти Берії. Хоч призабудь… А взагалі, щось діється з тобою цього разу, для мене не зрозуміле. Таким я тебе ще не бачив. Коли я розповідав про скитальника Михайла, ти весь перемінився, наче щось неймовірне тобі привиділося. Може, поділишся зі мною, душу облегшиш?

— Не знаю, — відказав я нерішуче. — Смішно було б і признаватись. Але мені здалося в одну мить, що той Михайло — мій рідний дядько.

— Яким чином? — здивувався Федір.

— Мій стрийко Михайло був полярником, потім потрапив на Соловки. Мені говорили, що з соловецького табору він нібито втік. Може, то його спіймали і заслали у Воркуту?..

— Оце–то вже справді баєчка… Але про дядька ти мені нічого не розповідав. Справді був полярником? І ти ніколи цим не похвалився?

— Болем не хваляться.

— То хоч розкажи…

Із книжки Михайла Шинкарука

"14 місяців на Землі Франца–Йосифа"

У квітні 1931 року доцент Харківського інституту народної освіти геоморфолог Михайло Шинкарук отримав від директора Арктичного інституту Рудольфа Лазаровича Самойловича телеграму, якою він запрошував молодого вченого прибути в Ленінград для підготовки третьої з черги зимівлі на Землі Франца–Йосифа в бухті Тихій, причому професор призначав Шинкарука заступником начальника експедиції.

Такого важливого й заманливого доручення я не чекав. Минуло неповних три роки, як я виїхав із Праги до Харкова, зайняв посаду викладача географії в Інституті народної освіти, був обраний доцентом і відзначився хіба лише тим, що написав для газети й шкільної читанки з географії популярну статтю про експедицію Умберто Нобіле на дирижаблі "Італія" до Північного полюса. Стаття, правда, мала неабиякий успіх у читача — через те, мабуть, що матеріал для неї я взяв безпосередньо із спогадів члена експедиції Нобіле чеського професора–геолога Франтішека Бегоунека, котрого знав особисто. Але який міг бути зв'язок із статтею і викликом професора Самойловича! Адже таких спеціалістів, як я — і кращих, — у Союзі, напевне, багато.

Цю головоломку я сам розв'язав, поквапцем збираючись у далеку дорогу. Адже після студій і докторантури в Українському вільному університеті у Празі на природничо–географічному факультеті я захищав докторську дисертацію, і на професорській раді виступив з оцінкою першої моєї наукової праці сам Франтішек Бегоунек. З тієї пори професор часто знаходив час для розмов зі мною, заохочував повернутися на батьківщину, де перед географами й геологами розкриваються широкі простори Арктики. В кінці літа 1928 року Бегоунек, овіяний славою, повернувся після катастрофи "Італії" до Праги, він зустрічався з викладачами й студентами університету та педагогічного інституту, а мені особисто розповів усю історію трагічної експедиції. І накінець: коли я вже був у Харкові, до Праги приїхав із візитом герой рятувальної виправи Рудольф Лазарович Самойлович, який на криголамі "Красін" вивіз на Велику землю рештки експедиції

Нобіле, у тому числі й професора Бегоунека. Чи не можна допустити, що під час розмови з Самойловичем Бегоунек порекомендував йому мене?

В середині квітня я був уже в Ленінграді. Присадкуватий, зовсім лисий, з пишними вусами, професор Самойлович зустрів мене привітно, він зразу ж підтвердив мої здогадки — "так, так, вас рекомендував професор Бегоунек" — і доручив мені технічний бік підготовки зимівлі.

Спочатку я ніяк не міг зіставити цю добродушну ділову людину з легендарним полярником, про якого наслухався світ. Професорові всього п’ятдесят літ, а про його життя можна списати волову шкуру. 1908 року за участь у РСДРП Самойловича вислано у глухе село Архангельської губернії Пінегу, де жило близько ста політичних засланців і серед них Олександр Гріневський — майбутній Олександр Грін. Дипломований геолог Самойлович вибрав з–поміж висланців охочих, у тому числі й Гріневського, і провів з ними геологічне дослідження русла ріки Пінеги. Цією працею зацікавилося Товариство вивчення російської Півночі — Самойловичу і його колегам дозволили жити в Архангельську. Вивчаючи береги Білого моря, Самойлович наймав на судна норвезьких шкіперів, які розповідали Гріневському свої морські пригоди…

Мешкав Самойлович у тому ж будинку, що й випускник Сорбоннського університету, дослідник Везувію і керівник кількох експедицій на Нову Землю Володимир Русанов, і став його учнем. 1912 року Рудольф Лазарович вирушив із Русановим в експедицію на Шпіцберген, де знайшов великі запаси вугілля. Із Шпіцбергена Русанов зі своєю дружиною Жульєттою Жан подався на шхуні "Геркулес" у подорож Льодовитим океаном на схід, з якої не повернувся, а Самойлович виїхав на Велику землю з реліквією, яку свято зберігає і донині, — письмовим клопотанням Русанова до петербурзьких властей дозволити Самойловичу жити у столиці.

Після революції професор Самойлович здійснив п'ять експедицій на Нову Землю і, врешті, очолив рятувальну виправу на криголамі "Красін".

1929 року у складі експедиції, очолюваної професором Отто Шмідтом, побудував на Землі Франца–Йосифа першу полярну станцію.

І ось я їду працювати на тій станції. Велика це для мене честь.

До літа штат зимівлі з десяти чоловік було вкомплектовано. Ми виїхали з Ленінграда до Архангельська. Тут закупили метеоапаратуру, продукти, собак, корову і в Червоній пристані почали завантажувати наше судно "Ломоносов". Поряд із нами готувався до виїзду в Арктику криголам "Малигін" з іноземними туристами на борту.

Мені пощастило побачити самого Умберто Нобіле. Він прийшов до нас на судно — високий молодий генерал з відсутнім поглядом, ніби приречений: за невдалу експедицію на Північний полюс Муссоліні наказав завести на нього судову справу. Я добре знав від професора Бегоунека весь перебіг трагедії виправи Нобіле, і заворушилося тепер у мені змішане почуття жалю й осуду до марнославного генерала. Адже виконував він завдання фашистського диктатора, який прагнув оголосити Північний полюс і Землю Франца–Йосифа італійськими — і не вдалося; на архіпелаг їду я, представник України! Через вас, генерале, подумав я, у пошуках жертв непідготованої експедиції загинуло сімнадцять людей, і між ними великий Амундсен, вас же, цілого й неушкодженого, вивезли з льодів на літаку в Італію, і ви залишили свою команду, забувши, що капітан із корабля, який тоне, сходить останнім. Крім того, професор Самойлович оглядав у Німеччині дирижабль "Італія" й застерігав, що він не для Півночі.

Та, з другого боку, Нобіле таки досягнув Північного полюса — перший в історії дослідження Арктики. Хтозна, може, для того, щоб світ дізнався про епохальне відкриття — на полюсі не вода, а лід! — та про геройство криголама "Красін", потрібна була катастрофа?

Нобіле спитав, хто керівник експедиції на Землю Франца–Йосифа. Начальника зимівлі Луки Васильовича Кулаєва на судні не було,

відрекомендувався йому я. Він попросив мене пошукати на архіпелазі слідів групи Алессандрі з шести людей, яких дирижабль "Італія", звільнившись під час зіткнення з землею від тягаря кабіни управління, поніс у безвість.

19 липня ми віддали швартови й попрощалися з Великою землею…

— Я повірив, Євгене, — перервав мою розповідь Янченко. — Повірив у те, що твій дядько був репресований. А як могло бути інакше з учнем Самойловича, якого теж не стало в 1938 році? Ми, геологи, знали про трагічний кінець нашого божища ще до 1956 року. Тридцять літ чекаємо правдивого дослідження про нього… Та щоб скитальник Михайло був твоїм дядьком — повірити в це важко… А втім, що ми знаємо про них? Вони зникали для нас назавжди в день свого арешту, а про їхнє життя у таборах можемо тільки здогадуватись.

Якийсь час ми мовчали, дивлячись на тупозорого спрута, що заховався під корою коряжини — ніби й не здох, а лише зачаївся, і я подумав, що й справді треба чимскоріше вилущити його, виявленням умертвити і залишити людям для злої пам'яті.

У цей мент почувся постріл в тундрі. Він пролунав, мов хрускіт зламаної вітром деревини, а за мить покотилася над тундрою луна, хвилею пронеслася над озером і стихла аж за небокраєм, стривоживши околицю.

Постріл був скрадливий і підступний: так стріляє із глухої засідки вбивця, так накладає на себе руки самогубець на відлюдді. Тільки луна вдарила на сполох, сповіщаючи людей про звершене.

До табору, покинувши вудки, прибігли Віктор і Юра.

— Хто стріляв? — позирали на мене і Янченка, та, побачивши, що ми стоїмо голіруч, повернули голови в той бік, куди вдивлялися ми.

Із заростей тундри до надозерної левади підходив чоловік із рушницею за спиною: був це, звичайно, Степан Пеньков, та ми, розпізнавши його в обличчя, усе ще приглядалися до нього, мов до забороди, який іде до нас непрошений. Він тримав в опущеній руці якийсь предмет, що погойдувався, наче до руки підвішений, і врешті ми зрозуміли: Пеньков убив куріпку.

Він наближався до нас, усміхаючись, мав вигляд удатного мисливця, що повертається з полювання з неабияким трофеєм, а ми стояли, мов укопані, дивлячись на бездушного браконьєра, який сподіяв безглузду смерть серед неторканої природи. Пеньков, не розуміючи, поглядав на наші суворі обличчя, намагаючись збагнути причину невдоволення, і поступово нітився сам, піснів, з усмішки на губах залишилася жалюгідна гримаса; він опустив куріпку на землю неподалік вогнища і глянув на мене, пробуючи ще раз витиснути усмішку, та це йому не вдалося; він вимовив:

— Спатрайте на обід…

Юра Ніструл, виминаючи запобігливий погляд Пенькова, сказав крізь зуби:

— Ти не міг з цим почекати хоча б тиждень?

— Та що ви, братці! — Пеньков зняв рушницю й припер її до бунгала. — Чому ви дивитесь на мене, мов на злочинця? Ніколи не бачили вбитої куріпки? А я й не шукав її… Вона сама вилетіла мені назустріч, упала, а потім почала віддалятися, припадаючи до землі. Я подумав: підбита — й вистрелив… Та їх тут мільйон!

Федір мовчки сопів, дивлячись під ноги, його воляча шия багровіла, я подумав, що саме так він готувався колись до розмови з "блатними", чекав, що й зараз його товсті губи виплюнуть вульгарну лайку, та він, видно, стримав себе, підвів голову й сказав до Пенькова:

— Мільйони? То правда… Мільйони окремих куріпок, а в кожної — діти. А чи ти знаєш, що людей теж рахують на мільйони, а вбивають по одному? Ну, добре, забезпечив ти нас продуктами, Степане, тож треба було ще й попередити: не беріть мене, хлопці, з собою, бо я дешевина. Дєшовка! Віднеси… стерво…

Горбов засміявся: він не зрозумів, кого стосується слово "стерво" — Пенькова чи вбитої куріпки, — і своїм сміхом трохи розрядив напружену атмосферу; потім спитав Пенькова, начеб нічого особливого й не трапилося:

— Ви весь час працювали домоуправом?

— Яке ваше діло? — пирхнув Пеньков і подався до озера.

І тоді мені мало не вихопилося з уст: "Кумом", опером працював, я його знаю. І стріляти йому не першина!" Та щось ворухнулося в моїй душі жалісливе: я ж ні від кого не чув, щоб він стріляв у людей, навіть тоді, під час розправи… Пеньков виконував свою службу, хтось мусив там служити, не можна їх усіх осуджувати, серед них були й люди… А скажу зараз — і нинішній його вчинок накладеться на колишню професію, я затаврую людину назавжди словом "убивця" — чи маю право це вчинити? А що підстрелив птаха не в сезон — з кожним може таке трапитися: мисливський інстинкт…

Я змовчав. Але знову відчув, як напливає на мене колишнє: справді, через Пенькова я не буду вільний від лихих спогадів усі десять днів відпочинку…

І вже ліниво стукотить десь у часових безвістях арештантський ешелон, він іде вже два тижні, з простоями, а я — наймолодший серед в'язнів, засуджений майже на стільки років, скільки маю від народження, — трясуся у набитому пульмані від простудної гарячки; врешті мене переводять у санітарний вагон.

Доглядає мене санітарка — арештантка з "побутовиків", вульгарна повія, яка без сорому злягається щоночі, не соромлячись мене, з конвойними; кожного разу спить з іншим, по черзі обслуговуючи всю "вохру"[12], бо дорога зі Львова до Воркути довга — цілих три місяці.

"Пацан, ти багатьох таких пульнув?" — показує на конвойного.

"Жодного".

"Так я тобі й повірила! Задурно взяли!"

Ні, не задурно. Бандерівці вивели мене вночі з дому, дали карабіна, а коли почалася облава, я сховався з тим карабіном — чому його кудись не викинув, не знаю — у якійсь стодолі на горищі, і там мене знайшли облавники. Але я їй не кажу цього, все одно не повірить.

"Пацан, потримай у руках коц, оправлятися буду", — наказує мені "шалава" щоранку, присідаючи над туалетною дірою в куті санітарного вагона.

"Пацан, температури в тебе вже нема, але я підіб'ю градусник, бо як вернешся до свого вагона — здохнеш".

"Хлебчи баланду, пацан, — казала, подаючи мені самої гущі, — бо мамину цицьку вже ніколи не будеш ссати. Їж, бо згинеш, дистрофіку нещасний".

Я слухаюся її, ревно виконую усі накази і дякую їй за життя. Донині. Брудній, здеморалізованій, упослідженій повії...

— Чому то люди так безнадійно порозгублювали свої позитивні заряди? — зітхнув Федір. — Від горілки чи від одностайного будівництва комунізму?.. Пішачки безвідповідальні, гвинтики безмозкі... Та досить, вирізьблюй свою потвору; може, тобі від того легше стане.

Я тут же взявся за коряжину. Відійшов за кущі на галявинку: хотілося робити це на самоті, та не вдалося. Почув, як біля мене, трохи позаду — бо ж не можна живому бачити покійника — примощується на траві мій батько й легко торкається долонею до моєї спини...

З розповіді Івана Шинкарука

Я не раз розповідав тобі, сину, про свої воєнні пригоди — прихапцем і без часової послідовності, та, напевне, ти не все запам'ятав; та й чого б то мої розповіді, такі схожі на небилиці, мали триматися хлоп'ячої голови. Нині ж ти настроєний на мою хвилю, тож слухай, поки мозолиш зображення тундрової потвори з наївним бажанням відчужити злу силу, що впродовж багатьох десятиліть глумилася над твоїми батьками і над тобою.

"Сам розумію, — відізвався я на ласкавий голос батька, — те, що роблю, — дитяча забава. Але ж вона має первісний прецедент. Людство в дитячому віці вдавалося до заклинань, ритуальних танців, зображень тотемів: пітекантроп рисував на стіні печери дракона — для чого б то? Може, для того, щоб застерегти далеких нащадків перед злими силами, які чигали на нього звідусіль, а можливо, створював собі талісман надії на перемогу над ними? Чому ж в'язні всіх часів записували на стінах камер слова молитов, революційні гасла або ж прокляття поневолювачеві? Хіба могло це змінити його долю? Ні. Та, видно, є вища сила добра і зла, образ якої людина, у міру свого розвитку, уявляє і до якої звертається у безвиході — з прокляттям або благанням".

Це правда... Скільки разів над річкою П'явою в Італійських Альпах, коли смерть наповзала і з землі, і з неба, я, завзятий радикал і атеїст, гаряче вимовляв слова "Отче–наша"; скільки разів найбруднішою лайкою заклинав ту смерть — і вона відступала, а в час передишки я, немов печерна людина, яка малює на стіні образ сонця або дракона, свято вірив у магічну силу молитовного і брудного слова.

Я згадав про італійський фронт… Про це розповім тобі іншим разом — розкажу про кровожерного дракона, ім'я якому Габсбург, котрий збирав докупи галицьких українців, користаючи з їх віри в цісарську ласку, і кидав нас, сміливих і відчайдушних, бо ж у боротьбі за обіцяну волю усяк стає таким, у найстрашніші воєнні вирви то на Маківці, то над П'явою, то в албанських горах, щоб винищити нас до ноги й опісля не мати клопоту з нами; посилав на вірну смерть, і ми йшли, ми воювали, мов барси, й гинули, як мухи.

Я вийшов з того пекла навіть не поранений. Як могло так трапитися, не знаю і досі, — невже ті розпучливі слова благань і проклять мали якусь силу? Я пройшов дном другого в моєму житті пекла — у польському концтаборі в Домб'є і залишився живий. Не пережив тільки сталінського… Я помер з туги за тобою у ранньому віці, бо не мав надії, що виживеш: надто мізерний тілом ріс ти в мене. А переміг — і вирізьблюєш тепер потвору, яка не здолала тебе. Вирізьблюй і заклинай, щоб ніколи більше не мала вона влади над людьми.

Ті листи, які писав мені брат Михайло зі Стрия, Мукачева, Львова, я прочитав аж після війни, мати їх зберегла. Власне, мені не треба було їх читати, брат усе навіч розповів у концтаборі на околиці польського містечка Домб'є біля Кракова. Мене, коли я повертався з італійського фронту, інтернували пілсудчики тільки за те, що я назвався українцем, а брат потрапив у польський полон під час операції чети Української Галицької армії на залізниці Львів — Перемишль.

Михайло втік із табору, я ж не зважився: завжди був боязливіший за нього. Повернувся додому після окупації поляками Галичини.

…Іван Шинкарук був мобілізований австро–угорською військовою владою аж у липні 1917 року, після відступу з Галичини армії генерала Брусилова. Йшов йому тоді дев'ятнадцятий рік.

А думалось: обминула його війна. Друга російська окупація Галичини вже не здавалась окупацією, люди прийняли нову владу за свою: подобрів "москаль"; Коломийський повіт прилучено до Чернівецької губернії Галицько–Буковинського генерал–губернаторства, у Пилипівці відкрито дитячу захоронку[13], де діти отримували сніданки і вчилися, учителька Шубертівна приступила до праці, взявши собі на допомогу недовченого Івана.

Сповнилась Іванова мрія: він став учителем. А восени, як пообіцяв голова шкільного відділу губернаторства Іван Гнатович Красковський, відкриється у Станіславі вчительська семінарія — у Тернополі вже відкрили, — й Іван закінчуватиме педагогічну освіту.

Залишився живий, тішився хлопець, хоч іноді добиралося в душу почуття юнацького сорому: не понюхав пороху. Ось повернуться з фронтів, якщо не загинули, Михайло і Гриць, хвалитимуться своїми пригодами й подвигами, а він, пацифіст, не матиме що розповісти про себе, хіба… Та хто захоче знати, що пережили пилипівці за час вічної, здавалось, війни, коли в селі тричі мінялася влада і кожна вимагала жертв та крові, мов ненаситний молох.

Розпочалася війна; пішла чутка, що у Стрию присягнули цісареві на вірність Українські січові стрільці, а по тракту Коломия — Снятин — Чернівці промарширували без боїв російські війська в жовто–сірих шинелях, із настромленими на довгі "трьохлінійки" тригранними штиками.

Десь там в окопі лежить стрілець Михайло і свято вірить, що його куля обмине, а військовий губернатор Галичини генерал–ад'юнкт граф Бобринський топче ту віру наказом, надрукованим в окупаційній газеті "Прикарпатская Русь":

"Російські доблесні солдати! Нехай кожен із вас уб'є тільки чотирьох німців, австріяків, мадярів, і наша армія винищить чотири ворожі. Тільки

чотирьох! Хто хоче більше, не забороняється. А тоді ми визволимо Європу і процвітатиме вона під берлом білого царя!"

Тільки чотирьох. Але доконче в тій четвірці — Михайла, — накочується Іванові до горла солона слина з присмаком крові. — І Гриця, і мене, і ще одного, а тоді зацвіте благодаттю Європа під скіпетром російського царя… Кожен російський солдат — тільки чотирьох: і гори трупів, сморід, зараза, тиф, червінка, зате вільною стане Європа. Від людей!

Лежить в окопі, ще під Тернополем, російський солдат, згадує своїх жінку й дітей і теж молиться, щоб його обминула куля, а генерал Краус, який і не думає віддавати росіянам ні Тернополя, ні Львова, звертається до свого війська з набагато витонченішим, по–німецьки розрахованим закликом до нищення:

"Доблесні воїни цісаря Франца–Йосифа! Завтра о десятій тридцять шість ранку почнеться затемнення сонця. Кожен хай придбає кусник скла, закоптить його і тільки так дивиться на сонце. А дикий азіат–москаль, можна сподіватися, до цього не додумається: він буде дивитися на сонце незахищеним оком. Тож коли всі російські солдати посліпнуть, ми передушимо їх, мов горобців, і визволимо простори Росії!"

Від людей… Ні, не смішно, — страшно. Я начитався німецьких і російських гуманістів, і мені стає моторошно від того, що німецькі й російські генерали так подібно й холоднокровно закликають до масового нищення, ніби йдеться не про людей, а сарану. Та невже весь світ ураз збожеволів, та невже справді прийшов накликаний пророками Апокаліпсис?

Хотілося у це не вірити, та дуже скоро увірувати довелося. Сліпий Атаманюк віщуном горя ходив по селу і, зупиняючись навпроти церкви, піднімав угору костура, глаголив: "Моліться, Страшний суд іде!" І вже

ніхто не цілував йому рук, люди сахалися від нього, мов від прокаженого, бо його віщування справджувалися щодня.

Спочатку лихі вісті надходили до Пилипівки здалека: у якомусь там селі австрійські польові жандарми повісили кількох хлопців, які поверталися зі Стрия; Атаманюк ставив свічки в церкві за померлі душі, співав на криласі дяк "Со святими упокой", припадали з поклонами жінки перед Царськими вратами — молитвами відвертали біду від села. Та відвернути не змогли. Одного білого дня на Погорільці, біля самого хреста, люди побачили наспіх збиту шибеницю, на якій гойдалися тіла чотирьох чоловіків. Ринув народ звідусіль на гору і в паніці розбігався — хто додому, хто в нетрі лісів, бо впізнали пилипівських ґаздів Василя, Миколу, Івана, Михайла, і вже ніхто не ставив за них у церкві поминальних свічок... На опустілій горі припадали до мертвих рідні, а одна очманіла від горя жінка голосила: "Та чого ти назвав себе русином, коли споконвіку був худобиною!"

Незабаром селом промарширували москалі, хвацько виспівуючи: "Канарєєчка жалобно пайот!"; люди почали виходити з хащів до хат і з–за тинів на вулицю. Мова чужих вояків була зрозуміла, а дехто й зовсім по–тутешньому розмовляв; на толоці біля польових кухонь юрмилися голодні діти й ділили між собою подарований солдатами білий хліб. Село ожило, вийшли люди на поля копати картоплю й жати кукурудзу, хтось видумав оптимістичну приказку: "Прийшли москалі — став хліб на столі", аж одного дня моторошна чутка разом із зловістям сліпого Атаманюка — "Молітеся, Страшний суд іде!" — зойком прокотилася селом: у сусідній Тростянці царський офіцер наказав повісити хлопчика, який розводив голубів — поштових, бачте...

Прокотився над краєм смерч нового "страшного суду": граф Бобринський почав викорінювати в Галичині австрофільство й мазепинську заразу. Позакривано всі періодичні видання, царські екзекутори повикидали з просвітянських бібліотек українські книжки, валили уніатські хрести й фігури, спалювали ікони, проводили по хатах ревізії. Від галицьких москвофілів посипалися доноси на австрофілів: ні в

чому не повинних людей запаковували в Коломиї до вагонів і вивозили на схід.

Та з гір усе виразніше й лункіше долинав грім канонади — то наступала знову австро–угорська армія: у травні 1915 року на відтинку фронту Горлиці–Тарнів німці проламали російський фронт.

Ніхто вже не сподівався добра, не могло воно прийти нізвідкіль — світ поринув у кривавий хаос. Вривалися у села австрійські жандарми і гнали валками в Телергоф дідів, жінок, дітей, священиків.

Сказав старий Шинкарук Іванові: "Йди і відсиджуйся, хлопче, в оборозі на Сакатурі, я тобі носитиму їсти. А краще б тебе взяли були до війська…"

Іван вийшов з укриття аж за рік, коли армія генерала Брусилова зайняла Галичину. Учителька Шубертівна покликала Івана до школи. До села прийшов несподіваний і довго очікуваний спокій.

Знали люди, а тим більше Іван, що до кінця війни ще дуже далеко, ніхто не міг угадати, коли вона закінчиться. У Європі німці здобували французьку твердиню Верден, в Італії йшли бої над П'явою, австрійські війська облягали Бухарест, і спливав кров'ю легіон Українських січових стрільців у складі корпусу генерала Гофмана над Золотою Липою.

Та на Коломийщині запанував мир. Прийшов він і в Пилипівку разом із поверненням Шубертівни з учительського з'їзду в Тернополі, організованого головою шкільного відділу Іваном Красковським. Він домігся у генерал–губернатора Галичини й Буковини Трепова дозволу навчати на зайнятих землях дітей рідною мовою. На з'їзді були затверджені для користування у сільських захоронках і школах українські підручники Бориса Грінченка, Спиридона Черкасенка, Софії Русової — їх у Пилипівку привезла з собою Шубертівна.

Іван чекав дозволу на відкриття учительської семінарії у Станіславі, а тим часом весь поринув у шкільну роботу: скликав дітей, приносив до школи яйця, сир, масло, хліб — добровільні датки від селян на пилипівську захоронку… Життя почало сповнюватися для мене певним сенсом: я став потрібний людям. Те цілорічне нидіння у схованці на оборозі в лісовому урочищі Сакатурі, ті нічні зимові вилазки додому за теплом і хлібом змучили мене, розчавили приниженням і страхом, я не раз поривався вийти з укриття й зголоситися до коломийської поборової комісії; хай заберуть в австрійську армію чи в УСС — все одно. Та щоб дістатися до Коломиї, треба було перейти три села, в яких шастали мадярські жандарми, вишукуючи дезертирів та москвофілів; повиснути на вербі не хотілося, і я, надломаний, знівечений, спустошений, повернувся до села, коли російські війська вдруге зайняли Галичину.

Іван розумів ефемерність свого нинішнього становища: кінця війні не видно, у те, що в краї надовго втримається російська влада, теж не вірилося. Та чулася в світі невтримна вібрація, яка трясла основами нехарапутних імперських споруд. Не стало в людей більше облудної віри в їхню силу, міїщість і доцільність: метушаться люди в палаючих будшлях, шукають проломин і щілин, крізь які можна видобутися на волю, а що робити на тііі волі, як зберегти себе, яку фортецю зайняти, щоб протистояти спустошливому вогневі, — не знають. Та сумніву не мав Іван, що в обох спорудах скоро прогорять крокви, проламаються перекриття, і заваляться вони до споду в куряві, диму і смороді. А що тоді? Якими вийдуть народи із пожежі, хто встигне на звалищах побудувати свій дім, а хто, приспаний і обкрадений, прокинеться у вогні?

Поради не мав ні від кого. Михайло — "за шелом'янем", та й чи живий він донині? Батько й мати животіють, немов кроти, які журяться лише крихтою їжі, щоб з голоду не вмерти. Учителька Шубертівна нічого не хоче знати, окрім того, що дітей треба вчити грамоти й розуму так само, як давати їсти, хай там вогонь, і грім, і буря, бо помруть з голоду духовного, і має в цьому свою велику рацію. Та розумів Іван, що цому замало бути тільки молочною вовчицею для майбутніх Ромулів і Ремів,

він повинен ще й знайти своє місце у ватазі новітнього Енея, який прийде, щоб повести знедолених троянців до обітованої землі, — мали рацію Михайло й Гриць, коли звинувачували його в політичній індиферентності. Але де той Еней, хто він, який?

Заходив до колишнього війта Шепетюка, який уже війтом не був: сільська громада підлягала військовій владі — російській чи то австрійській. Старий Шепетюк поник, схилився, здрібнів із туги за дітьми і водно запитував Івана, чи не чув чого про Михайла, хоч не про нього була його турбота, а про Катерину й Гриця. Мовчав Іван, бо не мав для війта, як і для себе, відрадного слова, та все одно часто просиджував у нього вечорами, ділячи посполу туск і тривогу, і дивувався, як лихо зрівнює людей. Де ж би то колись сидів фудульний Шепетюк за одним столом із сином найостаннішого пилипівського бідака при світлі каганця за печеною у мундирі бараболею із часниковою саламахою!

Одного вечора Іван застав у війтовій світлиці незнайомого чоловіка, що лежав на ліжку під вовняною веретою, — жовтого, без кровинки на обличчі, ледь не мерця. На долівці в куті валялися зім'ятий мундир з офіцерськими погонами й пожмакана білизна, поряд стриміли високими халявами військові чоботи, а на спинці крісла висіли портупея і пояс з кобурою. Війт із війтихою стояли посеред кімнати, безпорадно позираючи одне на одного, а тепер уже й на Івана; здавалось, що стоять вони отак цілий день чи вік, і ніяка сила не зрушить їх із місця, бо вони не знають, що робити з непрошеним гостем і яка плата чекає за їх гостинність, якщо в село повернуться австрійці.

— Привезли на возі, — знизав винувато плечима Шепетюк, ніби перед ним стояв не я, а мадярський польовий жандарм, — стали отут–во, перед воротами, два солдати й офіцера принесли цього, — показав на ліжко, — роздягли, крові на ньому не було, я ж думав, — поранений. Трясе ним гарячка, а я гину від страху, що тифус… і наказали доглядати й годувати його, поки не стане на ноги… а якби вмер, то поховати, а

мундир, фузію і всі його папери віднести в коломийську комендатуру. І чого це до мене?

— А до кого? — відказав я, гидуючи війтовим страхом і скупістю. — Та ж не до мого тата занесуть слабого вояка, бо ж ми всі на одній постелі спимо… Він говорить щось?

— Ні, лишень тяжко дихає і стогне, — відказала війтиха, і в її голосі забриніла жіноча скруха. — Молодий ще, а самі лише шкіра й кості… Може, й тифус. Але то нема чого боятися; тифус — від вошей. А я роздягнула його, як мати родила, і весь одяг у братрурі[14] прожарила… Йой, вичухається та й піде. А що робити… Не викинемо у фосу.

Господарі нарешті зрушилися з місця, немов те, що пожалілися переді мною, додало їм відваги й спокою. Шепетючка заходилася коло кухні готувати вечерю.

З ліжка почувся шепіт, я глянув: сухі губи хворого ворушилися, я підійшов і нагнувся над ним.

— У мене не тиф, — почув я тихе. — Не бійтеся. В мене жовтуха. Вибачте, везли до Коломиї…

Хворий відкинув на подушку голову, заплющив очі. Я приклав руку до його чола — гаряче.

— Піду до Шубертівни, — сказав я. — Вона трохи знається на медицині. Дайте йому пити.

Шубертівна поїла хворого молоком, настоями з трав, медом. У нього почалося маячіння, щось він говорив або співав із гарячки. Іван прислухався і вловлював слова начебто з якихось віршів чи пісень, з подивом поглядав на вчительку: мова офіцера була не російська.

Схоплював окремі фрази: "Ой ви думкі, думкі, серца майго рани... што ви закруцілісь віхрам надо мною... рад би я нє думаць і нє знацца з вамі..."

— Може, він поет? — допитливо глянула на Івана Шубертівна.

— Може... А мова його... чи не білоруська?

— Білоруська... Кого в російській армії тільки немає...

— "Ех ти, доля, доля, голад та беднота, не свая тут воля, нє свая ахвота..." — проривався з горла хворого хриплий спів.

Іван із Шубертівною мінялися біля офіцера цілих чотири доби — з милосердя й цікавості: хто він, чому в гарячці наспівує по–білоруськи? В Івана зроджувалася щемна надія, що він почує від цієї людини щось дуже для нього потрібне, а може, й рятівне.

На четвертий день криза минула, хворий заснув, а коли прокинувся, очі мав чисті. Він ніяково усміхнувся, спитав:

— Хто ви?

— Ми вчителі, — відказала Шубертівна. — А лежите в селянській хаті.

— Так, так, — пригадував офіцер. — Від Пруту вернулися, вода була велика... А везли мене від бівуаку до бівуаку від самого румунського кордону, перекидаючи з воза на віз: заразного в поїзд не приймали. Думали — тиф, а тифозний шпиталь аж у Коломиї. Та все придивлялися, чи живий, — клопіт мали зі мною... Вчителі, кажете. І я вчитель. Красковський повідкривав вам школи... Людина!

— Ви знаєте Івана Гнатовича? — спитала Шубертівна.

— Сябр він мій, білорус.

— А ви хто?

— Поручник Міцкевич. А звати Кастусь.

— Ого! — не стримався Іван. — Таке прізвище!

— Звичайне, білоруське. Великий Адам теж з білорусів…

— Ви поет? — насмілився спитати Іван.

— Як сказати… Кожен білорус — поет, хоч не кожен грамоту знає. А хто навчився її, той повинен писати. Тільки слово може розбудити народ. Усе на світі починалося із слова — навіть у Господа Бога… — Хворий сперся на лікоть, хотів підвестися, та не міг. — Зовсім став я ні до чого, — мовив скрушно. — Питаєте, чи я поет… Мабуть, так, бо складаю вірші, книжечку до війни видав. Та я, щоб не бентежити людей, назвав себе Коласом. Колосок по–вашому. Такий собі псевдонім видумав: Якуб Колас…

Він із подивом глянув на вчительку, яка враз схопилася із стільчика, подалася до нього, збентежена і втішена, наче впізнала давнього знайомого.

— Не може бути! — вигукнула. — Якуб Колас?! Той самий?

— Напевне, той самий, іншого немає, — відказав поручик, знову зніяковівши. — Чули щось про мене?

— Боже, який світ тісний, — усе ще не могла заспокоїтись Шубертівна. — Я ж про вас читала в нашій газеті "Неділя" ще перед

війною... Василь Щурат, учений наш, писав про вас. Як це так, що ви тут? І нам випало рятувати вас... Неймовірно!

Поручик довго мовчав, потім прошепотів кволо:

— Хай вам Бог дасть здоров'я... Може, прислужуся ще моїй бідній Білорусі.

Поручик Мщкевич поволі приходив до здоров'я. А коли вже зміг підніматися, я деколи з Шубертівною, а частіше сам, приходив до нього на розмову. Іноді просиджував у війтовій світлиці до пізньої ночі.

Лисуватий, із запалими щоками на широкому добродушному обличчі, з проникливими розумними очима, поручик Мщкевич не приховував утіхи, коли я відчиняв двері й несміливо вітався: мене бентежило усвідомлення, що проводжу вільний час із справжнім поетом, який має навіть свою книжку. Саме поняття "поет" було для мене священним і недосяжним, а цей до того ж — один із перших поетів у своїй забутій Богом Білорусі, будитель народу, як у нас, приміром, Котляревський або ж Шашкевич. Я не міг приховувати свого захоплення, він це бачив і через те намагався уникати розмов, які стосувалися його особи. Зате коли заходила розмова про білоруську літературу, очі його спалахували, він говорив пристрасно й гаряче про свого вірного друга Янку Купалу, про молодих поетів — Максима Богдановича, автора знаменитої книжки поезій "Вянок", до того ж знавця української культури; про трагічного публіциста Сергія Полуяна, якого столипінські жандарми довели до відчаю, і він наклав на себе руки в Києві, маючи всього дев'ятнадцять років.

Дев'ятнадцять років — стільки, скільки сповнюється оце мені. А що я встиг зробити? Полуян написав десятки статей про відродження України — для прикладу білорусам, відстояв права білоруської школи, прославив чувашів і якутів, які збудилися до національного життя, а я свій вісімнадцятий рік просидів у сіні на Сакатурі, немов ведмідь у барлозі, й

не приклав рук до жодного корисного діла. Ганьба мені… Але чому — ганьба, — втішав себе, — не кожен може, не у всіх однакові здібності… Так, проте сміливим усяк може стати, хто має мужність виховати в собі цю рису.

Я просив поручика розповісти про себе: мені треба було прослідкувати кожен крок у його житті — для прикладу і науки.

А життя у нього починалося подібно до мого. Син лісника. Закінчив учительську семінарію у білоруському містечку Несвіжі, мріяв стати народним учителем. У юному віці почав писати вірші. Як я… Та хто надрукував би мою мазанину? Правда, він перший свій вірш опублікував у першій білоруській газеті у Вільні під псевдонімом Якуб Колас, коли йому сповнилось двадцять чотири роки, у двадцять вісім видав першу книжку поезій "Песні жальбы". То, може, і я ще встигну?.. За організацію нелегального з'їзду білоруських учителів був посаджений у мінську тюрму. Зважився б я на такий риск?

Я ловив кожне слово білоруського поета, вбирав у свою пам'ять, я повірив, що історія його життя може стати колись мені у пригоді: як білоруси поведуться у нинішній хуртечі, якою дорогою підуть?

— Ми з вами, — говорив поручик Міцкевич, — якщо не рідні, то двоюрідні брати. Ось білорус Красковський дав вам школи. А мене в Несвізькій семінарії учив російської словесності українець Федір Кудринський, автор багатьох праць з історії Давньої Русі, козацтва. То ж він порадив мені писати по–білоруськії. Зрусифікований український вчений виховав білоруського поета. Парадокс, проте — закономірний… Спільна наша доля, то спільною мусить бути й боротьба.

— Що ж ми повинні робити, пане поручику? Я молодий, нічого сам вирішити не вмію…

— Ситуація сама підкаже, що діяти. Тільки треба тобі пильно дивитися на світ і прислухатися до свого сумління.

— А що ви вже встигли дослухатися?

— Що встиг дослухатися, відчути?.. Я оце супроводжував на румунський фронт ешелон дезертирів. Марний то клопіт узяло на себе командування — їх стає щораз більше. І я зрозумів… Ти не відчуваєш, Іване, як тріскають прогнилі шви імперій? Як відбувається зміна поколінь борців за прогрес, та й за реакцію теж? Задумайся тільки: маємо осінь 1916–го. Помер у цьому році вчитель українського народу Іван Франко. Не стало ідеолога польських шовіністів Генріка Сенкевича. Покінчив життя самогубством перший американський соціаліст Джек Лондон. Хтось із нашого покоління мусить стати на їх місце, і будуть ті нові проводирі сильніші як у доброму, так і в лихому: розпочнеться боротьба на життя і смерть. Старі отупілі імператори вимирають: нема вже Франца–Йосифа, а скоро й Миколи II не стане, його вб'ють… Прийдуть нові вожді — революційні й контрреволюційні…

— А що тоді?

— Кожен, хто прагне волі своєму народові, стане на бік революції.

— І галичани?

— І галичани. Хіба ти не бачиш, як кришаться глиняні ноги Австро–Угорської імперії? Вона вже не витримує власної критичної маси…

— У нас є свій український легіон.

— Вам можна б позаздрити… Та не матиме він сили встояти перед легіонами польськими.

Блимає каганець на столі. За столом — поручик Міцкевич, учителька Шубертівна і я. А біля печі куняє старий Шепетюк. Може, не варто вести при ньому подібні розмови? Та не виженеш із кімнати, а нашій бесіді немає стриму… Чей не донесе на своїх? А втім, він дрімає.

— Ви так категорично провіщаєте наш програш… Чому? — запитала Шубертівна.

— Та хоч би тому, — відказав поручик, — що ваш легіон став під опіку ворожої вам Австрії, і вона, немов упир, вип'є з нього кров ще до того, як ви станете на прю з новітнім завойовником.

— Але ж польський легіон теж у складі австро–угорської армії, — вставив я.

— Так. Але ти забув, що польські легіонери в боях убивають не поляків, а чужинців, і цим зміцнюються, а ваші усусуси змушені виціджувати кров із своїх єдинокровних братів і через те слабнуть. Хіба вам не відомо, що царське командування на ті ділянки фронту, де воюють усусуси, посилає частини, сформовані із східних українців? Щоб ослаб український потенціал. Так воно робиться… А може, ви вірите, що зможете самі встояти супроти звідусільного ворожого вам світу і створити свою маленьку галицьку державу? Абсурд…

— Який же вихід для нас?

— Стати на бік майбутньої української революції — в стані Московщини.

— І перейти з–під австро–угорсько–польського гніту під російський?

— Я не професійний революціонер. На таке питання не можу нині відповісти. Але ви самі мали нагоду переконатися, які сили нуртують у Росії. Найкращий приклад — Красковський. Хіба ви думаєте, що то

генерал–губернатор Трепов наказав йому відкривати українські захоронки і школи? Не знаджуйтесь, він анітрохи не кращий від попереднього губернатора Галичини графа Бобринського! Але на той час ще не встигли підрости революційні сили всередині нашої самодержавної системи, і він мав можливість безкарно розправлятися у вас із "мазепинцями", підводячи під ту мірку всіх, хто боровся за українську культуру. А Трепов уже не може… Тому ви повинні знайти шляхи до єднання з прогресивними силами, які є у нас — серед українців, росіян, білорусів.

— Ви радите нашим синам на випадок революції у Росії повернути зброю проти Австро–Угорщини? — засумнівалася Шубертівна.

— Тільки так.

— А він має рацію, — промовила до мене вчителька й боязко оглянулася: біля печі темніла згорблена постать війта, на сірій плямі лиця блищали білки очей. Шепетюк слухав…

Я донині пам'ятаю слово до слова давні мої розмови із славним сьогодні у світі білоруським письменником Якубом Коласом. Він мав рацію. Та світові події склалися для нас не так, як він передбачав, а так, як мали скластися. Я завжди був фаталістом. І ми з тобою пережили те, що мали пережити. Нині вся правда і неправда вже за нами, усе ми знаємо. А тоді знати не могли. І він не знав, що принесе революція доброго й лихого. Але вірив. Ми ж не вірили. Ми тоді вміли лише мужньо проливати власну кров…

Видужавши, поручик Міцкевич пішов із Пилипівки розшукувати свій полк і свою долю в революції. Залишив мені книжечку поезій "Песні жальбы", яка дісталася тобі від мене у спадок. Розкрий її на сто другій сторінці і прочитай рядки з вірша "Катаржнікі":

Катаржане–хлебаробы,

Дзеці вескі, поля.

Того бойка з–за худобы

Привела у няволю;

Той с су седом посвариуся,

У того зяць паганы;

Іншьі з братам як дзяліуся,

Заробіу кайданы;

Той за норау свой сярдзітьі,

Ці за лішзк жара…

Гэта цёмны люд забітьі,

Беднаты ахвяра.

Правда цієї поезії стосувалася і нас. Свідком — доля учительки Шубертівни. Та й не тільки її — доля усіх нас.

На мене дивилися з тупою ненавистю й невблаганною жорстокістю очі потвори, вона під моїм різцем ожила, немов пробудилася із зимової сплячки, — існувала поза моєю волею. Я відклав коряжину. Не боявся її, бо мав над нею владу — сам же створив і в кожну мить міг порубати сокирою або ж викинути у вогонь; зло стало мертвим символом, образом, воно було мною переможене, та все одно віяло від коряжини здавна знайомою моторошністю, я повернув її очима донизу й подався до табору, повторюючи в думці слова з вірша, якого нагадав мені

батько: "Інший з братом як ділився, заробив кайдани..." А чого я не поділив із своїм братом, батьком, сусідом, я ж іще тоді нічого для поділу не мав, за мене ділилися інші, мені ж довелося брати пай...

Дихав торф'яним прілим запахом білий вечір, дим від ватри, немов поземка, вився над сталевою гладінню озера, тихо й мертво було в тундрі, наче вона заніміла у страху перед недалекими холодами; хоч би якийсь птах подав голос... Ми мовчки сиділи біля ватри, гейби поснули, і прокинулися від голосу ворона, що тричі каркнув неподалік на зчахлій ялиці.

— Повіє незабаром, — промовив Янченко. — Ворон уже позбувся сімейних клопотів і виглядає зиму. Він відлетить останній, наближення пурги розраховує до години. Правда, Вероніко?

— Каррр... — байдуже підтвердив ворон.

— Розуміє... Мудра птаха.

Ніхто не відізвався. Напевно, всіх, як і мене, згнітило враз відчуття осамітнення, воно заскімлило в моїй душі, немов побитий пес; ворон прикуцнув між гіллям і заснув; за вечерю ніхто не впоминався.

Втім щось зашелестіло у кущах, усі ми стрепенулися: що за звірина підкрадається? Захиталася осока, і ми побачили, як до вогнища гусачком, перехняблюючись з боку на бік, прямують п'ять пухнастих пташенят з відрослими крилами.

Ми збентежено переглянулись між собою, виминаючи поглядом Пенькова: усі відразу зрозуміли, що це за пташенята і чому вони йдуть до тепла. Малі куріпки, ще до польоту не оперені, без страху наближалися до ватри і разом поприпадали до землі, вмощуючись біля тепла.

Мовчанка була тяжка й безпорадна, кожен думав про те, як їх порятувати, і кожен знав, що врятувати не вдасться. Пеньков розгублено поглядав то на одного, то на другого; Янченко сягнув рукою, взяв одну куріпочку і, притуливши до грудей, похухав на неї, пташа витягнуло шийку і, пошубортавши дзьобиком, сховало голівку під полу куртки.

Юра Ніструл підвівся, ступив крок до Пенькова; я ще не бачив такого обличчя у доброго Юри: воно зібралось вузлами, немов до плачу, та в очах сліз не було, лише зневага й докір. Він прошепотів:

— Що ти наробив? Ти ж убив маму, сволото!

На зчахлій ялиці сонно каркнула Вероніка.

Розділ третій

Із щоденника Михайла Шинкарука

10 жовтня 1914 року.

Осінь прийшла на Закарпаття разом із холодними дощами. Перша сотня другого куреня, до якої я зачислений, квартирує у старій стодолі, в якій немає однієї стіни, і при поривчастому вітрі всі ми за ніч промокаємо до останньої нитки.

Удень — муштра. За місяць вона так нам набридла, що ми вголос починаємо мріяти про фронт, який з гулом і загравами підступає усе ближче до Карпат. Кожен із нас усвідомлює, що в окопах існуватимуть зовсім інші форми військового вишколу, продиктовані не статутом, що його склали в армійських штабах, а інстинктом самозбереження, й нікому там не знадобляться начищені до блиску ґудзики, молодецька виправка й уміння хвацько повертати по команді голову — наліво чи направо.

Допросилися в Бога: нині нас почали формувати в похідні курені. Настрій у стрільців пожвавився, хоч кожен знає, що завтра піде на смерть. Та ніхто тієї смерті добре не уявляє, і, мабуть, тому стала вона романтичною героїнею стрілецьких пісень.

Вечорами стрільці співають. Пісні зовсім нові, нинішні. Я не можу збагнути, звідки вони беруться, хто складає слова, хто придумує мелодію. Злітають щоразу інші, — сповнені солодкої туги, притаєної тривоги, примарних сподівань слави й безсмертя, — у похмуре небо над Карпатами.

А може, вони зроджуються для того, щоб пережити нас і залишитися у пам'яті нащадків єдиним відгомоном про крихітний стрілецький легіон, якому долею судилося згоріти в розшалілому вулкані війни?

Як ви умирали, вам дзвони не грали, ніхто не заплакав за вами, лиш в чистому полі ревіли гармати і зорі вмивались сльозами…

Спіть, хлопці, спіть, про волю сніть, про долю–волю вітчини, чи ж можуть бути кращі сни? Спіть, хлопці, спіть…

Мерехтить в очах безконечний шлях, гине, гине в сірій мряці слід по журавлях…

І де ж то взялося у тих піснях стільки правдивого і ще не звіданого болю, не знаю, та відчуваю, що те тужливе віщування смерті вкраплює в мою душу віру в життя: може, то не пісні, а молитви, благання, ворожба, замовляння від куль?

Стою неподалік у темряві, спершись на кріс, і слухаю нову вже пісню, складену, напевне, нині.

Ой там у Львові музика грає,

Танець жваво йде,

Дівочі очі як зорі сяють,

Любка всіх перед веде.

І усміхається чарівно,

І хилить голову на грудь,

А хлопець шепче, хлопець просить:

Кохана, не забудь…

Ой вдарив гранат, як грім гримучий,

Землю розгорнув,

Збудив окопи і ліс дрімучий,

І ставок, що вже заснув.

Там при окопі, на долині,

Лежить поручик молодий,

Йому потічком випливає

Червона кров з грудей.

І знов затихло все довкола,

Заснув ставок, здрімнувся ліс,

Лиш тихий вітер по соснині

Ридання тихе ніс:

Спи, дівчино, спи, кохана,

Злоті мрії — сни,

І про мене, голубонько,

Не забудь, спімни…

Співають стрільці — про мене і про мою Катрусю. Де вона?

Обмини мене, гостра куле, я такий ще молодий!

Завтра з Відня прибуде до Варпаланки запасна сотня стрільців. За два дні вирушаємо на фронт.

11 жовтня.

Сьогодні прибула до нас запасна сотня під командою сотника Івана Цяпки. З мукачівської станції примаршировала вона добре вишколеною колоною на варпаланський майдан. Сотник видався мені таким собі козаком–харак–терником, якого куля не бере: в очах нахабна лукавинка, вуса по–гусарськи підкручені, сам високий і худий, мов Дон Кіхот.

Я з неприхованим захопленням дивився на вмундироване в сірі нові шинелі й мазепинки військо, й мені ще огиднішим став мій гонведський синій мундир і високе нехарапутне чако на голові. Цяпка зупинив сотню владною командою "стій!", видихнув із себе сухе, мов торішній горох,

"рррозійдись!", стрільці вмить розбіглися по майдані й почали закурювати цигарки.

Наш сотник Микола Стронський скомандував і нам розійтись, ми вже готові брататися з віденським поповненням, проте чекаємо, щоб гості, так ладно обмундировані, перші підійшли; сотник Цяпка вітається за руку з сотником Стронським, ловить у ту мить мій погляд, нахабна лукавинка в його очах на мить холодніє, він ступає у мій бік два маршові кроки, простягає руку й приголомшує мене питанням:

— Товаришу підхорунжий, чи є у вас цигарки?

Я механічно сягаю пальцями в нагрудну кишеню кітеля і виймаю останні.

— Маю тільки дві…

— То я візьму обидві.

Він безцеремонно конфіскує моє куриво і маєстатичним жестом подає одну цигарку стрільцеві, що стоїть поруч. Стрілець, не дивлячись на сотника, бере, дякує, а з мене погляду не зводить. Я пильніше приглядаюся до стрільця, і враз обидва скрикуємо, кидаємося один одному в обійми, і аж тепер змішуються сині й сірі однострої.

— Михасю!

— Андрію!

Це неймовірно: мій однокласник із Коломийської гімназії, з яким ми розійшлися півтора року тому — я до Львова, а він до Відня, — Андрій Бабюк із П'ядик — тут!

Ще не вірячи в таку несподівану зустріч, я, ніби пароль, декламую віршика, яким ми дражнили Андрія, по вуха закоханого в гімназистку Ірку Стромецьку:

— Ірчик, Ірчик, Ірчик, Ірчик, в тебе личко, як папірчик…

— …в тебе губи, як коралі, і так далі, і так далі — без кінця! — докінчує пароль Андрій, і ми вже не сумніваємося у тому, що доля таки звела у Варпаланці двох колишніх нерозлучних гімназистів.

— Воюємо?

— Воюємо…

Знайоме високе чоло із залисинами, сині замріяні очі поета й артиста — Андрій писав віршовані п'єси, сам їх ставив у гімназійному драматичному гуртку й виконував головні ролі; я любуюся товаришем і радію, та радість від зустрічі пронизує гіркота: якщо один із нас загине, другий рідним розповість… Щоб прогнати сумні думки, запитую жартома:

— Ще віршомазиш чи вже перестав?

Андрій поважніє, відводить очі, ніби соромиться того, що має сказати:

— Я пробую сил у прозі, — мовить серйозно. — Цей жанр дає ширші художні можливості. Тобі смішно?

— Звідки ти взяв? Я можу лише позаздрити, що ти вже вибрав…

— Вибереш і ти, куди від себе подінешся? Я тобі в чомусь признаюся, і ти зарегочеш, бо воно й справді смішно: я настільки й донині закоханий

в ту Ірку, про яку не знаю, де вона тепер, що й літературний псевдонім узяв від її імені: Ірчан. Мирослав Ірчан…

— Мені не смішно.

Цяпка із Стронським з цікавістю приглядаються до нас, врешті віденський сотник промовив:

— Благословляю вояцьке побратимство! Його й відсвяткувати варто б… Чи є у вас сир або ковбаса, товаришу підхорунжий?

Я ніяково знизав плечима.

— Коли нема, то в нас, евентуально, знайдеться. А рум є? Теж нема. То дуже зле. Зате є у нас — віденський. Правда, Андрію? Тож діставай з рубзака. Чотири чоловіки — це вже неабияка компанія, а до вечора, дасть біг, вона стане більша. Евентуально…

12 жовтня.

Не вдалося нам вчора розговітися із сотником Цяпкою. Тільки–но Андрій розкоркував пляшку віденського рому й роздав нам у руки похідні пугарчики, як на майдан прибіг вістун від отамана Першого куреня Гриця Коссака з наказом: усім сотникам негайно з'явитися у кошову канцелярію на військову раду.

Цяпка наспіх розлив у пугарчики запашного трунку, моргнув, і ми, мов по команді, випили.

— Евентуально, — крекнув він, і я зрозумів, що цим словом, яке вживають майже всі галичани, та жоден не зміг би перекласти його будь–якою мовою, сотник дозволяє налити по другій.

Крекнув Цяпка ще раз, Стронський скоса глянув на нього, сподіваючись удруге почути сакраментальне "евентуально", але Цяпка, витираючи долонею вуса, видихнув:

— Досить. Befehl ist Befehl[15]. Хто у вас курінний?

— Отаман Сень Горук, — відказав Стронський.

— Знаю його, то бравий вояка, колись ми служили разом у Хусті. Попрошу Коссака — він, знаю, призначений польовим командантом, — щоб записав мою сотню до вашого куреня. Ходімо, крігсколего[16], — узяв за плече Стронського. — Бо війна — війною!

— А він мені подобається, — сказав я, коли старшини подалися у бік кошової канцелярії.

— Старий кадровик, обер–лейтенант інфантерії[17], недавно перевели його до нас з армії. — Андрій зав'язав рюкзака й закинув на плече. — З такими у війську легко.

— А тут командують здебільшого цивільні, які, проте, устигли вже полюбити військову кар'єру.

— Що в цьому дивного, коли головою Бойової управи став посол до австрійського парламенту.

— Нічого, усі поволі змілітаризуємося.

— Тільки не Трильовський. У віденському коші про його Бойову управу вже й вірша склали і вмістили в польовому часописі "Самохотник": "Кріпи, Боже, стрільців наших, кріси та гармати, а ми й з Відня Україні зможем волю дати".

— Не споневірюйся, Андрію, ще ж бо й не почалося.

— Я не споневірююся. Сам зголосився до віденської Бойової управи, як тільки почалася війна. До речі, я в університеті германістику студіював… А куди було йти: немає ж на Україні поки що іншого національного війська.

— Поки що?

— Так, поки що. Наш легіон — це ще не військо… Михасю, як не за рік, то за два обидві імперії, нині ще сильні колоси, з великим гуркотом заваляться, й по всьому світі вибухнуть революції. Ми не знаємо, в яких уніформах і під якими прапорами вони будуть розгортатися. А поки що наше місце тут.

— І мусимо берегти себе, як лиш зуміємо. Нас кинуть проти росіян, а головна наша мета — залишитися військовою силою у Галичині, якій при першій нагоді загрожуватимуть польські легіони.

— Це правда. Тільки тут є одне велике "але"…

Ми зайшли до нашої стодоли, стрільці сиділи групками на сіні, пригощалися, хто чим міг. Ми з Андрієм посідали на підвалину, на якій колись стояла стіна. Перед нами простелилася долина, її на обрії загородили смерекові ліси, що спиналися по горбах до піднебесся. Через долину бігла до гір і вгризалася у них тунелем зігнута дугою залізниця — нею завтра ми в'їдемо в новий світ, уже залитий людською кров'ю. Дивно: тут благословенна тиша, а там пекло. Тут співи, а там — зойк. Тут життя, а там — смерть. Чому так створений світ — вічно на межі добра і зла?

— Ти мовиш про польські легіони, — заговорив Андрій. — Я знаю, що війна з ними неминуча. Проте хочу розгадати феномен польсько–українських стосунків. Неприродний за своєю моральною суттю, бо ж,

як–не–як, — два сусідні слов'янські народи. Але фактичний, історично складений — завжди на ворожій стопі. Чому між нами ворожнеча, а з чехами, наприклад, — ні?

— Бо чехи самі в неволі.

— Але ж у неволі й поляки. Чому їхня експансія спрямована не на захід, а на схід? Адже на заході страшніший для них ворог. Ворог, який другом ніколи не може стати. А на сході, з їхньої вини, потенціальний друг мусить завжди бути ворогом. Що це — прокляття від Бога? Ні, усе йде від української роз'єднаності, яка робить нас слабшими.

— Починалася наша історія зовсім по–іншому, — сказав я. — Завойовник Галичини король Ягайло все–таки спробував спертися на східні сили. І якби його наступники, створюючи союз Польщі й Литви, узяли собі за рівноправного союзника й українну Русь, а не поневолювали її...

— Рівноправного союзу між сильнішими і слабшими не буває, Михаиле. Польська експансивність народилася з гріха неповноцінності перед Заходом і фальшивого месіанізму щодо Сходу. Ми ж, галичани, мимоволі мусимо нині дублювати цей самий гріх в українсько–галицькому варіанті. Поглянь: так само, як і поляки, виступаємо проти східних сусідів, спираючись на Австрію і німців. Чи це не абсурд? У чиїй крові гартуватимемо свої багнети? В українській. А поляки — теж в українській.

— То де ти бачиш вихід?

— Наші провідці, засівши у Відні, своєю чергою, заразилися месіанізмом галицьким, — продовжував Андрій, не зреагувавши на моє питання. — А він не має ні частинки тих підстав, що в поляків. По–перше, поляки залишаються на одному боці барикад. По–друге, вони здобули протягом століття військовий вишкіл: ходили, хоч і з косами на гармати,

з Костюшком, з дубельтівками на карабіни під час Січневого повстання, з шаблями на батареї у Наполеона. Але ходили! А ми — ні. Наша військова школа закінчилася разом із козаччиною, яку ми після стоп'ятдесятилітньої перерви воскрешаємо не військовим умінням, а формою, рангами, званнями. По–третє, польська шовіністична чернь зміцнила свій завойовницький дух сенкевичівською фальсифікацією нашої історії. А яка в нас ідеологія? Де вона?

— Не говори так. Ми ж маємо Франка!

— О! Добре кажеш. Та Франко, навчаючи українську націю, не ділив її на галичан і придніпрянців.

— Хіба винні ми, що в історії стався такий поділ?

— Але винні будемо, коли при першій нагоді не переступимо ту межу, яка розділила навпіл український народ. Боротьба за єднання має стати нашою ідеологією, з нею будемо ми сильні. Тільки з нею зможемо стати на своєму західному кордоні й примусити сусіда–ворога назватися нашим другом.

Смеркло. Сьогодні стрільці не співали — лаштувалися до походу.

Настрій у нашій компанії підупав. Усе йде начебто своїм порядком: хлопці рибалять, вудять над ватрою тараню, я куховарю, сумлінно слідкую за розподілом продуктів і спиртного. Вистачить, ще й залишиться. Роботу над коряжиною закинув: відхотілося вирізьблювати лик злобної потвори, та й навіщо, коли її сутність ще не встигла стати музейним реліктом — вона, як ми недавно пересвідчилися, досить живуча.

Дні нашого відпочинку закінчуються. Післязавтра прилетить вертоліт, я нетерпляче жду його. Вільний час проводжу в наметі й відтворюю у пам'яті сторінки втраченого щоденника стрийка Михайла.

Був такий щоденник, я читав... На жаль, не знайшов його у сховку, коли повернувся з воркутинського концтабору додому. Зітлів чи миші з'їли?..

1928 року мій батько зустрівся із своїм братом на чесько–польському кордоні, що пролягав хребтом Чорногори, — на самому шпилі Говерли, біля прикордонного стовпа, який і тепер височить згадкою про колишні межі: сьогодні на ту масивну кам'яну бовду вилазять туристи й залишають там записки, а хто щедріший — то й пляшку міцного. Біля цього стовпа відбулася остання зустріч братів перед виїздом Михайла з Праги до Харкова. Домовилися у листах. За добрі хабарі прикордонники дозволили братам підійти один до одного на відстань трьох кроків й порозмовляти кілька хвилин. Михайло вичекав мент, коли упав туман, і віддав Іванові щоденник...

З півночі тягне пронизливим холодом. Затихли куріпки, не чутно вже в заростях верболозу писку лемінгів. Лише Вероніка щодня прилітає до нашого табору, тут є їй чим поживитися. Під смерічку, яку вона собі вподобала, я приношу наші недоїдки і вмовляю її, щоб не покидала нас. Вона поглядає на мене розумним оком, повертає голову і коротко каркає, ніби виправдовується, що від неї це не залежить, час сам її покличе.

Мертвих куріпочок я закопав на краю галявини: вони ще не вміли самі їсти, і через два дні їх не стало.

Ніхто про цей випадок не згадує: кожен із нас вдає, ніби нічого не трапилося. Степан Пеньков — теж. За обідами і вечерями сидимо разом, він вмикає свій транзистор, а ми й раді, бо розмова в його присутності не клеїться, а радіоприймач нагадує нам, що поза межами безлюдної тундри живе метушливий далекий світ, який для мене з кожним днем усе дужче віддаляється, і я з тривогою відчуваю, як у мою душу проникає туск осамітненості й покинутості.

Юра Ніструл, і до того мовчазний, тепер майже не розмовляє, хіба тільки про тараню, яка висить над ватрою, насиляна на жилку: та добре вудиться, а та надто скоро висихає. Віктор Горбов після риболовлі студіює медичну літературу, яку взяв із собою. Федір починає нудитися: усе частіше заходить до мого намету, часом кине жарт або розкаже старий анекдот, а більше лежить на надувному матраці й мугикає романс "Я встретил вас".

— Ти не можеш змінити репертуар? — запитую.

— Чому ні — "О, дайте, дайте мне свободу, я свой позор..." Правда, непогано виходить?.. Євгене, вибач, що втручаюся у твої болі. Твій батько не пробував у тридцять дев'ятому дізнатися про долю свого брата? Чи побоявся?

— У тридцять дев'ятому люди в нас ще не вміли боятися. То вже в сороковому почав до них добиратися страх.

...Цілий вересень і жовтень народ святкував. Я добре пам'ятаю ті дні. Ненависна санаційна Польща, яка змерзилася мені найбільше шкільними "поранками", враз перестала існувати. Скільки їх було, тих "поранків"! На честь пам'яті по Пілсудському. З нагоди конституції 3 травня. З нагоди проголошення Речі Посполитої — 11 листопада. І ті чужі для нас вірші, які ми мусили хором скандувати: "I wybiła godzina wygranej, nasza Polska zrzuciła kajdany w ten dzień"[18]... І ще чортзна–що, а все це, скріпивши серце, мусив проводити мій батько. Ми на ті свята замаювали смеречиною портрети Пілсудського, Сміглого, Мосціцького, тож з якою радістю я із моїм молодшим братом виконав розпорядження батька: зняти ті портрети й викинути до ями, в якій гасили вапно.

А потім — такі урочисті для наших дитячих сердець уроки рідною мовою! А ще мітинги, вечірні збори у школі, на які можна було приходити й мені. А ті пиятики дорослих у сільській крамниці — горілка

ж дешева, як борщ! — і тости ґаздів та парубків: "Пиймо за нашу владу! Такої влади нам треба!"

Незабаром усе це скінчилося: треба було ставати до праці. Треба було здавати поставки хліба, молока і м'яса. А взимку поповзли чутки, що в якомусь селі заарештували двох колишніх членів КПЗУ, а ще десь вивезли в Сибір "багача" — власника п'ятнадцяти моргів поля...

До нашої хати тривога прийшла з листом із Харкова від стрийкової дружини Ніни. Я уперше дізнався, що є на світі таємничі й страшні Соловецькі острови, з яких ніхто не повертається. І туди запроторили мого стрийка. За що?

Наша мама ходила заплакана. Ми з братом ніяк не могли збагнути її горя: сумна, немов струєна, а коли батька нема дома, сидить за столом, закривши долонями обличчя, і схлипує... Чому, адже стрийко — не брат їй, не родич...

Батько був пригнічений і суворий. Ми допитувались у мами, що ж все–таки трапилося? За що його... Ми так багато наслухалися про стрийка Михайла, відважного дослідника Півночі, захоплююча книжка якого "14 місяців на Землі Франца–Йосифа" була нами зачитана до дірок. Та мати мовчала. Потім ми бачили, як батько вечорами сидів за столом: писав, рвав папери і знову писав. Згодом ми дізналися, що він вимучував листа до Калініна, в якому просив звільнити з ув'язнення брата Михайла.

А навесні сорокового року батька викликали в коломийське відділення НКВС. Повернувся він із Коломиї, пам'ятаю, без кровинки на лиці й сказав до всіх нас:

— Про стрийка Михайла не згадуйте більше ні словом. А тепер чекаймо і ми своєї черги... Але ж казав я йому, казав на Говерлі: "Не їдь,

газети пишуть про арешти на Україні, а ти ж був у січових стрільцях". Не послухався…

Того ж дня батько заховав Михайлів щоденник між кроквами і дахівкою на стриху. А я поклявся… Але це вже зовсім моє, особисте.

Із щоденника…

14 жовтня.

Пісня складалася ніби сама собою, ніхто не зміг би сказати, хто її автор. Улюблена фраза бравого сотника Цяпки "бо війна — війною" стала початком веселої безтурботної пісні, з якою наша сотня, поповнена віденськими запасниками, марширувала від тухольської станції до села Головецького на постій. Ми запаморочували себе тією піснею, немов хмільним вином, заглушували недалекі вибухи гарматних стрільн[19] — російське військо наближалося до воріт угорського королівства, які стрілецький легіон у складі бригади генерала Гофмана повинен загатити своїм трупом і не пропустити крізь них ворога.

Бо війна — війною, вісьта–вйо!

В тім є Божа сила, гатьта–вйо!

Як не заб'є тебе гостра куля,

То копитом, замість кулі, вб'є кобила.

Попереду Цяпка, вісьта–вйо!

Під ним Шпак дрімає, гатьта–вйо!

Чи далеко славна наша кадра,

Чи далеко наша кадра, всіх питає.

А позаду Стронський, вісьта–вйо!

В мапу заглядає, гатьта–вйо!

Чи далеко славний город Київ,

Чи далеко город Київ, всіх питає.

Та раптом пісня стихла, обірвалася. У селі, через яке перемаршировувала сотня, при самій дорозі висів на вербі сивий ґазда, а неподалік ридма плакала жінка, примовляючи:

— За що йому життя вкоротили? Таж він ніколи й не бачив живого москаля!

По селу гасали мадярські польові жандарми в таких самих, як наші, синіх мундирах, люди нас сахалися, думаючи, що й ми жандарми, упиралися, не виходили на дорогу; синьомундирники з жовтими нашивками показували на повішеного й викрикували:

— Муска, муска, басама кутя![20]

Зігнані селяни почали розбігатися, почулися постріли. Сотник Цяпка кинувся до жандарма, що стояв на мостику, через який переганяли селян, щось там викрикнув до нього по–угорськи, жандарм вихопив з кобури револьвера. Тоді з нашої колони вибіг вояк, я впізнав хорунжого Степана Барана, він прискочив до жандарма, скрутив йому назад руки, револьвер упав на землю.

— Що ти робиш, басурмане! — закричав хорунжий. — Ми йдемо за тебе воювати, а ти наших людей вішаєш?

— Муска, муска! — забелькотів переляканий жандарм, а інші стояли обіч, побоявшись вступати в конфлікт з озброєною сотнею стрільців.

Сотник Цяпка копнув ногою револьвер, який лежав на землі, штовхнув у спину жандарма і, повернувшись до колони, скомандував:

— Струнко! Направо! Кроком руш!

Далі аж до самого Головецького ми йшли без пісні, пригноблені, скривджені, приречені. За лісом гупали гармати.

30 жовтня.

Село Головецьке, не більше п'ятдесяти дворів, майже все спалене. Земля поорана гарматними вирвами, покраяна окопами. На горбах ще куряться згарища — видно, артилерійський обстріл тривав тут недавно. Біля підніжжя гори Маківки, захищена її схилом, стоїть дивом уціліла церква. В ній заквартирували стрільці нашої сотні, якою, за згодою сотника Стронського, став командувати Іван Цяпка. Старшини розмістилися поряд, у трупарні. Цвинтар біля церкви рябіє свіжими могилами з березовими хрестами.

Інші сотні розійшлися у сусідні, ще не спалені села: Риків, Плав'є, Тухольку. Команда легіону на чолі з польовим командантом Грицем Коссаком заквартирувала аж у Грабівці.

Відпочивали всього один день. Вранці прискакав до нас на коні Гриць Коссак і передав сотникові Цяпці наказ генерала Гофмана розділити стрільців на двадцятки і під командою старшин та підстаршин по черзі виходити на стежі в тил ворога — на розвідку.

Я вернувся вчора із своєю двадцяткою, не дійшовши до лінії фронту. Це ж безглуздя — йти на явну смерть або в полон. З деяких стеж

повернулося буквально по два–три стрільці. Складається враження, що нас методично винищують, десяткують — аби позбутися.

Хорунжий Баран із своїм відділком пропав. Я знав, що він не вернеться. Напередодні уночі Степан розбудив мене, приліг поруч і прошепотів:

— Ти чуєш, Михаиле, яка пустка довкола? Це не фронтова передишка, це стугонить у наших грудях пустка. Навіть коли рвуться над головою шрапнелі, я ту глуху порожнечу відчуваю у собі. Я став машиною, яка виконує те, що їй наказують. Чому ми воюємо на боці гонведів, які вішають наших братів і ґвалтують сестер? Ми ж не за Україну воюємо, а за угорське королівство… А завтра я піду вбивати українців, які — там.

— Ти хочеш щось мені сказати? — запитав я.

— Я тобі все сказав.

Хорунжий Баран із своїм відділком перейшов на бік росіян. Чи добре він вчинив? Не думаю. Цар від цісаря не ліпший.

5 листопада.

Наказ про стежі скасовано. Обидва стрілецькі курені зайняли позиції на лінії гірського хребта Клива — Маківка.

Між цими двома вершинами Бескиду тече потічок, у долину якого намагаються прорватись із Тухлі москалі. Ми займаємо західні схили гір, росіяни — східні. Нам добре їх видно, розпізнаємо навіть риси облич російських солдатів. Здебільшого це старші за нас люди, деякі бородаті. Ми стріляємо в них, а вони в нас. Війна починає здаватися мені злочинною грою.

Легіон усусусів окопався уздовж положистого, зарослого низьким лісом хребта Маківки. Ліворуч окопалася частина 129–ї бригади генерала Вітошинського, праворуч частина 130–ї — генерала Дрди. Нас тримають під опікою: після дезертирства двадцятки хорунжого Барана нам не довіряють.

А наші рідні опікуни, провідці Головної української ради — доктор Кость Левицький, професор Іван Боберський і доктор Кирило Трильовський — у Відні. Головний командант легіону професор Михайло Галущинський командує у Варпаланці жіночою четою, яка залишилася там до весни, і, кажуть, цензурує стрілецькі листи з фронту.

Хвалити Бога, що хоч польовий командант з нами. Гриць Коссак, незважаючи на те, що з цивілю, тримає у легіоні тверду дисципліну.

Сотник Цяпка сидить у окопах разом з нами й розповідає про свою Маргітку, яку покинув у Хусті. Він навчив нас ефективно бити воші. Не нігтями — це забарна робота. А ось так: скидай сорочку і багнетом згрібай їх у вогонь. Чуєш, як тріскотять?

15 грудня.

Більше місяця лежимо в окопах. З Андрієм не розлучаємося. Мерзнемо гірше псів. Цілий місяць не роззувалися, не переодягалися. Воші виїли тіло до ран.

Андрій мріє, щоб його поранило. Над нами водно посвистують кулі, вцілить якась — і місяць шпиталю. А як уб'є, то ще краще. Хай ясний шляк трафить таке життя…

Ми вкопалися у глибокий сніг, вистелили смерековим гіллям дно окопу і днюємо й ночуємо у тому барлозі.

Гарматні стрільна розриваються усе ближче до наших окопів. Російська артилерія пристрілюється. Коли стрільно влучає в окоп, то сніг змішується з кров'ю і людськими тельбухами. На ворожому боці діється те саме, бо й наші гармати б'ють.

Відступати назад не можна: позаду залягли мадярські польові жандарми із зарядженими скорострілами.

Андрій сидить на смеречині, спершись спиною об стіну окопу, й тихо співає пісню. Може, щойно склав її?

В горах грім гуде, хоч зима паде,

Землю зорали гранати.

Дрижить земля, дзвенить луна,

Стогнуть ранені Карпати…

Він всуває мені в кишеню шинелі складений учетверо листок паперу.

— Якщо загину, а ти повернешся до Коломиї, знайди Ірку Стромецьку і віддай їй цього листа.

Нині увечері нам роздали білі плащі. Завтра йдемо в атаку. Бо війна — війною…

Настав нарешті дев'ятий день нашого відпочинку. Завтра прилетить вертоліт.

З самого ранку в настрої моїх друзів відчулася радикальна переміна — так, ніби ми не з доброї волі вибралися сюди, а якась зла сила заслала нас відбувати покару.

Я розумів: разом із загибеллю тих нещасних куріпочок відпочинок для нас закінчився. Кожен бажав якнайскоріше дістатися додому, забути прикрий випадок, назавжди викреслити з пам'яті призвідцю смерті птапіат і ніколи більше з ним не зустрічатися. А тому радий був, що не розкрив перед товаришами секрету, хто ж такий насправді домоуправ Пеньков, бо тоді б зафіксувався він у їхній пам'яті надовго. Не вартий цього...

Так думав я, а думаючи, картав себе за те, що стільки років ношу в собі мстиве почуття кривди, бо врешті–решт зла він мені жодного начебто й не заподіяв. Був опером — і що з того: не був би він, то інший, може, й гірший, жорстокіший; а в цього стільки провини, що мав нас за "ворогів народу" і згідно з цим переконанням належно ставився до в'язнів. Після кривавого придушення страйку в зоні табору Сорок другої шахти до особливих репресій не вдавався: когось там посадив на кілька днів у "шізо"[21], списував з ініціаторів страйку протоколи — мусив це робити, і тепер я радів ще й з того, що не допустив, аби далеко не злочинний, маловажний у мисливській практиці факт убивства куріпки наклався на сутність його колишньої професії і затаврував винуватця ім'ям убивці. Може, Пеньков не заслужив собі на таку ганьбу?

Мої колеги і я були збуджені і втішені; кожен спаковував у рюкзак свої речі, роздивлявся, чи що не забуто; я складав усе, крім продуктів, бо з самого початку і дотепер мою свідомість точив шашіль непевності: а що коли вертоліт не прилетить упору?

Ми виносили весь багаж на вертолітний майданчик — галявину за нашими наметами, тільки Пеньков відчужено стояв збоку і нагадував тепер мені його самого — колишнього оперуповноваженого лейтенанта Пенькова, який у найщасливіший для мене день наказав зібрати свої речі й назавжди покинути зону... Я тоді похапцем складав арештантські пожитки в рюкзак, і коли він, ущерть набитий, уже був зав'язаний шнурком, лейтенант промовив крижаним голосом, вганяючи мою душу в п'яти — ще ж бо, видно, не кінець, а може, це чергове знущання наді мною:

— Шинкарук, зайдіть до мене на хвилинку.

Я стояв у канцелярії перед Пеньковим, не дихаючи й чекаючи його питання або допиту, а він сидів за столом і дрібно барабанив пальцями лівої руки — усе дрібніше й дрібніше, наче приквaплював час мого перебування у таборі, і мені здалося, що як ті пальці втомляться і стукіт припиниться, час мертво заляже, наче вода в замшілому озері, і я знову почну відлічувати тягучі дні моєї неволі. Барабанний бій пальців закінчився голосним ляском долоні об стіл, лейтенант Пеньков підвів на мене очі, я побачив у них теплий зблиск — від душі відлягло, і я усміхнувся, відчуваючи, як моє обличчя розпливається в жалюгідно–вдячній гримасі.

— Отак, Шинкарук, — промовив нарешті лейтенант, — тобі прощено всі твої гріхи, то пам'ятай, коли вже будеш дома, про нашу гуманність.

— Ніколи не забуду, — розтягувалися мої губи у вдячній усмішці, і я не мав сили стулити їх, зціпити і виплюнути крізь них увесь накипілий за десять літ біль, я тільки думав: "Скінчилася ваша гуманність разом із Берією і його сатрапом генералом Масленниковим, який перед смертю устиг–таки ще скоїти останній злочин — залити кров'ю невинних цей обгороджений колючим дротом майдан; скінчилося ваше, тепер ти, лейтенанте, їстимеш інший хліб — хай би серед сміттярів або гівновозів... Лейтенанте шановний, ти б не говорив мені нині про гуманність, якби твої хліbодавці змогли були дорешти вбити силу, яка називається справедливістю!.." Але я цього не сказав.

— А тепер признайся мені перед прощанням, Євгене Івановичу, — продовжував оперуповноважений, — ти зможеш полюбити там, на волі, Україну — не ту, про яку ти колись мріяв, а радянську, соціалістичну?

— Я ніколи не переставав і не перестану любити Україну.

— І любив би навіть тоді, якби вона була буржуазною?

— Нація залишається нацією незалежно від політичного керівництва, вона завжди на своїй землі. Я належу до неї і тому її люблю. В які б шати не вдягнулася мама, вона завжди залишається мамою.

— Отже, тобі все одно, яка Україна?

— Ні, не все одно. Але в будь–якому разі іншої України, ніж ця — від Лопані до Тиси, — не мав би. Тому не мислю себе без неї, у що б там не одягали її добрі чи недобрі діти, і з доброї волі ніколи й нізащо не покинув би її.

— Шкода, що не маю права затримати тебе і ще трохи повиховувати.

— Я радий, що не маєте такого права, — сміливішав я. — Однак повіжте мені, товаришу лейтенант, — мені стало дивно, що не забув ще слова "товариш", бо ж протягом десяти років моїм товаришем міг бути хіба що вовк із брянського лісу, бо дотепер я мав право називати опера тільки "гражданіном начальником". — Скажіть, а ви любили б Росію, коли б народилися сто років тому?

— Звичайно, ні! Вона ж царською була…

— То гріш ціна вашій любові, — сказав я і сам здивувався із своєї сміливості.

Оперуповноважений зміряв мене злим поглядом і вимовив:

— Ідіть…

І ось стоїть він нині серед нашого рибальського табору достоту так, як тоді — у воркутинському ОЛП, коли я складав свої арештантські пожитки у речмішок; стоїть, розставивши ноги, й пильно придивляється до мене. Я відчуваю той погляд і не підводжу голови, бо розумію: у цю мить він мене впізнає. А я не хочу цього. Не хочу. Намагаюся стояти до

нього то боком, то спиною, й здається мені, що він хоче мене обійти і заглянути в очі. Я не витримую, повертаюся до нього й питаю:

— А ви вже зібралися?

Він нервово скинув бровами, та відповісти не встиг: з–над озера прийшов Федір із снастями, пошпурив їх на землю і загорланив:

— Амба! Досить! Розпочинаємо банкет!

— Цього не буде, — категорично відказав я. — Поки не прилетить вертоліт, я не дозволю усе спожитковувати!

— Євгене Івановичу, панікере наш дорогий! — підійшли до мене з благально простягнутими руками Віктор і Юра. — Та невже ви сумніваєтеся?

— Експропріюйте, хлопці, цього ненависного експропріатора! — вигукнув Федір, і Віктор з Юрою увірвалися у бунгало.

Вони виносили продукти і пляшки, незважаючи на мої благання. Тоді я теж кинувся у бунгало і таки зумів ще заховати під рюкзаки, у самий кут, дві банки консервів і пляшку горілки.

А тоді почалося свято, і я скорився. Ми їли й пили, співали й сміялися; хлопці кинули у ватру всі так тяжко припасені мною дрова, і полум'я бухнуло у випогоджене холодне небо. Потім ми побралися за плечі й з диким криком пішли в танець навколо ватри.

Жена гулящая, б... настоящая,

А мой сынишечка карманный вор!

— надривався Федір, і всі ми співали огидну блатну пісеньку про пропащу сім'ю суспільних покидьків.

Та раптом я вихопився з кола, бо побачив на вечірньому небі дивне диво; показуючи рукою вгору, я заволав, перекрикуючи рейвах:

— Зупиніться, негідники! Дивіться, що там діється!

У зеніт вибухнув жмут променів, їх перетяла через усе небо світляна бинда, по якій перебігали з краю в край фіолетовий, оранжевий, синій кольори; бинда, вигинаючись, мов лук, спиналася до зеніту і, не витримуючи напруги, ламалася. Тоді на місці зламу утворювалася промениста корона, у центрі якої шалено витанцьовували найрізноманітніші кольори — усе вирувало, крутилося; з корони, мов із кратера, вилітали вогненні смуги. На мить стало темно, а потім серед зірок почали розпускатися до горизонту весільні стрічки, вони розкручувалися і згорталися, збиралися у тісні складки, щоб знову бризнути різнобарвним фейерверком.

І враз зникло диво. Ми стояли зачудовані біля пригаслої ватри, а тоді помітили, як на північному схилі неба почали з'являтися одна за одною подібні до сочевиці хмари.

— Завтра впаде сніг, — промовив Федір. — Ходім спати, а вранці спакуємо все по–похідному.

Ми з Юрою зайшли в намет. Полягали, і мені, добре захмеленому, здавалося, що лежу на верхніх нарах у бараку і що біля мене лежить не Юра, а отець Григорій Шепетюк із Пилипівки; він дотикається до мого плеча долонею і шепоче: "Євгене, я добре знав твого стрийка Михайла. Розповісти тобі щось про нього?" — "Розповідайте", — відказав я так само, як тоді — у бараку.

Я почав слухати і, слухаючи, уявляв собі живу картину віденських днів Михайлового воєнного життя.

— Не спите, Євгене Івановичу? — повернув до мене голову Юра.

— Не сплю…

— То розповідайте щось.

— Слухай, коли хочеш…

Я почав розповідати, та, видно, розповідь моя була Юрі нецікава, можливо, я більше думав, уявляв, ніж розказував, бо коли уявна картина зникла з–перед моїх очей, Юра вже міцно спав.

Перша картина за розповіддю Григорія Шепетюка

Повіки були надміру важкі, ніби не його власні, а приклеєні кимось клаптики сирицi, Михайло намагався звести їх з–над очей, та вони безсило падали, проте й стулитися, як раніше, уже не могли, й він крізь вузенькі щілинки між повіками побачив спочатку рівне снігове поле, яке простилалося угорі; Михайло подумав, що лежить розпластаний на дні тухольського ізвору, а стрімкий схил Маківки навис над ним, і ось зараз скотиться із схилу пухка лавина, затулить ніздрі, рот, очі, і він задихнеться, придавлений тягарем снігової повені.

Та замість страху напливало в його свідомість почуття незмірної утіхи від того, що може бачити цю білоту, бо ж хвилину тому, як тільки прокинувся з небуття, панувала довкруж кромішня темрява, і здавив його подих розпачливий жах: те полум'я, яке із сухим тріском викублилось із цівки ворожого карабіна на віддалі двох–трьох кроків, не вбило його, а осліпило й навіки повергло в темну безодню.

Те полум'я було єдиною реальністю, яку пам'ятає. Вона владно й жорстоко відокремила його від усього, що було дотоді і що має бути потім; та реальність була смертю, яка існує сама собою і не знається ні з чим живим. І ще одне запам'ятав Михайло, коли падав навзнак, випускаючи з руки кріса: червоний від крові тільки що проколеного російського солдата багнет в одній миті зблис вістрям до сонця, яке багрово сходило над Зелем'янкою, і зник, як іскра, що випорскує з–під точила; під спиною зарипів стоптаний сніг, а рука впала на плече солдатові, котрого тільки–но вбив, і остання думка склалася у жорстокі й справедливі слова: смерть за смерть!

Щілинка між повіками розширювалася; по білизні, яка нависла вгорі, швидко забігали зіниці, і Михайло втямив, що то не стрімкий схил Маківки, а звичайна кімнатна стеля; він повів плечима й відчув, що під ним не холодний сніг, а тепле простирадло: "Господи, я ж не на полі бою, а в постелі. Але коли і як тут опинився, і де я є, в якій місцині світу?"

Думка, що на мить прудко запрацювала, тут же втомилася; Михайло заплющив очі й намагався згадати, що відбувалося на світі до його смерті, яка затьмарила було все живе, а тепер чомусь відступила, пожаліла його — молодого. Він пам'ятає лише, що проколов багнетом ворога, який навально сунув на нього з накладеним на карабін тонким, мов шпиця, штиком, і ще дотик долоні до шорсткої шинелі вбитого.

А перед тим що було?

Думка вертілася у тісному, мов порожня консервна банка, просторі, кволо билася, подібно нетлі в шибку, в тонку бляшану стінку і пробити її не могла, та втім у вуха, немов із потойбіччя, протекли знайомі слова:

А як впаду в лютім бою —

Не журись...

І тоді розірвалася, наче від динаміту, бляшана коробка, яка сковувала пам'ять, — Михайло згадав усе. Широко розплющив очі й побачив багато ліжок, що вишикувалися у два ряди в безконечно довгій кімнаті, мов стрільці на муштрі у Варпаланці, і зрозумів, що лежить, поранений, у якомусь шпиталі. Усе вмить згадав, бурхлива радість за життя стрепенула ним, він сіпнувся, пробуючи встати, та перед очима знову викублилось полум'я з цівки карабіна, у грудях запік різкий біль, якого тоді не встиг відчути; Михайло зойкнув і примлів, та відзискана пам'ять не згасла: він був живий, і пам'ять була жива й простора…

Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, а солдат усе ще стоїть, наче не може вийти з дива, що його таки вбито, врешті вистогнує:

"Діти мої, за що…"

Спадистий хребет Маківки обривався до потічка, що сірів унизу смужкою засніженого льоду; стрімкий схил гори був тут зовсім голий, окопи мілкі: мадяри в замерзлий ґрунт не вкопалися, прорили лише траншеї у глибокому снігу — і прокляв їх сотник Цяпка крутою мадярською лайкою, якої навчився у Хусті: вранці москалі пристріляються і виб'ють усіх тут до ноги ще до наступу.

Михайло з Андрієм прикуцнули у сніговому окопі, поклавши попри себе важкі "верндлі" з накладеними пласкими багнетами, й мовчали, думаючи про одне: цими патронами, що в польовій ташці, не зупинять росіян, які намагатимуться прорватися передусім в улоговину між Маківкою і ЬСливою. Патронів мало, і треба по одному закладати їх у кріс, стріляти і знову вставляти новий патрон; за час між двома пострілами ворог добіжить до того он хреста, що стоїть у підніжжі Скубаниці, зайнятої росіянами, і доведеться стрільцям воювати багнетами.

Лежать побратими і думають, що завтра підуть колоти людей, ніби то не люди, а снопи або набиті піском мішки, які укладено на брустверах

мадярських окопів. І їх, стрільців, так само колотимуть: чий штик довший, хто буде спритніший, хто швидше встромить гостре залізо у груди супротивника, той залишиться живий. А як це робити, адже жоден з них, певне, й курки не зарізав, а тут різатиме людей, які ні в чому не повинні: нас примушують убивати, так само примушують убивати і їх; це ж цілковите безглуздя — убивати один одного тільки з наказу, без почуття гніву, кривди, помсти… Як уникнути цієї бойні?

Ніхто не уникне. Це добре розуміють Михайло й Андрій, і шепоче стрілець Бабюк:

— Михаиле, мені страшно. Признаюся тобі: страшно.

— І мені…

— Але обидва ми не впадемо, так не може бути. Я хочу, щоб того листа до Ірки ти запам'ятав… Листок може загубитися, а зміст у пам'яті залишиться, якщо живий будеш. То мій віршований заповіт, а може він стати й твоїм. Слухай і запам'ятовуй…

А як впаду в лютім бою —

Не журись,

Я до тебе ще повернуся колись.

З тихим сумерком прилину

В твою хату знов,

Прийде привид мій в гостину

І моя любов.

Біле личко почорніє,

Поцілунку жар зотліє,

Тільки в серці буде рана,

А на грудях кров…

Михайлові губи ворушаться, повторюють слова вірша, вони зразу ж запам'ятовуються, бо є його власними думками — слово до слова; він повторює їх, не думаючи, що вони адресовані Ірці Стромецькій, то його власний біль і поклик до білоголової Катрусі, яка десь є, мусить бути і яка повинна, якщо він загине, почути цей його заповіт.

— Андрію, якби мене не стало, то хай то буде мій вірш. Не читай його Ірці, а піди в Пилипівку і віддай його Катерині Шепетюк. І скажеш: Михайло написав цього вірша перед боєм для тебе. Добре?

— Добре, Михаиле.

Ніч була морозна, місячна й тиха. Неймовірно тиха. Жахливо тиха. На російському боці — ні вогника, і стрільцям заборонено прикурювати цигарки. У Головецькому і Грабівці зрідка погавкують пси, ніби в мирний час, коли довкола безпечно і їм належиться лише давати знати господарям, що не сплять.

Перед світанком обходить окопи сам майор Бірча з джурою: джура виймає з польової торби бутель з ромом, наливає у бляшаний пугар і подає по черзі стрільцям; стрільці вдоволено покректують, хтось навіть здобувається на жарт: "Нема руму — нема штурму"; майор закінчує обхід, а тоді мертву тишу будить постріл із гармати на російському боці. Довго виє стрільно в повітрі, завиває, мов поранений вовк, над головами стрільців і вибухає далеко за окопами.

— Тримайтеся, хлопці! — гукає сотник Цяпка. — Москаль "добридень" сказав.

За хвилю прокочується з окопа в окіп промерзле, хрипке, надривне і страшне:

— Алярм! Алярм! З Богом за цісаря!

А за тим ніби хтось жаром або ж крупинками льоду сипнув за комір:

— Вогонь!

Михайло стріляє, стріляє і Андрій. Навмання.

З одного і з другого боку звиваються у небо ракети, мов змії, стає видно, як удень; б'ють з обох боків гармати, шрапнелі розриваються над головами, хтось криком молиться і проклинає: "Господи, спаси і помилуй… а–а–а… мамо… басама…"; хтось лементує з болю. Москаль пристрілявся, гарматні стрільна вибухають поряд, закостенілі пальці натискають на гашетку, кольба люто б'є у підборіддя, "верндель" гепає, мов канона…

— Муска, муска! — кричать ліворуч гонведи і вискакують з окопів, кидають зброю, починають утікати в бік Головецького, позаду торохтить кулемет, кілька гонведів падають — від своїх, інші вертаються в окопи й знову стріляють.

Стріляють Михайло з Андрієм. На сході світліє обрій. На Скубаниці стає враз людно — то російські солдати з криком "урра–а!" піднялися з окопів, уже біжать вони по схилу до хреста, майор Бірча командує:

— Гуррра! На штурм! За цісаря!

Гонведи вже внизу б'ються врукопаш, російські солдати прориваються до улоговини між Кливою і Маківкою; майор Бірча біжить щодуху до стрілецьких окопів, віддає сотникові наказ, сотник Цяпка гучно волає:

— Вперед, хлопці! За Україну!

Клич піднімає стрільців з окопів, уже ніхто не боїться, не чує своїх ніг ні тіла; небо на сході багровіє — ось–ось викотиться сонце над Зелем'янкою, сліпучо–білий сніг яскріє на вершинах Бескиду, сонце освітлює закривавлені бруствери окопів; сотні ніг проламують зашкарублу шарінь, стрільці вгрузають по пояс у снігу, борсаються, шрапнель дзижчить біля вух, хтось там занурюється у білій пуховині й більше не підводиться, тут і там розповзаються по снігу червоні латки; не знати, хто живий, а хто вбитий; лави стрільців і російських солдатів швидко зближуються, наїжачені гранчасті піки вже перед очима; Михайло бачить стрільця, який біжить поруч… то не Андрій, Михайло не знає, де Андрій… у стрільця немає щоки, з ями на лиці вивалюється закривавлений язик… в нього поцілила куля "дум–дум", а стрілець усе ще біжить, врешті падає і залишається на снігу…

Біжить і підхорунжий Михайло, чужа сила несе його, він не має більше своєї волі; не знає, чому біжить із наставленим поперед себе багнетом, він мусить це робити, у нього немає навіть страху, бо страх — його власність, а він у цю мить належить чужій силі, яка позбавила його й жалю; біжить Михайло напролом до жовто–сірих шинелей, щоб убити хоча б одну людину, він мусить убити і тільки вбити, бо така воля війни.

У грудях хрипить, Михайло задихається, бігти вже нема сили, власної сили нема, але є чужа, і вона вже несе його, легкого, мов пір'їна, тіла у нього знову нема, є лиш один примус — убити!

Врешті бачить перед собою блискучий штик, націлений прямо в його серце, помічає баклажку при боці й розкритий рот, ще мить — і штик

увіп'ється в його груди; руки механічно викидають уперед "верндля", Михайло всаджує багнет у щось хрустке й м'яке, немов гарбуз, а тоді бачить перед собою не лише розкритий рот, не лише баклажку при боці, а цілу людину, яка, нагнувшись уперед, легко, мов непотріб, випускає у сніг карабін; перед ним зупиняється вусатий чоловік, настромлений на його багнет, ніби овод на соломинку, якою простромив комаху збитошний пастушок; стоїть перед ним не комаха, а удвоє старший за нього чоловік з широко розплющеними карими очима; чоловік сіпається назад, Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, а солдат усе ще стоїть, наче не може вийти з дива, що його таки вбито, врешті вистогнує: "Діти мої, за що…", по–українськи вистогнує чотири слова, і аж тоді Михайло стає самим собою і німо кричить, мов хлопчина, що скоїв непоправне лихо: "Я не хотів, я не хотів тебе вбивати!"; солдат падає, глибоко занурюючись у сніг, із снігу стримить тільки плече у жовто–сірій шинелі; Михайло хоче нагнутися над ним, та в цю мить… із цівки карабіна за три кроки навпроти вихоплюється кругле, мов сонце, полум'я, воно сліпить і оглушує, Михайло тілом відчуває, як під спиною рипить сніг, а долоня дотикається до холодної шорсткої шинелі.

А далі не було нічого.

…Пекучий біль у грудях стих, розплився гарячими струмками по всьому тілу й витік крізь пальці рук. Михайла здолала солодка знемога, повіки склеювалися до сну, та заснути він боявся, щоб знову не втонути в непам’ять: не мав певності, що прокинеться ще раз, а він повинен дізнатися, що було з ним після його смерті під Маківкою, хто виніс його з тухольської улоговини, куди занесли, де він тепер…

Поводив очима по боках: праворуч і ліворуч лежали на залізних ліжках люди — такі ж, як і він, і не такі: з–під деяких покривал визирали обмотані голови, схожі на мумії, тільки криваві плями на бандажах свідчили, що ті люди ще живі; інші страждальці мали восково–жовті щоки; одні лежали з розплющеними очима, інші спали; в одного з–під покривала висовувалася, мов поліно, забинтована рука, в іншого — нога, подібна до колоди… Михайло водив очима від ліжка до ліжка, і замість

співчуття чи страху зродилася в його мозку жорстока цікавість: їх убивали, а чи вбив хтось із них хоча б одного ворога; на одну мить прокинулось у ньому блюзнірське бажання, щоб усяк тут був убивцею, щоб не задарма скнів і конав у цій довгій палаті, щоб дорого віддав своє здоров’я або й життя… Та враз фізично відчув, як його плаский багнет входить у щось хрустке й м’яке, немов гарбуз, і стоїть, повиснувши на багнеті, простромлена людина, немов овод на соломинці, й вистогнує: "Діти мої…"

Нудота підкотилася з грудей до горла, Михайло хоче схопитися за горло рукою, та руки безвладні, а може, їх і зовсім немає… Та не цього злякався Михайло, а чіткого усвідомлення, що вбив людину — не у сліпій метушні, не кулею на відстані, не безлику, а конкретну, з карими очима й вусами, з баклажкою при боці й з відкритим ротом, і зрозумів, що цей привид ніколи вже не вступиться з–перед очей і переслідуватиме його, невинного, усе життя, мов еринії античного Ореста…

Повернув голову і проказав зовсім незнайомим для нього самого голосом; голос був приглушений і стогінливий, як у того російського солдата, якого він убив; макабрична думка прошила мозок, що це не він лежить у палаті, а той солдат, який останні свої слова вимовив по–українськи, Михайло ще раз повторив і вже впізнав свій голос:

— Де я? Скажіть, де я є?

Ніхто не відповів. А може, усі тут мертві, а може, це не шпитальна палата, а морг; пройнятий липким страхом, Михайло натужився і прохрипів:

— Та скажіть хто–небудь, де я є?!

Аж тепер побачив білявого хлопчину, що в білій сорочці сидів на ліжку в кінці палати; хлопчина був схожий на янгола, й подумав Михайло, що це йому сниться; янгол притулив палець до уст і з цим

жестом навшпиньки, нечутно майнув проходом між рядами ліжок і схилився над Михайлом.

— Тихо будь, тобі не можна… Ми у Відні, у шпиталі архікнязя Карла. Тут усілякі є: сліпі, безногі й безрукі, а ти, слава Богу, цілий. Спи… Як поправишся і схочеш написати листа, я скажу тобі нашу адресу…

— Хто ти? — придивився Михайло до юнака, який зблизька вже не скидався на янгола, та був ще дитиною, котрій і молоко на губах не висохло.

— Мене під Болеховом, ще на стежах, поранило у живіт, я тут давно. Вже вилизався. Скоро відішлють на фронт: з виздоровців формують нову сотню.

— І так без кінця, поки всіх не переб'ють, — чи то запитав, чи то ствердив Михайло, та юнак на це не відповів. Потім заговорив:

— Добре, що ти вже при пам'яті. Лежи тихенько, з хвилини на хвилину прийде до нас сам архікнязь Карл. Він буде роздавати нагороди за хоробрість. Нині велике свято — шістдесят шоста річниця цісарювання Франца–Йосифа.

— Боже, як довго править… І що нам дадуть?

— Хрести…

— Хрести?!

…Коли Михайло прокинувся удруге, хлопця у білій сорочці вже не було в палаті. Може, він йому приснився?

А щось таки снилося… Що? Згадав… Біля його ліжка зупинився високий, ставний чоловік у мундирі з еполетами й золотими аксельбантами, був це архікнязь Карл. Позаду нього стояло кілька військових — теж у кітелях з еполетами, а поруч з архікнязем — польовий курат у чорному вбранні, із золотим хрестиком на грудях, обличчя його було звідкись Михайлові знайоме…

Прошепотів крізь сон Михайло:

"Це ви, ясновельможний архікнязю?"

"Це я, хоробрий вояче. Ти мужньо бився з ворогами найяснішого цісаря — за це він нагороджує тебе Залізним хрестом".

"А березовим кого?" — запитав Михайло.

"Березовим хрестом нагороджує Бог", — відказав престолонаслідник.

"Правда, правда, нині цісар багатший від Бога. І сильніший…"

Обличчя престолонаслідника розпливлося у білому мареві, перед Михаиловим ліжком стояв тільки польовий курат із знайомим обличчям. Курат нагнувся і промовив:

"Будь гордий, Михаиле, ти постраждав за Україну".

"Ні, ваша превелебність, — відказав Михайло, — я постраждав на Україні, але не за неї".

Хотів ці слова викрикнути, та запекло у грудях, і він прокинувся. Погляд його впав на сірий коц, що покривав груди, і на ньому він побачив великого Залізного хреста, який придавлював і не давав

дихати; хрест зменшувався і зменшувався, став нарешті зовсім малий, він був причеплений колечком до голубого трикутника, з–під якого стриміла сталева шпилька.

Михайло втямив, що все те, уві сні бачене, сном не було: до палати насправді заходив із нагородами архікнязь Карл, і з ним Михайло розмовляв так зухвало… Підвів очі, сподіваючись наяву побачити престолонаслідника, та ні його, ні військових у проході вже не було — стояв лише схилений на задню спинку Михайлового ліжка польовий курат, він підбадьорливо усміхався, і Михайло впізнав.

— Грицю!

— Це я, я, — промовив Шепетюк. — Найгірше в тебе вже позаду. Ти будеш жити.

— Де Катруся?

— Не знаю, спи. Як видужаєш, поговоримо. Спи, Михасю.

Михайло слухняно стулив повіки.

Розділ четвертий

Сталося те, що я передчував із самого початку нашого відпочинку над озером Ямба–то: весь одинадцятий день чекали ми вертольота, та його не було.

Надвечір ватрище погасло, й підступний холодний вітер, яким потягло враз із озера понад самою землею, роздув попіл, обкурив ним наглі намети й бунгало, і вони стали сірі, як сама тундра, що за ніч зблякла, струсила з себе решткки барв, ніби те вчорашнє холодне сяйво зв'ялило її невідчутною для нас спекотою, і вона перестала цвісти,

дихати, жити — зачаїлась, збрижившись, у страху перед знайомими їй холодами.

На краю галявини, де повинен був приземлитися вертоліт, лежали акуратно складені наші речі; Пеньков збирав у мішок немитий бляшаний посуд, що валявся відучора навколо ватрища; він викидав недоїдки в попіл, я зупинив його: мовляв, віддамо Вероніці, — проте заніс недоїдене в бунгало; Юра й Віктор, позакладавши руки в кишені курток, нервово походжали від озера до табору й насвистували кожен своє; усі ми поглядали крадькома в небо, і ніхто ні з ким не розмовляв, тільки Федір до самого надвечір'я стояв над озером спиною до табору, вдивляючись у далечінь, врешті підійшов до ватрища й промовив підбадьорливо:

— Ні хрена, прилетить!

Цим він ніби наказав нам, щоб ніхто ні про що не допитувався, нічого ж особливого не трапилося, відпочинок продовжується; і ми зрозуміли, що треба знову розпалювати ватру, а речі заносити до наметів.

Я пішов за дровами, носив їх оберемками до погаслого ватрища і дивувався, що сухого ломаччя у тундрі стало набагато більше, ніж було раніше, — усюди його повно, і можна назбирати, витягуючи з–під пожухлої трави, хоч на всю зиму… Я запопадливо працював, тоскно усвідомлюючи, що у критичний момент у людини вивільнюються не знайомі їй досі запаси фізичних і моральних сил.

Вечеряли мовчки. Я розділив поміж нас учорашні недоїдки: про заховані банки консервів і пляшку горілки не признався навіть тоді, коли Юра скрушно зітхнув: "От похмелитись би після вчорашнього!"; вечерю споживали всі тихо, не дивлячись один на одного; хтось із кимось зрідка перекидався словом, а я затято мовчав, боячись тоном голосу зрадити свій неспокій. Я знав: хтось напевне чекає, щоб насмішкою над моїм страхом вивільнити себе від власної тривоги, — мене ж бо всі називали

панікером, а в цій ситуації таке прізвисько могло прозвучати зовсім серйозно.

— Що не говоріть, — несподівано озвався Віктор, — а вчорашнє чудо варте спокути!

— Єрунда! — проказав Пеньков крізь зуби. — Романтика то все. Сяйво! А тут не знаєш…

— Ану цитьте! — коротко гаркнув Федір.

Я підвів очі на Пенькова — він знову пильно придивлявся до мене; невже таки впізнав? Потім Степан перевів погляд на Віктора, вони враз зчепилися очима, і я зрозумів, що Горбов із Пеньковим давно вже знають, хто є хто.

— Романтика, аякже, — проказав Віктор. — Але ж… "рожденный ползать летать не может".

Пеньков мовчки пропустив образу.

Коли посутеніло й дужче розгорілася ватра, на смерічці каркнула Вероніка. Голос птаха, який ще не покинув нас, — а отже, і віхоли завтра не буде, — розрядив напружену атмосферу; Юра змів із простеленої церати, за якою ми вечеряли, крихти хліба, зібрав у жменю й відніс Вероніці, примовляючи: "Дорога ти наша, не покинула ізгоїв", — а тоді Федір розправив плечі, аж захрустіло в суглобах, він немов розсунув сутінок і тишу, що здавлювали нас, і заговорив:

— Ех ви, синочки мамині, носи поопускали! А полярники місяцями, роками добиралися по льодах до берега від земного пупа… Ось твій дядько, Євгене… Ви ж нічого не знаєте, браття–кролики: рідний дядько нашого Євгена Івановича був полярником! Ти б розказав щось про його

мандри. А таки розкажи про справжнього мужа цим хлюпикам і... собі самому.

Із книжки Михайла Шинкарука

"14 місяців на Землі Франца–Йосифа"

Наш криголам "Ломоносов", залишивши позаду плавучі скелі айсбергів, ламав уже суцільну кригу. Натужно гримотів, ревів, розсуваючи на боки голубі крижані брили й ропаки[22], і, залишаючи позаду вузький канал, вкритий білою квашею льоду й піни, уперто наближався до архіпелагу.

А мене не покидала настирлива думка про те, що химерна доля навіки зв'язала моє життя із цісарем Францом–Йосифом, за якого, усією своєю сутністю ненавидячи, мусив пролити кров, і ось тепер вирушаю досліджувати маловідому землю, названу його ім'ям. Прокляття чи фатум?

Думав я також про ту несправедливість, яка товаришує першовідкривачам: їх часто забувають, а в науці залишаються імена людей, які до відкриттів не мали жодного відношення або лише дотичне. Два велетенські континенти на Західній півкулі, названі не ім'ям Христофора Колумба, а парвеню Америго Веспуччі, який, на думку багатьох учених, навіть не бачив Нового Світу; невидимі промені, відкриті українським електрофізиком Іваном Пулюєм, названі рентгенівськими; найпівнічніший архіпелаг із двохсот островів — стартову площадку до Північного полюса названо ім'ям не відважного австрійця Юлія Пайєра, який 1873 року залишив тут затиснуте льодами судно "Тагетгоф" і чудом дістався з командою на Велику землю, а бездарного цісаря, який відзначався хіба тільки тим, що вмів нацьковувати один на одного народи, пролив море крові за смерть свого сина Фердинанда і безславно зник із світу разом зі своєю клаптиковою імперією.

Проте ці прикрі роздуми перемагало щемне почуття гордості за невтримний лет людської мислі, за самопосвяту наймужніших людей планети, які, ризикуючи життям, досліджують незвідане, прокладають дороги до земної осі, до тих льодових пустель, на яких і життя немає, — під глузливий сміх ситого обивателя. Що ж, "им, гагарам, недоступно..."

Криголам вгризається у крижане поле, хмарами злітають чайки, я стою на палубі, а в уяві, наче в кінематографі, проходять живі герої — першопроходці до полюсів Землі.

І чомусь постає перед очима найдраматичніше. Невже це я підігріваю себе гострими відчуттями, щоб подолати страх перед незвіданим? Ба ні, це з гордості, що мені випало наблизитися до тих, хто став еталоном людської мужності. Я знаю, я добре усвідомлюю, що єсьм рядовим працівником науки, що першовідкривачем мені не судилося стати, хоч я і готовий до найтяжчого, проте добра доля усе–таки сповнила моє жагуче бажання — ступити хоча б однією ногою за полярне коло. Цю мрію я уголос вимовив ще тоді, коли ми втрьох з Іваном і Грицем ішли під час великодніх канікул до свого села, викохав її, навчаючись у Празі, — і мрія та нежданo–негадано сповнилася, і я дякую провидінню, що не залишився на чужій землі, що повернувся у рідний край, який сповнив мої бажання.

Це не пиха і не самовдоволення від того, що наблизився до когорти героїв; я найскромніший і найменший серед них, але серед них — перший галичанин!

Невтримна жага людського пізнання. Незмірна сила людини, яка пізнає!

Єремія Окладников, російський китобійник, шість років прожив зі своїми товаришами на Шпіцбергені після загибелі в льодах їхнього судна в першій половині XVIII століття.

1893 року Фрітьйоф Нансен на шхуні "Фрам" вирушив із Новосибірських островів дрейфом до Північного полюса. На 419–му кілометрі до вершини Землі Нансен, зрозумівши, що дрейф пройде південніше, повернувся із своїм товаришем Ялмаром Йогансеном лижами на південь, і були вони врятовані англійською експедицією на п'ятсотий день переходу.

Англійський капітан Роберт Скотт, повертаючись із Південного полюса 1912 року, загинув з усією своєю командою. Першою добровільною жертвою був член експедиції Отс: він відморозив ноги і, щоб не стати тягарем для товаришів, вийшов під час лютої бурі з намету й не повернувся…

1913 року біля берегів Таймиру загинув разом з дружиною дослідник Півночі Володимир Русанов.

Перший підкорювач Південного полюса Рауль Амундсен 1925 року перелетів на дирижаблі "Норвегія" із Шпіцбергена через Північний полюс до Аляски, а трьома роками пізніше загинув у пошуках експедиції Умберто Нобіле.

Американський полярник Рішард Берд підкорив сьогодні Південний полюс. Він ще там. Як складеться його доля?

1928 року мій шеф Рудольф Лазарович Самойлович на криголамі "Красін" врятував експедицію Нобіле.

Два роки тому професор Отто Шмідт із своїм заступником Самойловичем вирушили на Землю Франца–Йосифа, встановили на острові Гукера у бухті Тихій першу полярну станцію і запропонували Раді Народних Комісарів проект побудови арктичної обсерваторії на архіпелазі.

Лікар Лука Кулаєв і я очолюємо третю експедицію на Землю Франца–Йосифа. Що чекає нас попереду — невідомо. Але в цю мить я — найщасливіша людина на світі.

Сонце давно вже перестало ховатися за обрій. Опівночі воно наближається до горизонту, котиться по ньому, чіпляючись за вершки торосів, відривається від них і, описавши на південному схилі неба невисоку дугу, знову черкається об небокрай. У Заполярному колі — літо. Воно триватиме до жовтня, а потім западе чотиримісячна ніч. Після ночі, у березні, я самостійно досліджуватиму для науки невідоме: Рудольф Лазарович доручив мені обстежити Австрійську протоку (знову ж таки — австрійську!) і дійти на нартах до Землі Вільчека, де ще не ступала людська нога.

Нарешті на обрії, на тлі білуватого неба, вирисувались білі бані материкового льоду, що полого опускався до моря і раптом обривався над ним чорними базальтовими кручами. Це обітована нам на цілий рік Земля Франца–Йосифа. "Ломоносов" заходить у Британський канал і, обігнувши мис Седова, зупиняється у бухті Тихій. Тут берег спадає до моря терасами. На одній із них притулилися до прямовисної кручі житлові приміщення і радіостанція з високою щоглою антени. З цієї хвилини розпочинається наукова робота нашої експедиції...

Мою розповідь обірвав сміх Пенькова.

Він сидів зі своїм транзистором поруч із Федором на колоді, з апарата просочувалася тиха музика; Степан раптом вимкнув приймач, відсунувся від Янченка, наче з остороги, щоб той не штовхнув його ліктем, і єхидно засміявся:

— О, то ваш дядько мав не одну нагоду тішитись тією мигавкою на небі! Надивився, певно, на все життя...

Я підвівся. Один тільки крок — і дам йому в морду. За все. Навіть за те, в чому він і не винен. За цинізм, за бездушність, за куріпок, за людей… Але останньою надсилою, яка була в мені, стримав себе. Бо ж нам тепер потрібна, як ніколи, злагода: хто знає, що буде далі, коли вертоліт не прилетить. Якось треба вирватися звідси, бо згинемо тут; а Пеньков тутешній, він, напевне, краще за нас знає місцевість. Я стримався ще й тому, що в цю мить чіткіше, ніж раніше, розпізнав у ньому ту саму людину, яка мала колись наді мною безконтрольну владу і котрої я боявся; досі все ще сумнівався, що він мене впізнав, — тепер сумнівів не було: він дивився на мене холодно–жорстокими очима, як на жертву, яку тоді не вдалося розтоптати.

Проте жорстокий блиск у його очах чомусь швидко меркнув, танув і врешті зовсім зник. Я не розумів причини цього. Глипнув на Горбова, а тоді збагнув: на Пенькова впритул дивилися дві пари очей — Вікторові й мої. Він не мав сили стероризувати поглядом нас обох; як кожен тиран — великий чи малий — Пеньков був боягузом; Віктора він, видно, боявся: той міг про нього знати те, чого не знав я, адже служив на Сорок другій шахті вільнонайманим; Пеньков зовсім–таки знітився і, опустивши голову, почав крутити регулятор транзистора.

Янченко здивовано спостерігав нашу мовчазну перепалку, протягнув руку до Пенькова, той злякано сіпнувся; Федір посміхнувся і вимкнув приймач; я усе ще стояв і вимовив нарешті:

— Так, мій дядько мав можливість до кінця свого життя спостерігати ту, як ви сказали, мигавку на небі: у тридцятих роках він проживав у концтаборі на Соловках!

Зблиснули очі в Пенькова, я вгледів жаль в його очах: як він цього не знав раніше, і водночас — щире обурення, що я все–таки опинився на волі й нині розмовляю з ним як рівний.

Янченко, відчувши, що в товаристві визріває конфлікт, причин якого не знав, спробував розрядити напруження жартом:

— Женя по спадковості за дріт потрапив!

Пеньков криво посміхнувся:

— Фантазуєте, Євгене Івановичу. Ніколи не було таборів на Соловках.

— Для вас не було, — мовив я сідаючи. — Вам так колись сказали — і цього досить. Ви ж вірили…

— А таки вірили! — вискнув Пеньков. — І був порядок…

— Порядок був… — Я відчув, як у мені забурчакувала недавня кривда. — Був! І на Соловках — теж… Мій молодший брат Богдан, журналіст, поїхав якось на Соловецькі острови глянути на могилу Калнишевського і написати про нього… Так ось науковий працівник соловецького музею, показуючи братові Кремль, завів його до Преображенського собору. Брат побачив у соборі високе, аж під купол, триярусне риштування і запитав: "Іде реставрація?" — "Та ні, — відказав екскурсовод, — ще не встигли розібрати… Тут містився СЛОН".

— Слон? Який слон? — запитав Юра, прокинувшись з дрімоти.

— "Соловецкий лагерь особого назначения", — відказав я.

— Значить, був, — примирливо проказав Пеньков. — І порядок теж…

Віктор Горбов скрикнув, не стримавшись:

— Ти про той порядок забудь, Пеньков! Назавжди забудь, чуєш?

На зчахлій смерічці каркнув ворон, прокинувшись від голосу Віктора. Ми повернули голови: крізь сутінок білої ночі виднівся силует Вероніки.. Птах поволі розправляв крила, здавалося — хоче щільніше затулити від холоду своє тіло. Та, не складаючи їх, він ураз підскочив на вищу гілку, потім ще на одну і врешті — на вершечок дерева. Ще раз каркнув і тихо знявся у повітря. Описавши коло над нашими наметами, стрімко шугнув у південну сторону. Швидко віддалявся, зменшуючись, поки не став цяточкою, достоту як наш вертоліт першого дня відпочинку, і тихо зник.

Ми мовчки розійшлися по наметах.

Залізаючи у спальний мішок, Юра прошепотів:

— Не падайте духом, Євгене Івановичу. Все буде добре. Розповідайте далі про свого дядька. Я тоді вас уважно слухав, не спав… І нині слухав. Чуєте, дорогий мій панікере?

Друга картина за розповіддю Григорія Шепетюка

2 травня 1915 року, за кілька днів до Великодня, німецько–австрійські війська прорвали російську лінію між Горлицями і Тарновом, відібрали у противника Перемишль, а потім і Львів. Відень бурхливо святкував перемогу на Східному фронті.

Столиця Австро–Угорської імперії захлиналася від маніфестацій, маршів та банкетів. На вулицях і майданах народ вигукував осанну непереможному цісареві; під патріотичні гасла старих ветеранів–комбатантів, під зойки екзальтованих дам і панянок вимаршировували з Ляндштрассе, від будинку парламенту, щойно сформовані запасні полки в напрямку головного двірця: звідти вони ешелонами виїдуть на Східний фронт, щоб вибити москаля з кордонів імперії, перейти Збруч і встелити своїм тілом землі України. Вояків закидали квітами дами, старі комбатанти підбадьорливо помахували їм услід затиснутими п'ястуками,

панночки посилали повітряні поцілунки, а жалісливі бабусі осіняли вояків хресним знаменням.

До стрілецького виздоровного коша на вулиці Петра Скарги щоденно прибували із шпиталю архікнязя Карла все нові й нові "виздоровці". Тут вони мали відлежатись до повного видужання, а потім перейти в касарні УСС, що розташувалися у приміщенні української гімназії на Гольдшлямштрассе, звідки, супроводжувані до двірця провідцями Бойової управи доктором Трильовським і професором Боберським, а ще поважними панями та панночками–українками, які працюють в Українському комітеті допомоги пораненим, — поїдуть наздоганяти десь уже аж на Поділлі стрілецьку кадру.

Михайло видужував надто поволі. Куля, що прострелила навиліт груди, не зачепила ні серця, ні хребта, проте рана гноїлася, хворий відхаркував кров'ю і вряди–годи в гарячці западав у непам'ять.

Його часто відвідував Гриць Шепетюк, підбадьорював: "Тримайся, козаче, ми ще повоюємо!" Михайло іронічно посміхався: "О, ти вже навоювався тут із сестрами–жаліб–ницями!.. Який же ти в чорта польовий курат, коли ні разу пороху в полі не понюхав?" Гриць виправдовувався: "А хіба тут не потрібна людям допомога — утіха, сповідь, таїнство Святого причастя, розгрішення перед смертю?" — "А там! — кипів Михайло і довго потім кашляв. — Там, де вмирають не під дзвони, а під рев гармат, де падають у сніг, у твань хлопці з розірваними кулями "дум–дум" обличчями, із знесеними черепами, з проколеними, мов овод соломинкою, грудьми, — там не потрібна розрада?.. А втім, не потрібна: на полі бою умирають без сповіді і без розгрішення, Грицю... "Коли вас вкладали у темну могилу, від крові земля почорніла, під хмарами круки стадами літали і бурею битва гриміла..." Страшна то пісня, складена кимось тут, у Відні. Але там її ніхто не співає і ніхто нікого не вкладає у могилу — вовки їдять стрілецький труп". — "Видужуй, Михаиле, і поїдемо звідси, як тільки наші визволять Львів. Трильовський радить мені закінчувати теологію, я ж — невисвячений курат". — "А там, дивись, і війна закінчиться, стрільці

відвоюють Україну, і ти станеш єпископом у Станіславі… Мені один поранений стрілець таке говорив: спитали буцімто Трильовського, чому син не на фронті, а він відповів: "Мій син повинен жити для України". А мені не конче…" — "Не слухай побрехеньок, українцям ще ніхто не догодив". — "Та певно: голова Бойової управи мислить державно. Хтось же мусить після війни розбирати міністерські портфелі". — "Це крайнощі, Михаиле. Не можуть усі воювати на фронті. І не повинні…" Михайло водно допитувався, чи знає Гриць, куди поділася Катруся. Шепетюк опускав очі, відпекувався: "Звідки мені знати?.." — "Ні, ти щось приховуєш від мене. А краще було б для мого здоров'я, якби розказав". — "Видужуй, видужуй, Михаиле, усе згодом виясниться".

У квітні стрільці встелили трупом схил Маківки і відтіснили росіян за Тухлю. За тиждень розпочався загальний відступ російських військ, і Трильовський на засіданнях Бойової управи проголошував славу переможному стрілецькому легіонові.

До Відня прибували, партія за партією, поранені усусуси. Михайла, який міг уже ходити, перевели у виздоровний кіш. Він щодня заходив до шпиталю архікнязя Карла, шукав серед поранених Андрія або Цяпку, чи кого–небудь із знайомих стрільців, та не знаходив нікого. Вертався додому пригнічений: а може, їх уже й немає. "А як впаду в лютім бою, не журись…" Треба жити, щоб принести Ірці Стромецькій Андріїв заповіт… А я — чи маю кому віддати заповіт свій? Про що не хоче мені сказати Гриць? Що він знає про Катрусю?"

На Великдень до приміщення Бойової управи, що містилася у тій же гімназії, де й стрілецькі касарні, було запрошено на свячене яйце видужалих старшин, серед них і Михайла Шинкарука, якому за пролиту кров на Маківці сам голова Кирило Трильовський почепив на вилозі коміра зірку хорунжого із плетеної срібної нитки.

Відгомоніли у столиці христовоскресні дзвони, до спортової гімназійної зали почали сходитися стрілецькі старшини. Пахло ковбасою, паскою і хроном, уздовж стіни стояли столи без крісел,

заставлені свяченим. Спокусливий запах великодних потрав лоскотав ніздрі: після комісної пайки запахи свіжого м'ясива здавалися нереальними. Михайла знову почала діймати нехіть до цієї ситої віденської влаштованості, де і білизна чиста, і шлунок набитий, і дзвони грають, і такими далекими здаються тут свіжа кров на снігу, свист шрапнелі над головою, закривавлені багнети й огидний тріскіт відгодованих вошей над полум'ям.

Ні з ким із присутніх тут старшин Михайло не був знайомий, і чомусь не хотілося, як там, на позиціях, зближуватися з колегами по зброї: перед обличчям смерті стрільців єднала кожна мить, яка могла бути в житті останньою, вони намагалися ставати мовби єдиним тілом, яке в цілості важче, ніж кожного поодинці, перетворювати у криваве місиво, а тут, за відсутністю страху, кожен ставав індивідом, для якого військова форма переставала сповняти функцію захисту від холоду і служила атрибутом елегантності, а ранги, котрі в бою втрачали будь–яке значення, розрізнювали тут людей на старших і молодших по чину, на командирів і підлеглих.

Старшини віталися один з одним, прикладаючи до кашкетів чотири пальці, вітався і Михайло, та стояв осторонь: йому ще важко було дихати й розмовляти. У грудях вряди–годи пропікало гострим болем, і він думав тепер про тих, що лежать, скалічені, на шпитальних ліжках, а також про видужалих рядових стрільців, яким серед старшин немає місця і котрі нині не вип'ють, як у окопах перед боєм, келишок рому — а там, напевне, п'ють, щоб збадьорити себе перед смертю.

Старшини чомусь почали враз збиратися до гурту в куті біля високого заґратованого вікна — гімназисти грали, видно, тут колись у ручного м'яча, — хтось шикнув: "Пантруй двері!"; Михайло теж підійшов і побачив посередині гурту незнайомого вояка із зірками четаря: він тримав у руці великого формату зошит, на якому було виписано великими літерами "Самохотник". Михайло знав від Андрія, що такий рукописний часопис випускають у Відні запасники, йому стало цікаво дізнатися про зміст часопису, і він протиснувся до середини гурту.

— Великодній випуск "Самохотника"! — оголосив четар, який, певне, був і редактором. — Я усього читати вам не буду, потім самі переглянете й подивитеся знамениті ілюстрації нашого митця Йосипа Куриласа до пісні "Бо війна — війною" — десятник Курилас воював на Маківці з самим Цяпкою!

Четар розгорнув часопис і показував старшинам кольористу картину: вусатий бравий сотник тримає коня за вуздечку, а біля нього припадають розкішні молодиці та дівчата.

"А я й не знав того десятника, — подумав Михайло. — Тоді його, напевно, ще не було на Маківці... Але і я мав щастя служити в сотні Івана Цяпки, якого за дотепність, а особливо за його бадьору примовку на всі випадки воєнного життя — "бо війна — війною", — гаряче любило стрілецтво".

Михайло повторив у думці улюблену фразу Цяпки, яка стала початком жартівливої стрілецької пісні, і вловив тепер у ній глибший, ніж вояцька бравада, зміст. Війна — не тільки фронт, а повсюдне людське життя у всіх проявах: фронт і тил, героїзм і маркірантство[23], рев гармат і пісня, любов і ненависть, — тож несправедливо протиставляти фронтовиків тиловикам, загиблих — новонародженим, наїдених — голодним, скалічених — уцілілим; війна — це круговерть, хаос, у якому кожної миті можна перейти з одного становища в інше: ніхто не може гарантувати для себе цілковитої безпеки. То чи треба звинувачувати того, який скористався нагодою побути хвилину в затишку? І чи можна осуджувати тих, які, опинившись у пеклі, мріють вирватися з нього? Усе на світі стало нестійким, і врятувати людину від морального краху може тільки одна категорія — фаталізм. Іван мав рацію. Бо війна — війною!

— Я прочитаю вам великодні молитви за Україну, — продовжував четар. — Слухайте спочатку, чого просять усусуси:

Боже, дай нам Україну: Коломию, Снятии,

Станіславів, Городенку, Надвірну, Делятин!

Ніхто не засміявся: надто мало просять у Бога стрільці. "Невже це й уся наша політична програма?" — подумав Михайло.

— А поляки хочуть набагато більше:

Panie Boże! Polski naród! My się przecież znamy,

Dla nas całej Ukrainy nie prosim — żądamy![24]

— О, ляхи мають набагато кращий апетит! — вигукнув хтось.

— Слухайте, чого хочуть євреї:

Боже, волю дай Вкраїні, — просим й ми, євреї,

На Вкраїні краще буде нам, ніж в Галілеї!

Сміх: жид завжди хитрий!

— І на кінець — гаряча молитва нашого голови Кирила:

Боже, вольну дай Вкраїну від Сяну до Дону,

Крім родини, не дам у ній панувать нікому!

Вибухнув голосний регіт. "Тож таки правду говорив той стрілець, — подумав Михайло. — І Гриць такий самий".

— Треба йому прочитати! — почувся вигук.

— А він і сам прочитає!

Раптом стихли сміх і гомін: до спортової зали, пропускаючи наперед австрійського полковника в обвішаному орденами кітелі, увійшли Трильовський і Боберський, за ними ступав польовий курат Гриць Шепетюк, ведучи під руку молодого вихудлого стрільця у чорних окулярах.

Старшини підійшли до столу. Провідці Бойової управи й австрійський офіцер зайняли місце в центрі, Гриць залишив стрільця поряд із полковником, подався у кінець столу й розпочав молитву. Опісля голова Бойової управи велів налити в чарки рому й виголосив промову. Він говорив довго, тримаючи в руці високий келих з рубіновим напитком: детально розповідав, ніби самому довелося там побувати, про героїчні бої усусусів на Маківці, потім зачитав, беручи зі столу листок за листком, безконечний, здавалося, список полеглих.

— Вічна пам'ять героям! — вигукнув Трильовський і перехилив келих.

Випили й старшини. Тоді Гриць м'яким баритоном розпочав скорбне "Спіть, хлопці, спіть", і всі підхопили стрілецький реквієм, здавлюючи спазми в горлі: кожен другий із присутніх втратив у боях товариша.

Михайло не відводив погляду від блідолицього стрільця, що стояв біля полковника: хто він і чому в чорних окулярах, невже сліпий? До стрільця почали всі придивлятися, тоді Трильовський сказав налити по другій чарці й проголосив:

— Хвальне товариство! Я зачитав вам печальний список тих героїв, які поклали свої буйні голови за волю України. Та не сказав про тих, які пролили свою кров і залишилися живими: багато з них не вернеться більше в лави легіону, зате вони залишаться живими свідками тяжких змагань, символами героїзму нашого народу. Перед вами, —

Трильовський показав на вояка в чорних окулярах, — стрілець Адріан Волошенюк, який у битві за Бескид утратив очі.

Він змовк, бо вчувся голосний схлип: то заплакав, здригаючись усім тілом, сліпий воїн. Трильовський знітився, бо ж не ради сліз, а задля прославлення стрілецької відваги наказав привести сюди сліпого; стрілець невтішно плакав, затуливши долонями обличчя; Трильовський виголосив тост, заглушуючи плач страждальця:

— Піднесімо, товариство, келихи за нашого героя! Хай живе стрілець Адріан!

Ніхто не пригубився до келихів, запала гнітюча тиша, серед якої почувся тихий голос сліпого стрільця:

— А ви спитали мене, чи я хочу жити?..

Ситуація стала надто прикрою. Полковник поплескав стрільця по плечу, втішаючи: "Weine nicht, weine nicht, alles wird in Ordnung!"[25], та стрілець не переставав хлипати.

Трильовський спохмурнів: великодній сніданок з участю осліплого героя мав підігріти бойовий дух старшин, які завтра–позавтра від'їдуть на фронт, а вийшло навпаки: кожен подумав, що й з ним може таке трапитися. Михайлові згадався його моторошний страх, коли він, опритомнівши, довго не міг розплющити очей… хай станеться невість–що, тільки не це, не це!

Професор Боберський, шукаючи виходу із незручного становища, кинувся до дверей роздягальні, де чекали з подарунками для старшин дівчата з Українського комітету допомоги пораненим, відчинив двері, кивком голови запросив їх до зали, і пішли вони довгим рядочком — молоді, свіжі, вродливі, у вишиваних блузочках, — несучи на руках

перев'язані малиновими стрічками пакунки; вони зупинялися біля кожного старшини і, мило усміхаючись, просили взяти презент.

Михайло сторожко чіплявся поглядом до кожного дівочого обличчя, немов хотів упізнати в котромусь Катрусю, хоч знав, що її тут не може бути, Гриць сказав би; він зиркнув на Шепетюка і в ту мить побачив його незрозуміле замішання; Гриць рвучко вийшов з–за столу й схопив одну дівчину за руку, забираючи від неї пакунок, дівчина скрикнула: "Пусти мене, я уже знаю, що він тут!"; Михайло кинувся до них, повернув до себе дівчину обличчям і впізнав.

— Так ось де ти воюєш! — проказав, відступивши на крок. — Штабна...

— Не смій! — скрикнула Катруся; вона була така сама, як рік тому на Великдень у Пилипівці, — біла пінка на молоці; синє полум'я образи зблиснуло в її очах і враз погасло: — Михасю, усюди ж війна, а я доглядала їх... і тебе доглядала б, якби знала...

Вони утрьох вийшли із зали, і надворі сказав Михайло до Гриця:

— Негідник ти!.. Пробач, Катрусю, — обняв він дівчину, — вибач мені, любко.... Тепер я тебе ніколи саму не залишу.

— Не смій цього робити, — підвів голову Гриць, благально глянувши на Михайла. — Вона повинна бути в безпеці, ти її залишиш тут, якщо любиш...

— Я не лишусь, — відказала Катруся.

— А що далі? — спитав Юра, коли я замовк.

— Що далі... Тебе, напевно, цікавить доля Катрусі. Вони з Михайлом розійшлися. Бо війна — війною... Катрусю поховав я.

— Чому — ви?

— То зовсім інша історія. Може, колись розкажу тобі й про це… З Шепетюком мені доводилося розмовляти все рідше й рідше: його, хворого, часто забирали до санчастини — так званого ОП[26], де незабаром він і помер. Встиг ще мені розповісти, що по приїзді з Вільна до Львова Михайло записався в університет на другий рік філософії: відвідував лекції з географії професора Степана Рудницького. Гриць продовжував учитися на теології, а Катруся влаштувалася сестрою–жалібницею у стрілецькому лазареті на Руській. Потім у Михайла відкрилася у грудях давня рана, і він надовго ліг у лазарет… Усі троє були на похороні Івана Франка. Михайло йшов за катафалком у почесній варті, Катерина співала в хорі, а Гриць із теологами допомагав священикові Гургулі відправляти панахиду над гробом поета–безбожника, який відмовився від останнього причастя. "Похорон–еклектика, — мовив із ледь прихованою іронією Шепетюк. — Церковна панахида й атеїстичні промови студентів…"

Втім я почув рівномірне дихання приятеля: утомившись моєю розповіддю, Юра запав у глибокий сон.

Похорон Франка

Про мене сон забув. Я лежав із розплющеними очима, вдивлявся у темінь, ніби намагався уздріти в ній те, про що так неохоче розповідав Шепетюк, і коли дрімота тепло опустилася на очі, рушила за домовиною, вкритою китайкою, процесія скорбних людей.

Весь народ іде за труною Франка. Початок процесії наближається до воріт Личаківського кладовища, а кінця немає. Кінця і не буде. Поряд із похоронною каретою ступає у стрілецькій варті Михайло, а за ним — на відстані одного покоління — йду я; за мною — на тих же розстанях — мої діти і внуки. І так іти нам і йти в мандрівку століть з печаттю його духа.

…Смерть, немов кульова блискавка, нечутно, довго і вперто проникала вуличними протягами Львова на Софіївку і закружляла над ажурним будинком у кінці вулиці Понінського. Вона запливала у вікна, приглядаючись до своєї жертви, й викочувалася крізь двері; народ бачив ту бліду кулю смерті й, затамувавши подих, вірив іще, що подасться вона відтяжними протягами понад улоговиною Йорданського парку й затримається там хоч натрохи: не раз уже заглядала смерть у цей дім і не наважувалася вразити серце Поета, який все ще продовжував працювати рештками свого стомленого мозку. Секретар записував останні рядки Мудреця й завмирав, коли смерть холодом продувала кімнату, і врешті почув він тихе і хрипке: "Я буду вмирати, Мар'яне…" А потім прощання з сином Петром — хорунжим УСС, якого відпустили з позиції над Стрипою додому, розмова із священиком, що прийшов сповідати Франка, — і ще крихти надії у народу.

Та вибухнула врешті блискавка, спопеливши серце й мозок Поета, а відлуння грому вмить розкотилося по Львову, по цілому краю, і рушили звідусіль люди на Софіївську гору поглянути востаннє на того, хто був для народу присутній кожної миті, мов батько в домі, і заволати в розпачі: "Нема!" — і було те "нема", мов жах смерті холодний, чули всі: щезло те, без чого жить ніхто з них не годний. Як жити далі? Хто замінить того, котрий народився раз на сотню літ? Ще одне століття чекати Пророка? А може, він, утомлений, свідомо уступив місце випестуваному ним Єгошуа?

Виносять стрільці домовину з дому, дотикаються до неї гілки розквітлих яблунь, коливається на теплому вітрі червона китайка в головах покійного; кладуть труну на стіл посередині подвір'я, шість старшин з крісами на плечі стають у почесну варту, а між ними хорунжий Шинкарук. Промовляють доктор Кость Левицький, професор Олександр Колесса, голова Бойової управи УСС Кирило Трильовський.

Де ж він — новітній Єгошуа Навін?

Це питання пропекло Михайлові мозок, коли до стрілецького лазарету на Руській докотилася печальна вість. Не була вона несподіваною: осамотнений — бо сини пішли на війну, а дружина лікувалася у закладі для душевнохворих — Іван Франко перебував у захоронці Ставропігійського інституту, й Михайло не раз бачив його — зжовклого, безнадійно хворого, вихудлого дідуся із запаленими повіками. До стрільців, які зализували тут рани, він був цілком байдужий, не випитував, з яких фронтів прийшли вони, за що воюють, дозволяв себе фотографувати разом із стрільцями, та був відсутній, і Михайло не міг зрозуміти причин Франкової байдужості: чи то від хвороби, чи не визнає він їх за українське військо? А кому ж тоді, як не стрільцям, адресувалися рядки його вірша: "Кожен думай: тут, в тім місці, де стою я у вогни, важиться тепер вся доля величезної війни"? Кому?

А коли опікуни забрали Франка додому, Михайло зрозумів, що його вже немає, що попрощався він із народом ще тоді, коли їздив по містах і селах із "Мойсеєм", і тоді Михайло теж попрощався з ним.

Тепер його покликали віддати Поетові останню честь.

…Я йду в похоронній процесії на відстані одного покоління, мені не доступитися до Франка через товщу років, побачити печать смерті на його чолі не судилося, і він для мене залишився живий… Вашої смерті, стрийку Михаиле, я теж не бачив, і тому ви живете в мені, я залучаю себе до вашого покоління, я йду з вами, бо ваше життя продовжилось у житті моєму — ми склали одну особистість невільника, який дочекався волі. Я не вірю, не можу повірити у ваше небуття, бо воно б означало перемогу смерті над усією ланкою народу, до якої належали ви. Ми йдемо разом за Франком у нерозірваному потоці нашого народу, якому Поет пророк: "Прийде час!" Пливе над головами домовина, йде Україна в урочистому поході, і я на віддалі, мені належній, іду за святим безбожником, який вселив у наші душі віру в силу духа й час воскресний.

…Проводжаємо в останню дорогу Вчителя. Прийшов він до нас, закоханий і пошлюблений, у позиченому фраку; вийшов за кафедру вчити народ у позиченому костюмі, заробляв він на хліб в наймах у сусідів, поклали його на смертне ложе в подарованій сорочці, і поховаємо його нині в чужому гробівці. Чи ж то доля така наша — завжди в чужому? Віками ми ходили в чужих мундирах і під чужими прапорами, виконували чужі накази, виголошені чужою мовою, і не маємо нині свого клаптика землі для могили Пророка… А нині ми вдягли мундири свої, і землю свою для себе забрати хочемо, — ти благословиш нас, Учителю, на боротьбу? Німі твої уста, але ж вони проглаголили колись: "І ярма всі ми порвемо!". Чому мовчиш?.. Давить у моє плече тягар металевої домовини, та я готовий нести вагу твою і твого безсмертного чину весь вік, аби тільки знати і труд свій тим полегшити, і рани свої пригоїти, — чи ти хотів, щоб саме ми несли тебе і йшли при тобі в почесній варті? А може, мріяв про інших? Але нині інших нема, є ми, і нащадки скажуть, чи гідні були… Я вірю, що маю право йти за тобою, бо готовий сповнити твій заповіт: "Прийдеться в ворога стріляти, і кров рікою потече". Тебе нема, — хто поведе нас, у вогні розбуджених? Нині вмер Мойсей на межі Ханаану, а Єгошуа ще й не чутно. Не скажеш ти вже й не покажеш. Досі за нас думав Франко; тепер настала черга самим натруджувати мозок для справедливого діла.

…Ми нині вже знаємо те, чого не могли знати ви, стрийку Михаиле, коли йшли в почесній варті за труною Поета. А мої діти, які йдуть на належній відстані позаду, але в нерозривному потоці нашого народу, знатимуть більше. Та початок нинішньої істини був там, біля домовини Франка. Він зійшов із шляху, полишивши народ у вогні — зі своєю наукою. Ви скористалися з неї, стрийку Михаиле?

…Я не ступив ні кроку в житті без Франкової науки. Як і без Шевченкової. Нас учили сини кріпаків і ковалів. Аристократи духа із черні. А може, звідси й лихо наше, що облагороджений справжнім і проїдений фальшивим аристократизмом світ не хоче визнати наших апостолів духа з плебейським тавром і висилає проти них апостолів черні з тавром аристократів? Ми їх не маємо — вождів юрби. Ми маємо

святих Пророків, які символами провістили боротьбу за волю. Шевченко проник у національну темряву і висвітлив у ній страдницький образ Марії — України, яка віддала свого сина на хрест у жертву за пробудження народу. А Франко, онук Марії, навчав пробуджених мудрості й добра. Та ніхто з них не вказав на ворога пальцем. Нині ми ховаємо аристократа духа Франка, і сходить у могилу апостол черні Сенкевич. У нас розбуджена свідомість, а у ворогів ненависть до нас. Ми мусимо платити тим самим. Завтра польський шовініст проголосить на наших землях культ шаблі. Тож повинні заговорити і наші кріси. Бо той, хто з доброї волі стає черв'яком, не має права скаржитись, що його топчуть… Пливе домовина з червоною китайкою над Україною. Ридає жалібний марш, іде народ за труною Франка, в огні розбуджений. Нині він ще єдиний, монолітний, спаяний жалобою. Що буде з ним завтра? Куди піде, з ким, за ким, проти кого?

…Лунає над світом Франкове слово, не дає нам запасти в ліниву дрімоту, кличе до праці. А в ній — сенс нашого буття і наше майбутнє.

## Розділ п’ятий

### Про те, чого не встиг розповісти батько

Про мене сон забув. Тепла дрімота, роздрухана моєю уявою, ліниво сповзала з очей, зі мною їй було незатишно, і вона, покидаючи мене, ще тугіше окутувала Юру, затуляла йому уста й ніздрі, я переставав чути навіть його дихання і залишився у наметі сам. А тоді на висвітленій іззовні холодним світлом полярного сутінку пілці дверей, де тільки–но проходив, мов на екрані, скорбний похід, вирисувалася постать людини, яка вийшла з першого ряду процесії, я вловив болісно знайомі риси її обличчя і вмент упізнав: був це мій покійний батько, який теж ішов за труною Івана Франка в колоні першого покоління.

Вигляд він мав достоту такий, як тоді, коли нам було дозволено прощальне побачення у коломийській слідчій тюрмі, і він зайшов, ще

молодий і журою змучений, до тісної квадратової кімнати без вікон, у якій під стелею горіла на скрученому дроті жарівка, припорошена сірим пилом, а біля оббитих чорним дерматином дверей стояв конвоїр. Батько увійшов крізь прочинені двері боком, немов боявся зачепити вартового і цим викликати його гнів; у батька на устах застигла запобіглива боязка усмішка, яка не сповзла й тоді, коли він став переді мною — хлопчиком, якому присудили майже стільки років неволі, скільки мав він зроду.

І для мене, і для батька ситуація, в якій ми опинилися, була протиприродна, дика у своїй жорстокості й несправедливості, начебто й нереальна. Ми не мали права обнятися — мені було звелено тримати руки за спиною; та нам цього й не бажалося, бо чому ми мали обніматися, коли ніколи досі в такий спосіб не стверджували нашої спорідненості, і чому, зрештою, мали прощатися — молодий батько, обов'язком якого було докохувати первістка, з неповнолітнім сином, котрому сама природа не веліла покидати ще родинне гніздо?

Запобіглива батькова усмішка поволі ціпеніла, перемінюючись у болісну гримасу; я ж свого обличчя не бачив, не знаю, яке воно було, зате різко відчув, як у грудях ворухнулася й розкришилася на мачини колючого піску грудка терпкості, що запеклася ще в той день, коли наша сім'я дізналася про арешт стрийка Михайла і я уперше зрозумів, що таке страх, уперше передчув, що мені неминуче доведеться його спізнати, продовжуючи життя старшого знедоленого покоління. Нині це вже сталося, і хоч терпкий страх не переставав існувати, усе ж він покришився і більш не здавлював безнадією; у цю мить колишня фатальна віра в неминучість лиха перемінилася у фатальну віру в добрий кінець — і не покидала вона мене ніколи.

Те відчуття було міцне й суперечливе: з одного боку, гнітив давній страх перед злом, яке невідлучно буде супроводжувати мене в неволі, з другого — осіняв смак волі, яка неодмінно вернеться до мене; той смак свободи я теж спізнав у дитинстві, коли викидав у яму від гашеного вапна портрети санаційних вождів, уперше зрозумівши закон минущості тиранії. Переді мною простилалася смуга зла з відчутною для мене

перспективою його неминучого кінця, і я у це повірив; та не було такої віри в батька, і він із заціпенілою гримасою болю на спавутиненому скорботою обличчі прощався зі мною назавжди.

Батько нічого мені не сказав, а мав щось сказати на вічне прощання, та, видно, горе зжерло всі його слова; він полапав себе по кишенях, вийняв пом'яту пачку цигарок — здається, "Прибой" — і, забувши про те, що іще півроку тому карав мене за куріння, подав мені ту пачку, наче визнання мого повноліття, бо ж років мені чимало приточили, — і я очима показав батькові на кишеню моєї арештантської роби…

На полотняній пілці постав переді мною батько таким самим, як був тоді, тільки гримаса болю знову перемінилася в усмішку, проте не в ту принизливо–запобігливу, а в добру й ледь лукаву: так він завжди усміхався, коли хотів щось дуже цікаве мені розповісти. Я вловив її й почав благати, щоб розказав мені те, чого не встиг, я переконував його, що багато слів мені не треба, решту зумію домислити, а втім, я дещо й сам знаю: мати перед смертю призналася мені до того, чого не можна було колись знати дітям, — і батько почав свою розповідь. Я з напруженою увагою вслухався у кожне його слово, осмислюючи драму таємниці нашої сім'ї.

Старий Шинкарук зліг на початку весни сімнадцятого року і вже не вставав. Не процесувався з Богом за літа, хоч мав їх небагато — усього–на–всього сорок сім: так змаргався за своє коротке життя, що смерть до нього підходила в самий раз, і він чекав її, як любку на ніч, кликав її ласкавим словом, не їв нічого, бо вже й утроба не приймала, а лукава костомаха зачаїлася перед порогом — не йшла і жити не давала.

То, очікуючи її, наспівував тепер собі, сумирно лежачи на постелі, те, що, певно, намугичилось йому за всі літа, бо ніхто ніколи не чув, щоб Никола Бобик, як його прозивали в селі, співав: смішно було навіть подумати, щоб такий останній харпак та за пісню брався.

А видно, колись–таки наспівував німотно, бо ось прорвалася вона в нього хрипотою з горла — така сумна, як уся його доля; і закушував Іван до болю зуби, щоб ридма не заплакати на те печалування:

Ой піду я в горіховий садочок,

Ой зірву я горіховий листочок,

На тім листку напишу три журби:

Перша жура — ані тата, ні мами;

Друга жура — ані брата, ні сестри;

Третя жура — миленька ся віддає…

Шинкаручка сиділа на печі, водила блудним поглядом по стелі — розум у неї щораз більше каламутився, — вона без упину молилася або вимовляла напам'ять біблійні псалми, а вперемішку водно питала в Івана, не дивлячись на нього:

— Іване, жиє ще Михась?

— Жиє, мамо, — відказував Іван, сидячи на лавиці у батьковому узголів'ї.

— Слава Господу…

Старий тоді насилу піднімав голову, втуплював бліді очі в сина і теж питав:

— Чув–єсь що про ліворуцію?

— Не чув–єм більше нічого. Скинули царя та й решта.

— А ц і що роблять без царя?

— Відступають.

— А куди йдуть, як царя нема? До кого?

— Не знаю, тату.

— А що Атаманюк каже?

— Каже, що Страшний суд іде.

— Має рихт… Бо йде! У тих ще є цісар, будуть мати з ким нас катрупити…

І співав далі:

Куди йду, все до корчми вступаю,

А в корчмойці сидить мила за столом,

П'є горівку, п'є горівку із вином.

Чо ж ти, мила, по корчмойці блукаєш,

Чи ж ти дома хліба–солі не маєш?

Є у мене хліба–солі доволі,

Та не маю ані щастя, ні долі…

Спазми стискали Іванові горло. Скільки ж то було в тата добра в душі, що запам'ятав таку пісню, скільки затовчено в нім ідеалу, скільки замордовано поезії: день–денно чув Іван від нього лише грубу сварку та осквернене слово, тож і схлипу загубленої батькової душі не мав тепер сили чути — того реквієму над замученою людською долею.

— Та цитьте вже, тату! — не стримувався, а тоді старий згадував смертоньку ласкаву, яка чомусь не йде і не йде.

— Аби–м не дочекався того, що має бути!..

Тривогу підгнічувала Шинкаручка, повторюючи біблійного вірша, що їй запам'ятався:

— Та й, узявши, нерозумні, каганці свої, не взяли оливи; а мудрі взяли оливи з каганцями своїми… Бо мудрі були, — уточнювала біблійний текст. — Коли ж забарився молодий, то всі подрімали й поснули. А опівночі крик залунав… — голос старої звискував, аж щось булькотіло в горлі: — Молодий іде, виходьте! Схопилися всі й каганці свої наготовили, і сказали нерозумні до мудрих: "Дайте нам оливи вашої, бо наші каганці гаснуть".

— Чи ти здуріла геть–чисто, стара, що молебен наді мною, живим, правиш? — хрипів на постелі Шинкарук.

Іван утікав з хати. Йшов до Шубертівни.

Кожного разу заставав учительку все більш зажуреною: короткий час затишку закінчився. Російські війська, незважаючи на запевнення генерала Брусилова, що його армія й після детронізації царя виконає свій обов'язок перед батьківщиною, безладно відступали…

— Моя мама, — говорив Іван, — водно переказує біблійну притчу про весільних гостей — мудрих і немудрих…

— Знаю ту притчу, Івасю. Наші каганці погасли, і ніхто не подасть нам оливи, крім нас самих… Де взяти? Говорив нам поручик Міцкевич — де. Але чи й він знайде її? Далекий той склеп, та й революцією вже розбитий — певне, розхапали ті, хто був ближче. Може, йому щось перепало. Нам не перепаде…

— А чому завжди хтось щось нам давати повинен?

— Тоді сам докопуйся.

— Повернути зброю проти Австрії, як Колас радив? Я не маю багнета.

— Зате він у Михайла є.

Одного вечора, коли від Снятина вже докочувався гул боїв, до вчительки зайшов Шепетюк. На Івана й не поглянув, говорив спішно, ніби хтось бив його в потилицю:

— Якби що до чого, пані вчителько, то я 'го добре і в очі не видів: вкинули мені якогось офіцера до хати — і шлюс. Най би був і здох, але ви конопадилися біля нього, лікували–сьте, балакали всілякого, то вже стрібуйте щось відповісти, як будуть питати. Бо я — що…

— Не бійтеся, пане війте, і не шукайте винних. Я за все відповім, — відказала терпко Шубертівна.

Коли Шепетюк винісся з хати, довго обоє з Іваном мовчали. Перший заговорив Іван:

— Може, подастеся за російськими військами… Перебудете лиху годину. Багато хто так робить, чув я.

— І ти зі мною? — запитала Шубертівна.

— У мене батько… Я ж єдиний тепер у них син.

— А в мене люди, Івасю. Я завжди в них була єдина. Що скажуть про мене, коли покину їх у біді?

По розбитому тракті від Снятина на Коломию в затяжні сльоти, що залягли над Покуттям відразу після Петра і згноювали трави на луках, толочили достиглі жита, жовтими бурчаками дощових потоків розмивали сільські дороги, а до тракту добиралися повенями Пруту, — тягнулися безконечні обози здеморалізованої російської армії. Рінь із тракту стекла, колеса повитовкували вибоїни, у них застрягали вози, брички й тачанки; до Пилипівки, що заховалася від гостинця під Погорільцем, в улоговині над річищем Березівки, долунювали покрики, вйокання і матюки; десь там іржали й форкали стомлені коні, витягуючи з ям гармати, надсадно вили вантажні авто, розбризкуючи болотну гущу. Біля близьких до гостинця сіл обози зупинялися, фірмани розпрягали загнаних шкап і залишали їх здихати на обочинах, солдати реквізували у селян худобу, коней, ганялися за дівчатами і ґвалтували їх серед білого дня, потім верталися з награбованим і далі брели місивом по обох боках шосе, проклинаючи на чім світ детронізованого царя.

А вслід за обозами фурчали й завивали в повітрі послані австрійцями стрільна, гахкали, піднімаючи в небо чорні клуби болота й диму; деякі настигали останніх — дико тоді іржали коні, пориваючи за собою вози поза обочини, і, покалічені, конали в ровах; злітали в повітря колеса й покремсані людські тіла; австрійські штурм–батальйони йшли по п'ятах росіян, а польова жандармерія заходила в села карати москвофілів і відновлювати на відвойованих землях владу Австро–Угорської імперії, яка за молодого цісаря Карла ще не гадала агонізувати.

Наприкінці липня австро–угорські війська зайняли Коломию. Захована в переярах Пилипівка залишилася без влади.

Був час подумати, що робити, та страх перед невідомістю паралізував у людей волю, ніхто не виходив із хат, не засвічував вечорами каганців, і в який раз із скрухою згадував Іван біблійну притчу про необачних людей, які прийшли впорожні на криваве весілля, бо ніколи тії оливи не мали, і суджено їм, з темряви вийшовши, у темряві, освітленій хіба що воєнними пожежами, марно погибати.

Просвітку не було нізвідкіль. Батько помер, доспівавши свою скорботну пісню; Іван поховав батька без попа; мати у своєму безумстві молилася на печі, і було їй з Богом краще, ніж людям, які вже й забули молитися; а по бакаїстій дорозі серединою села ходив туди й назад сліпий Атаманюк із головатим костуром у руці й викрикував своє:

— Моліτесь, людіє, Страшний суд іде!

І суд прийшов.

Одного дня вранці в’їхав до села загін кінних гонведів. Синьомундирники вривалися до хат і виганяли людей на толоку — всіх, разом із дітьми. Хлопців, яким за час війни виповнилось по вісімнадцять, відводили на край толоки, де стояли форшпани з однокінними возами, решту людей зігнали докупи канчуками. До юрби підійшов офіцер і гаркнув ламаною німецькою мовою, щоб признавалися, хто з них — муска.

Люди не розуміли, товпилися, ховалися один за одного, й полегшене зітхання прошелестіло в натовпі, коли з приміщення школи в супроводі двох гонведів вийшла вчителька Шубертівна. Вона розмовляла з жандармами по–німецьки, зупинялася, у чомусь їх переконувала, і люди ожили в надії: їм з учителькою не страшно.

Та поки гонведи з учителькою підійшли до натовпу, тут засвистіли нагайки, залементували жінки й діти; жандарми виводили з гурту чоловіків по одному й шмагали їх, викрикуючи одне–єдине слово

"муска", якого ніхто, крім колишнього війта Шепетюка, не розумів; на смерть переляканий Шепетюк усе поступався назад, ховаючись за жінок, але й на нього прийшла черга — саме в той мент, коли Шубертівна підійшла до карателя й намагалася його переконати, що москалів у селі не було й нема.

Тим часом Шепетюка вже лупцювали шомполами, він заслонявся руками і благав пощади, та в цю мить побачив Шубертівну і, впавши перед напасниками на коліна, залепетів, що москаль був, був у нього, але він не винен, вкинули 'го до хати, най би і здох, але вона, вона його лікувала й змовлялася з ним проти цісаря, — він плакав, скиглив і показував рукою на вчительку.

Шубертівна стояла бліда від страху, огиди й гніву; жандарм не все второпав з мови Шепетюка, але той уперто показував на вчительку рукою; тоді офіцер схопив за плече Шубертівну, штовхнув поперед себе, її узяли під руки два гонведи й поволокли до шарабана, що стояв, запряжений парою коней, обіч на толоці. З гурту хлопців вихопився Іван, закричав, та жандарм ударом кулака по голові звалив його на землю. Шепетюк стояв і непам'ятними очима дивився, як б'ють Івана і заштовхують до повозу вчительку.

А тоді сталася Божа воля.

На зойк катованої вчительки і викрики гонведів ішов наосліп з піднятим в обох руках головатим костуром столітній опришко Атаманюк. Він непомильно по слуху підійшов до карателів, звів над ними костура, а тоді почувся сухий постріл, і старий упав горілиць на землю, втупившись більмами в більмате небо.

Жандармський шарабан — з учителькою Шубертівною — покотився вибоїнами сільською вулицею, минаючи школу й обійстя Шепетюка; вози з хлопцями й Іваном потяглися слідом за шарабаном — у Коломию до асентерунку.[27]

Народ у мертвому остовпінні стояв посеред толоки, і здавалося, що ніхто ніколи не зрушить його з місця; та враз люди почали розступатися, коло все більшало, розширювалось, і в центрі того кола залишився колишній війт Шепетюк. Він простягав то в один, то в другий бік руки, підбігав, а люди сахалися від нього, як від прокаженого… А потім — спочатку старі жінки, далі чоловіки й діти почали боязко підходити до мертвого Атаманюка. Стояли, схилялися і врешті падали перед ним на коліна й по черзі — як колись на Великдень біля церкви живому — цілували руки.

…Побитий гонведськими кулаками, розчавлений цілковитою катастрофою моєї сім'ї, смертю сліпого опришка Атаманюка, юдиним вчинком Шепетюка й арештом Шубертівни, трясся я на возі зі своїми однолітками і не міг зосередитися хоча б на одній думці, яка вивела б мене з хаосу приголомшливих вражень, що звалилися на мене раптом, мов плова[28] на пастуха посеред полонини, і він, промоклий до нитки, один стоїть над крутим ізвором, де пропала вся його отара, стоїть у густому непроглядному тумані, заблуканий, загублений, із герлигою в руці, яка його порятувати не зможе, і залишається одне — завити з розпачу, мов підстреленому вовкові.

Я уже знав, що досьогоднішнє життя з моєю філософією фаталіста, з моєю обережністю і намаганням зберегти себе заради хоча б дрібної користі, яку я міг би принести суспільству, — омана: людина в екстремальних обставинах повинна стати максималістом, загнуздати свого борзого коня, і тільки тоді — якщо її не виб'ють із сідла — можна досягти великого; на таке я ніколи не зважувався, через що тепер, немов теля на шнурку, їхав до асентерунку, призначений не на більше, як на гарматне м'ясо.

Перед очима раз у раз промигувала затемнена Шепетюковим злочином біла тінь його дочки, яку я не переставав кохати, хоч знав, що вона належить моєму братові; у ту мить я знав ще й те, що зрада війта знівечить кохання Катрусі й Михайла, і я готовий був — о, я був до цього готовий і навіть впускав у безпросвіття моєї душі таку мрію! —

порятувати колись своєю любов'ю зневажену, принижену, відчужену білу Катрусю. Та ця гріховна мрія не приносила радості, бо ж була егоїстична і підла, та й зродилася вона з тієї ж філософії фаталіста, який не завойовує життя, а вдовольняється його огризками. Мені приходив на гадку білоруський поет Якуб Колас з його виробленою життєвою програмою, з метою, до якої він ішов осмислено, уперто й послідовно, як мій брат Михайло: хай на їхніх шляхах чигає на них навіть неминуча смерть, усе одно вони йтимуть. Я не міг тоді передбачити, чи зважуся коли–небудь так іти, проте той день, коли я на возі з рекрутами прощався зі своєю юністю, був для мене переломний: я збагнув, що віднині й до самої смерті ніхто мені не допоможе вибирати життєві шляхи: ні батько, ні мати, ні Шубертівна, ані Михайло — лише я сам.

Це усвідомлення жорстокої самостійності додало мені рівноваги, і я не розгубився: заспокоював свою маму, втішав її, як змужнілий син, коли вона, безумна, уже на подвір'ї цісарських касарень у Коломиї виповзла з–під дощатого сидіння на возі й заголосила на весь світ:

— Паночки золотенькі, а цього я вже вам не віддам! Йой, таки не віддам, аби–м тут під землю запалася... Тож коли ще панотець дарував їм обом корони, аби вони нарід порятували, а ви вже й другого на смерть посилаєте!

Та мамина віра у світло, яке принесуть знедоленим людям її просвічені сини, зогрівала її до самої смерті. Відчайдушна темна жінка, яка не побоялася гонведів і зуміла заховатися під сидіння на возі, щоб порятувати свого сина, свою святу ідею, за кілька днів опісля, упевнена, що виконала свій обов'язок на землі, із словами похвали Богові померла в самотній хаті під розп'яттям, ліворуч якого приколола до стіни матуральну фотографію Михайла, а праворуч мою — семінарську. Такий вернісаж я застав в опустілій вітцівщині, коли після війни повернувся додому.

...Мабуть, ти пам'ятаєш, як у нас на Покутті називали розтелеп, нехлюїв і невдах: оферма з тридцять шостого регіменту! Ця прозиванка

походить із солдафонського лексикону капральських лайок у Коломийському тридцять шостому цісарсько–королівському піхотному полку, сформованому з галицьких та буковинських рекрутів і посланого на італійський фронт, де сільські переважно хлопці протягом трьох років доводили перед світом, як уміють умирати за свого цісаря хоробрі "тірольці сходу".

Мені, пилипівській офермі, теж випало воювати з італійцями в Альпах за тих кілька кілометрів неужитків, що їх захотіла відібрати від Австрії Італія, — усього один рік, проте додому я дістався аж за три найтяжчі в моєму житті літа, про які тобі колись ще розповім.

Після місячного вишколу коломийських рекрутів було відправлено поїздом у Трієст, прикомандировано до тридцять шостого регіменту й відразу кинуто в битву над Сочею. Неоперені, необстріляні хлопчиська потрапили у справжнє пекло. Австрійське командування кидало нас на передній край першими, а вже по наших трупах ішли австрійські й мадярські полки. Хто залишався живий, прилучався до них і йшов далі вбивати італійців. Мене куля минала, я ж стріляв і, напевно, теж убивав; кожен розпачливий крик пораненого італійця "mama mia!"[29] спочатку глибоко вражав моє сумління, та з кожним днем воно все більше шкарубіло, і згодом не тривожили його навіть зойки моїх товаришів "мамо рідна!"; щодня ми вихоплювалися з окопів, щоб убивати, потім вертались до них, викидали за бруствери трупи, мертво втомлені падали на сиру землю, споживали сухий пайок і засинали, а тоді приходили італійці вбивати нас, вони вривалися у наші окопи й кололи багнетами, на нас зверху падали бомби, ми вискакували з ровів і билися врукопашну. І так днями, тижнями, місяцями.

У хвилини перепочинку, коли знекровлені в цій страшній і безглуздій позиційній війні воюючі сторони чекали підкріплень — свіжого окопного м'яса, я уже не думав про майбутню боротьбу за волю нашого краю. Усе здавалося пропащим, а той далекий рідний край — дощенту знівеченим: Австрія, немов упир, висмоктувала з нас кров, щоб не залишилося її ні краплі для війни із завойовниками. З пилипівських рекрутів залишився

живий і навіть непоранений тільки я; це сповнювало мене розпучливої самотності і безнадії, і я мріяв лише про те, щоб повернутися додому й розпочинати все наново — з просвіти, аби міг знову відродитися мій народ і вижити. Та навіть цю мрію спопеляло відчайне усвідомлення: протягом століть ми безперервно зализуємо завдані нам рани і виживаємо лише для того, щоб не у сліпоті, а в гіркому прозрінні могли оглядати на своїх руках вічні кайдани.

…На початку червня 1918 року італійські війська, підкріплені американською, англійською та французькою артилерією й авіацією, розпочали наступ на ріку П'яву, за якою окопалися австро–німецькі дивізії. Недобитки 36–го піхотного полку командування посилало на скелясті гори для оборони флангів фронту. Ми повинні були пильнувати, щоб італійські стежі не проривалися гірськими путівцями в наш тил. Стояли ми тут, мов приковані до скал Прометеї, яких безкарно розстрілювала прицільна англійська артилерія. Протягом спекотних італійських днів ми були для ворога майже нерухомими цілями, а в холодні ночі теж не спочивали: спускалися по вирубаних у прямовисній скелі східцях по воду, щоб, напившись її, гинути вдень від гарматних стрільн і бомб.

О Італіє, Італіє!.. Хто з нас не мріяв побачити тебе в чарі мистецтв, хто не хотів хоч раз у житті переступити благословенну П'яву! Нині ми мусимо переходити її, криваву, немов п'явку, мертвотну, мов Стікс, понтонними мостами і вплав, і не потрібні нам твої зелені береги, на яких гниють трупи, і ненависні нам величні гори з кастелами[30] на вершинах, біля яких нам суджено в невідомості навіки залишатись, і проклинаємо ми нині вічні твої міста, Італіє, із святими соборами, капелами і пантеонами…

Коломийський полк стояв над П'явою на становищах першої лінії аж до розпаду Австро–Угорської імперії у кінці жовтня 1918 року.

Дезертирство з фронту розпочалося набагато раніше. Спійманих дезертирів карали "шлангами": саджали на землю, прив'язуючи праву

руку до стопи лівої ноги на годину, дві і більше. Не допомагало — вояки кидали зброю і йшли навмання на північ.

Коломийський двотисячний полк танув, я ж, залишаючись–таки й надалі фаталістом, відсиджувався в окопах, аж поки не стало відомо, що Габсбурзька династія впала.

Тоді австрійці вночі перші покинули лінію фронту над П'явою, полишивши напризволяще рештки Коломийського полку. Італійці перейшли П'яву і забрали ту решту в полон, мені ж удалося втекти. Я наздогнав відступаючу австрійську армію, що безладно втікала з Італії, на Лієнцькому тракті.

Тут стояв ґвалт: автомобілі наїжджали на вози з амуніцією, артилеристи скочували гармати з обочин і залишали; отари піших вояків брели ровами й полями, байдуже минали поранених, які благали рятунку, їх місили ногами, колесами й копитами, щезло лицарство й побратимство — так ганебно й ницо закінчувалася Перша світова війна.

Та для нас вона тоді ще не закінчилась. Услід летіли ворожі стрільна й робили з нас кривавий фаршмак; здавалося, противник хоче вистріляти всі запаси своєї амуніції; над нами ревіли англійські й французькі літаки, скидаючи бомби, та найстрашніші були італійські малі аероплани, що летіли над нашими головами на бриючому польоті й безжально розстрілювали.

…Зрозпачений від жалю і злоби, я побачив такого літака над собою: пілот у шкіряному шоломі перехилився з кабіни, він дивився крізь окуляри, мов упир, і реготав мені прямо в обличчя; за цей блискавично короткий мент я встиг зірвати з плеча карабіна, прицілитись і вистрелити; я побачив, як пілот випустив штурвал і схопився руками за груди; маленький двокрилий літак гримнувся поряд на поле, жовніри побігли до нього, витягли з кабіни ще живого пілота й люто кололи його багнетами, поки тіло не стало кривавим місивом. Я не йшов його

добивати, я своє зробив, мені хотілося пожалкувати за свій вчинок, та каяття не було, мої груди розпирала зловтіха, і я жахнувся тієї жорстокості, яку виплекала в мені війна…

А далі — залізниця, боротьба за вагони, дахи, клозети. Потяг рушив, із дахів летіли карабіни і люди, яким не вистачило там місця; той страшний содом закінчився аж у Кракові, де поїзд зупинили польські ландміліціонери з біло–червоними пов'язками на рукавах. Вони наказали полякам вийти з жовнірської юрби; поїзд рушив далі, а в Перемишлі зупинили його українські офіцери в австрійських мундирах.

Нам було повідомлено, що у Львові проголошена Західноукраїнська Народна Республіка, і всі українці за законом мобілізації мусять вступати в ряди Української Галицької армії. Якась дівчина приколола до мого пошарпаного кітеля жовто–блакитну кокарду, якою я не встиг утішитися, як не встиг і усвідомити, що повинен віднині чинити…

З товарної станції з двох боків наскочили польські ланд–міліціонери й почали по нас стріляти, українські офіцери й ми, мобілізовані, розбігалися хто куди. Я утікав навмання, поки хтось іззаду не заламав мені до хрускоту руки й не поволік за собою по рейках і шпалах; я чув, як б'ють мене в ребра носками чобіт, врешті рот наповнився кров'ю, я захлинувся і знепритомнів…

Короткий міцний сон розірвав, розшматував навальний і довгожданий, як грім у засушливе літо, гуркіт мотора. Євген рвучко схопився з матраца, гарячково, аж рвалися петельки, розщепив пілку дверей намету і вискочив надвір.

Низьке свинцеве небо трусило лапатим снігом, і було довкола мертвотно тихо, немов у домовині, — жоден звук не тривожив світ, навіть вітру не було, і Євген зрозумів, що гуркіт літака йому приснився. Проте нервово розглядався, обводив жадібними очима сталевий обрій, який повз по дзеркалі води до берега, щораз швидше поглинаючи озеро

й залишаючи загубленим у тундровій пустелі людям краєчну кромку, взяту першими гусячими лапками крихкого льоду.

Але ж не може бути: Євген виразно чув стрімкий рев мотора; вертоліт, напевне, пролетів, не побачивши крізь туман наметів, а ми, замість подавати сигнали, спимо, як ховрахи, як ведмеді в барлогах!

Євген шарпнув пілку дверей, навіжено загукав до Юри, щоб уставав; із сусіднього шатра виповз громіздкий Янченко, він протирав заспані очі й нерозуміюче дивився на роз'юшеного Євгена: сказився чи що?

За ним виповзли із свого намету Пеньков і Горбов, вийшов, затягуючи пасок штанів, розлінивлений Ніструл, і всі з осудом поглядали на "панікера", який уже остигав, ніяковів, урешті розвів руками і мовив, виправдовуючись:

— Я чув... літак...

— Слухові галюники розпочались у тебе, просвистіть йому вуха сечею! — заярився Федір. — Ану марш по наметах!

Але ніхто не зрушив з місця. Сумнів, що, може, й справді пролетів над табором якийсь літак, діткнувся кожного, і вже нікому не хотілося досипляти. Юра повертав то в один, то в другий бік розчухмарену голову, немовби й справді дошукувався літака, при тому із ледь закроєною на губах поблажливою усмішкою позирав на любого йому Євгена Івановича. Євген не приймав Юриної усмішки, незалежний вигляд друзів почав його по–справжньому дратувати: усі чинять із себе одчайдушних сміливців, напускають браваду... Ось Віктор нібито байдуже ловить зірочки снігу рукою, облизує їх із губів, а сам пасе очима небо; Федір насвистує якусь арію, а видно ж тривогу в очах; Пеньков сягнув у намет рукою, дістав транзистора і, мовби нічого не трапилось, шукає хвилю, а весь зі страху аж зсутулився: він боїться найдужче.

У глухій тиші враз прошелестів, немов із потойбіччя, приглушений голос диктора, Москва передавала зведення погоди: "... у Москві й Московській області плюс двадцять три градуси..."

— О, а ви панікуєте! — зігнав заклопотаність із свого обличчя Федір, надавши голосу звичайної фривольності. — У столиці знаменита погода, і батьківщина про нас не забуде!.. А взагалі, Євгене Івановичу, ми вкопаємо посередині табору стовпа і прив'яжемо до нього панікера на з'їдання комарам!

— Досить уже, досить! — скипів Євген, і всі здивовано переглянулись, бо ніхто не чув досі від нього гнівного слова. — Ось вони, — хапнув у жмені сніжинок, — ось ті комарі, що з'їдять вас і мене з вами! Всі тут ладні блазнювати, лише думати нема кому!

— Сталін за нас думає, — по–філософськи спокійно вимовив Горбов, і Євген помітив спалах ненависті, змішаної з відчайним страхом, в очах Пенькова.

Пеньков крутнувся, мов ужалений, в'ївся свердлячими очицями в Горбова, стиснуті губи розтулилися, та перебив його Євген:

— Не згадуй чорта проти полярної ночі... Ви послухайте мене: до Великої Рогової звідси всього двадцять кілометрів, у нас гумові човни. До вечора доберемося, а там — на човнах до Уси...

— Не пори єрунди, Женю, — несподівано м'яко заговорив Федір. — Не треба лізти в пляшку. Поки ти доберешся тими презервативами до Уси, вона півметровим льодом візьметься...

— То що ж нам робити?

— Таж прилетить вертоліт, прилетить!

— А коли ні? А якщо він розбився?

— Тоді розшукаємо скитальника Михайла… О, це ідея! Михайло досвідчений, він допоможе нам перезимувати!

У Євгенових очах зблиснула наївна надія, та тут же він отямився від Юриної іронії:

— Певно, що так! Тільки Михайло може нас порятувати. Та хто ж його розшукає?

— Як — хто? — обізвався Віктор. — Пеньков! Він тут знає усі стежки–доріжки…

Пеньков з'їжився, смикнувся:

— Звідки мені знати?

— Та я міг би й сказати — звідки, — відповів, не дивлячись на Пенькова, Віктор.

— То вже скажи, як розпочав, — невпевнено мовив Євген і знітився від збентеженого погляду Пенькова: чи впізнав опер Горбова, не був упевнений, але його, Євгена, — так!

— Тримайте для себе свої секрети, хлопці… — Федір давно помітив, що між Пеньковим з одного боку і Євгеном та Горбовим — з другого назріває конфлікт. Причин не знав і докопуватись до них не хотів: у нинішній ситуації потрібна злагода, хай потім уже… — Отже, так, товариство: наказую ловити рибу сітями, рибінспектора напевно біс сюди не наднесе, треба мати запас. Стріляйте качок — може, ще не всі відлетіли; убийте оленя. Оленя! Тоді нам не буде чого боятися…

Горбов тут же взяв рушницю і подався у тундру, Федір із Пеньковим пішли закидати сіті.

Євген залишився у таборі. Він хвилину роздумував, тоді взяв лопату і на галявині, де мав би приземлитися вертоліт, почав копати яму під землянку.

Перед смерком прийшли рибалки з добрим уловом, Віктор — упорожні: птаство відлетіло.

Федір підійшов до Євгена, який уже по пояс укопався в землю, глянув на прямокутну яму й мовив понуро:

— Замала…

— Що — замала? — перепитав Євген.

— Братська могила…

Того вечора варив юшку Федір. Попросив Євгена, щоб приніс солі, той подав йому жменю, Янченко половину висипав у казанок, решту віддав.

Тривожно стало всім. Якщо вже й він…

Без хліба мовчки сьорбали напівсолону юшку. Віктор смачно висмоктував великі харіусові голови, рекомендував усім так робити: організм дедалі більше потребуватиме фосфору.

— А сортира не потрібно, — сказав до Євгена. — Ти такий запопадливий, що біля землянки готовий ще й туалет побудувати, щоб у пургу затишно було посидіти. Раджу, як лікар, не трать марно сил. В рибі нема клітковини — не буде чого ходити в сортир…

Тоді Пеньков вимкнув транзистора й, перемагаючи розпач, виплюнув люто, з ненавистю:

— А думав, думав він за всіх! За нього такого б не сталося! За нього ніхто б не взяв лівого вертольота. Куля у лоб за таке — і порядок! Він дав би вам нині демократію...

Я відчув, як моє озлоблення проти нього — колишнього й теперішнього — зібралося у тугий вузол: прогнати б до всіх чортів або... убити! Це ж він, чого доброго, візьме рушницю і створить тут концтабір.

— Так і тебе та куля не минула б, — спробував ще іронізувати Горбов. — Ти ж також сів у лівий вертоліт.

— Так, сів. А при ньому не посмів би. Дисципліна була! Тепер кожен тільки й знає — охаювати його ім'я. А він війну виграв!

Федір підвів на Пенькова важкий погляд. Захлинувся юшкою, відкашлявся.

— Кажеш, Сталін війну виграв. Не знаю, де ти воював, а я сином полку в останній рік війни пройшов добрий шмат землі за сорокап’яткою... Тож знай, капустяна твоя голова: Сталін програв війну ще до сорок першого року. Він постинав голови справжнім полководцям, віддавши армію нездарам. Та якби не Жуков, і не лише Жуков... Де ж ми тоді опинилися і скільки крові пролили марно! Тобі не жаль тої крові?.. Не знаю, що ти думав під час війни, але я пацаном розумів, що якби ті мільйони здорових мужів, яких Сталін морив за дротами і вигублював на каторжних роботах, вийшли на передову, ми б не воювали під Москвою і Сталінградом. Та за ті чорні дні окупації треба було його після війни смертним судом судити!

Я бачив, як слова Федора прибивають Пенькова ніби цвяхами до хреста, він глипав то на одного, то на другого, шукаючи підтримки, його

тюремницьку душу до глибини ображала святотатська Янченкова мова, Пенькову лячно було зріти охаяним свій ідеал, а Федір не вгавав:

— Я ще дитиною наслухався про Ягоду і Єжова, щодня когось забирали, люди зникали невідомо коли й куди, і всі мовчали, у липкому жаху чекаючи своєї черги. Навіть блатняги, яким усе по х..., наспівували у п’яній печалі: "Соловки вы, Соловки, дальняя дорога, сердце бьется и щемит, на душе тревога..." Ти не чув такої арії? А за що Берію розстріляли, не знаєш? Ти і досі не втямив, який мусив бути страшний твій Сталін, коли його пішаки, Єжов і Берія, вважаються нині останніми злочинцями? Ти ніколи не бачив Богу духа винних людей за колючими дротами?

— Богу духа... — процідив крізь зуби Пеньков, та видно було, що він починає вже оборонятися... — Янголи небесні... А може, Сталін і не знав про них, — хапався рятівного. — Хіба він про людей не дбав? А хто після війни ціни знизив?

— Дрімучий ти, Стьопо, як сибірський лапоть, бачу... Ціни! Він мав для цього фонди: каторжники за баланду працювали, а колгоспники — за грами!

— А сам він — що, у багатстві купався? — вискнув Пеньков. — Ходив у сірій шинелі й чоботях і не навішував на себе золотих цяцьок, як отой ваш...

— О, це правда! Сталін і справді був невибагливий. Але ж йому не багатство було потрібне, а влада над народом. Беззастережна влада тирана! Та така, щоб ті, які залишилися живими, зі страху за рабське животіння задницю йому лизали і називали божеством. Параноїк... Та він ще в дитинстві, — розказував мені один грузин, уяви собі — грузин! — погрожував у Горі своїм ровесникам, які проганяли його з гурту за те, що хреновий змалку був: "Коли я стану російським імператором, то всіх вас перестріляю!" І дотримав обіцянки... Та дочекався і прокльону рідної

матері, яка сказала йому у вічі: "А краще б ти був на попа вивчився, Сосо!" Ціни знижував... На людей передусім знизив!

І я у цей мент, здавалося, побачив: Пеньков схоплюється на ноги, хапає рушницю і кричить, зацькований, у нестямі водячи дулом по всіх нас: "Зрадники батьківщини, у колону по чотири! Конвой, для конвоювання ворогів народу приступити!" Та ні, Пеньков сидів і бурмотів невиразно:

— Усе це брехня... Брехня! І пропаде вона, як дим... Ще прийдуть люди, які наведуть порядок... Порядок!

Тоді схопився спокійний Юра й підступив до Пенькова впритул.

— Якого порядку ти захотів, сволото? — прошипів. — Такого, щоб міг відчувати свавільну владу над беззахисним? Щоб ніхто не гамував її? Щоб у землянках народжувалися діти, яких ще в утробі матері позбавляли елементарних людських прав? Щоб ти міг убивати людей, як тих куріпок — безкарно? Ти чекаєш новітнього Сталіна, який би знову поділив народ на банду бузувірів і отару безмовних рабів? Ти не подумав, на якому боці опинились би твої діти? Де визрівав твій мозок, що й донині таким тупим залишився?

— Де визрівав? — спитав я здивовано. — А ніде. За нього думав Сталін — кладезь усіх премудростей — у філософії, медицині, мовознавстві, політиці, праві! А Пеньков був сліпим виконавцем із титулом гегемона!

Степан злякано дивився на мене, я бачив, як він боїться, щоб я не сказав про нього правди: він став ураз схожим на загнаного звіра.

— Що я поганого зробив тобі? — простягнув до мене руку, і в моїй душі ворухнулася жалість.

— Та й доброго нічого, — відказав я, понурившись.

— Підожди, Євгене, ти не все знаєш, — підвівся й Горбов. — Ти лежав тоді в лазареті — твоє щастя, а я, вільнонайманий лікар Сорок другої шахти, рани перев'язував… Та встигнемо ще. Матимемо, мабуть, багато часу для розмов.

Довкола ватри запала сіра темрява. Я бачив, як Пеньков відступає у неї, щоб заховатися від нас; він зігнувся, чогось шукав, знайшов урешті транзистор, який від цієї миті мав стати для нього єдиним співрозмовником. Крутнув регулятором, та звуку не було. Він довго крутив, клацав, перемикаючи діапазони, та радіоприймач мовчав — батарейки сіли. Стояв якийсь час у темряві за колом світла — беззахисний, самотній і розгублений. Потім подався до намету, витягнув свій бушлат, спальний мішок і зайшов у спорожніле бунгало.

Усі розійшлися. Біля ватри залишився я сам. Щоб розігнати туск, який нахлинув на мене, я пригадував собі останню розмову з мамою. Тоді, коли вона злягла, я попросив її, щоб розкрила переді мною сімейну таємницю: ким був для нашої родини отець Григорій Шепетюк, який признався до мене смородної ночі на нарах у бараку ОЛП Сорок другої шахти?

Остання розповідь матері

Михайлові так здавалося: тільки–но помер Франко, як австрійський уряд цілком перестав, хоча б для людського ока, рахуватися з українцями. Знав, зрештою, що причини ігнорації української іреденти[31] йдуть із зовсім іншого джерела — з облудної політики агонізуючої імперії, яка подібно смертельно хворій аристократці, що в розпачі відмовляється від послуг кваліфікованого лікаря і вдається до знахаря, знайшла останній шлях для свого порятунку в ідеї створення буферної польської держави.

У листопаді 1916 року австрійський уряд видав маніфест про утворення Польського королівства, до якого мають увійти також Західна й Східна Галичина разом із Львовом.

Цісарсько–королівське рішення виникло, звісно, поза зв'язком із смертю Франка, а все ж: поки він сидів за своїм столиком у бібліотеці НТШ — з опущеними руками і зовсім без діла, поки Михайло міг його бачити й каратися думкою, що ось назавше відходить той, без якого жити стане тяжче й відповідальніше, поки немічний і мовчазний Франко лікувався у захоронці Ставропігійського інституту, поки лежав навіть у домовині, — була на світі Франкова присутність, і від неї зроджувались у людей відчуття захисту, впевненості, а теж лінивої самозаспокоєності: хтось сильніший і мудріший думає за тебе й опікає. І враз не стало батька, хай і немічного, але ж за його життя ніхто таки не мав сміливості безпардонно вриватися до хати й виганяти за поріг беззахисних сиріт на бездом'я й поневіряння, а це ось уже сталося, і діти мусять розраховувати лише на свої власні сили.

А "власні сили" вигибають у розпорошеному легіоні усусусів у Карпатах, над Дністром і Стрипою… А "власні сили", представлені українською парламентарною репрезентацією в особах послів Костя Левицького, Юліана Романчука та Євгена Петрушевича, навіть не зважуються розраховувати на свої власні сили: вони випрошують в австрійського парламенту приєднання Східної Галичини до Австро–Угорщини й засвідчують свою беззастережну лояльність.

Австрійський прем'єр–міністр Кербер не згоджується на утворення Українського Коронного краю в межах Австро–Угорщини; два монархи — у Берліні й Відні — воліють створити польський буфер між центральними державами й Росією — від Варшави до Чорного моря. Кербер, правда, обіцяє послам, що буде опікуватися українським галицьким народом, не дасть його кривдити, сам приїжджає до Львова і… з балкона намісництва спокійно споглядає, як поліція розганяє шаблями натовп українців, що вийшли протестувати проти приєднання

Львова до Польського королівства. А новостворений уряд Польщі оголошує у Львові добровільний набір до польської армії.

Після похорону Франка Михайло вже не повертався до лазарету на Руській, хоч у грудях ще пекло і вранці відхаркував кров'ю. Погром української демонстрації на площі перед намісництвом ще раз переконав його, що надія на урядові обіцянки марна: натовп сукупно рубали шаблями австрійці, мадяри й поляки; Михайло зрозумів, що ті "власні сили", яких він шукає, важаться нині фізичним існуванням кожного українця, він повинен будь–що зачепитися за життя у Львові й тут дочекатися критичної хвилини.

Катруся працювала сестрою–жалібницею у лазареті, а Михайло відвідував лекції професора Степана Рудницького у Львівському університеті. Професор завідував кафедрою географії на філософському факультеті, мав свою аудиторію і кабінет, обвішаний картами, планами міст, заставлений опудалами звірят і птахів різних регіонів світу; слухачів у нього було небагато — усього кілька калік, тому він мав можливість кожному студентові втовкмачити те, що того чи іншого цікавило найбільше; однієї можливості не мав професор Рудницький — нагодувати своїх студентів, бо й сам недоїдав.

Михайло навідався до комісаріату УСС на вулиці Зиморовича — може, там порадять, де все ж таки прилаштуватися хорунжому–інвалідові, — намарне. У комісаріаті урядували люди, в компетенцію яких не входили проблеми працевлаштування; вони могли за двадцять крейцерів продати військову відзнаку, могли відіслати добровольцем на фронт, а теж мали право приймати прохання тих, які бажали виїхати до Збірної стрілецької станиці у Відні — на так званий "Віденський фронт".

Михайло зняв із себе стрілецьку уніформу — відзнак йому вже не було потрібно, не мав і наміру йти у стрілецькі окопи, щоб умерти за цісаря; повертатися до Відня вважав ганьбою. У Львові і на фронтах, де воювали стрільці, рознеслася погана слава про добре вмундированих стрілецьких старшин із Збірної станиці, які мали б створювати новий

легіон із полонених російських українців, а насправді гайнували час на імпрезах, нарадах у кав'ярні "Rechsrat", де пилося вино за волю України, та по віденських борделях.

Тому Михайло часто після лекцій виходив на біржу, що зафрахтувала собі місце на краю Галицької площі за базарними страганами[32], напитувати працю.

Він знав уже в обличчя базарних людей, які знаходили собі тут щоденне заняття, — спочатку випитував у них. Старий єврей з перевшіаними на грудях ночвами, повними вареного бобу, без упину вигукував: "Гейсе бобали!", бублейник переконував покупців, що його бублики "самі на яйцях", хоч були вони сухі, як макуха; перекупка з довгими, мов пужална, кольоровими цукерками водно викрикувала — навіть тоді, коли брала гроші, — "Два за крейцер!"; мізерний хлопчик у жіночому капелюсі — цим звертав на себе увагу — продавав зошити й конверти; старий пияк випрошував гроша для хворої жінки, а коли назбирував, тут же пропивав їх у шинку; малий хасид із крученими рудими пейсами заступав дорогу й питав запобігливо: "Може, вам треба сірників?" — усі заробляли собі на хліб, як хто міг, порад, звісно, ніхто не квапився давати, а на такі заробітки Михайло йти не зважувався і раз на день споживав обід у лазареті на Руській, який приносила йому Катруся.

Так він далі жити не міг. Вистоював і на біржі. Але там усі питали праці, а пропонував її тільки дехто: Михайлові ні разу не пощастило дотовпитися до маклера.

Аж одного дня він віч–на–віч зіткнувся із старим Збігневом Лукасевичем.

На біржі вирувала метушня, люди снували сюди–туди, штовхались, кожен кудись пробирався, нипав, шукав; деколи натовп на мить застигав — то означало, що десь на біржевому п'ятачку біля стіни Бернардинського костьолу з'явився роботодавець, тоді навколо нього —

а його самого з–поза голів, плечей, задів ніколи й не видно було — утворювався гурт, він щораз тіснішав, збивався, набухав, немов бджолиний рій біля матки; хтось там за сотнями спин щось говорив, та допхатися до середини хоч би один раз Михайло так і не зумів, проте мусив зупинятися у застиглій круговерті й перечікувати, поки вона знову завирує, і людський потік кудись його понесе.

Отак і стояв він, затиснутий людьми, й тепер — лицем до лиця з паном Лукасевичем, мало що не впираючись підборіддям у його закручені спіральками шляхетські вуса. Обидва якусь мить мовчали, не зважуючись привітатися, бо ж ворогами розійшлися; дивилися один одному в очі й обидва помічали, що давньої ворожості в них чомусь немає, що з кожною миттю того вимушеного стояння очима до очей колишнє відчуження зникає, тане, і щось далеке й добре просвічується крізь цяточки зіниць — може, то спогад про колишні вечірні посиденьки на кухні в будиночку на Замарстинівській, коли натоптаний масний Едвард працював у нічній зміні, і з цієї причини в домі трамвайного кондуктора Лукасевича велися буденні розмови, не пов'язані з жодною політикою.

— Добридень, пане кондуктор, — привітався Михайло перший, і рештки настороженості вмить зникли з обличчя Лукасевича.

Натовп заворушився, тіснява відпустила, можна було й привітатися за руку, і Михайло хотів це зробити, та Лукасевич враз обняв його і потермосив, мов старого друга, чим немало здивував, та ще більше додалось йому подиву, а то й тривоги, коли старий припав обличчям до його грудей і захлипав.

— Що трапилося, пане Збігнев? — прошепотів Михайло, віднімаючи від своїх грудей долонями його голову. — І… чому ви тут?

Лукасевич витер долонями сухі очі, — думав, певне, що засльозилися, — з невимовною печаллю глянув на Михайла і проказав:

— Осиротіли ми із Сташкою, пане Місю. Сидимо тепер обоє дома, мов жебраки під костьолом… То я шукаю квартиранта, аби мав з ким слово заговорити, та й гріш зайвий не завадить.

— Де ж ваші хлопці?

— Нема… Пам'ятаєте, пане Місю, ви нашому Казикові залишили книжку якогось Дарвіна про те, звідки взялося життя на землі… То він читав, читав її, а коли вже дізнався, як воно, те життя, на світі почалося, — його власне закінчилось. Помер на сухоти… А про Едварда не питайте, не треба… — Він помовчав, потім спитав із надією: — Може, ви не маєте де жити, я б вас знову прийняв.

— Не маю де жити, то правда, — відказав Михайло. — Ночую в Академічному домі, а часто й на вулиці… Але ж я не маю роботи, чим буду вам платити?

— Це ще не біда, пане Місю. Роботу я вам знайду, якщо не боїтеся шміру. Мій приятель працює у вагонному депо на Підзамчі, там завжди треба рук. Тільки тяжка то праця.

— Я здужаю, пане Лукасевич, — втішено мовив Михайло. — Ходім.

Того дня Михайло почав працювати зчіплювачем товарних вагонів на станції Підзамче.

А увечері вони із Збігневом і Сташкою сиділи на кухні. Покойовий песик Нарцис, зовсім підупалий, згорнувся клубочком біля ніг господаря і глухо постогнував, господиня варила вечерю, а пан Збігнев і Михайло досягали з проржавілої консервної банки тютюн, скручували цигарки, готуючись до розмови про Едварда. Обидва знали: її не обминути.

Михайло засвітив сірника, простягнув його Збігневу, той відняв палаючий сірник із гостевих пучок і дав прикурити Михайлові. Це був

вияв особливої прихильності господаря до квартиранта, Михайло наважився розпочати розмову.

— Де Едвард? — запитав твердо й суворо.

У Лукасевича підскочили вгору брови, а пані Сташка ще дужче зсутулилася над сковорідкою, в якій щось шипіло і шкварчало.

— Нема, пане Місю… І більше його в цій хаті не буде. Я виховував його польським патріотом, бо знав, що поляк має, на випадок чого, бути поляком. Нині я на те все дивлюся уже трохи інакше: війна навчила. Та все одно стою на тому, що якби щось там розпочалося між нами й вами, то кожен має стати на своєму боці. А він… Тут недалеко, на Голоскові, з давніх–давен стоять табором цигани. Їх вічно переслідували жандарми, бо циган є циганом — краде, а люди скаржаться у магістрат. Та ось коли в п'ятнадцятому забралися зі Львова москалі, прийшов до магістрату циганський ватаг і заявив, ще й підписався, що надалі цигани не будуть красти в довколишніх людей і взагалі стануть лояльними. Слова дотримав: цигани клепали серпи й сапи, ворожили; якщо й крали, то десь дуже далеко; а на крайньому шатрі табору, щоб достеменно засвідчити свою лояльність, вивісили австро–угорський прапор — таку собі різнокольорову шмату на тичці. Ну, а цього року почало все на світі мінятися. Поляки — за своє, українці — теж. Коли Австрія проголосила Польське королівство, а українці пішли маніфестувати із своїми прапорами, цигани, видно, задумалися, як їм бути. То завбачливо вивісили на двох крайніх від міста шатрах по прапору: біло–червоний й жовто–блакитний… А Едвард із своєю бандою вирізав уночі до ноги все шатро, на якому висів жовто–блакитний…

— Убити його мало, — проказав сам до себе Михайло.

Пані Сташка схлипнула над сковорідкою, Збігнев прикрикнув на неї без зла в голосі:

— Не флинькай, стара лябздо! Сказано — не наш син, і фертик. Поляк, може, й збудує польську державу, а бандит — ніколи. Так я йому й сказав, і він пішов із дому. Чув–єм від замарстинівських андрусів[33], що подався добровольцем до Варшави — у польський легіон… А ви живіть собі тут спокійно, пане Місю. Якщо й вибухне поміж нами війна, то колись, не скоро… Ви жонаті?

— Так… — відповів невпевнено Михайло. — Моя жінка працює у лазареті на Руській.

— То забирайте її сюди.

…Те спільне життя Михайла з Катрусею, те раювання з гірким присмаком всюдивідчутної біди, яка, немов молох, не могла насититися кров'ю, яка не втомлювалася, спустошуючи люд і землю, а, навпаки, усе дужчала й звіріла, погрожувала стати ще страшнішою, — те болісне кохання, пройняте постійною тривогою перед розлукою, тривало один рік.

Катруся й далі працювала в лазареті. Михайло, коли не відробляв денної зміни, відвідував лекції в університеті і таки за весь час навчання — передвоєнного й воєнного — назбирав відміток у матрикулі за три семестри. Знав, що не закінчить університету, ніяк йому це не вдасться, та жагу до знань не могла і війна вбити.

Гриць Шепетюк закінчив прискорений курс теології, висвятився і служив при Успенській церкві. Мешкав у келії церковного службового приміщення, від Михайла відчужився, зрідка зустрічався з Катрусею, а коли вона перейшла жити на Замарстинівську, то наче відрікся від сестри і, здибаючись з нею на Руській, картав, що живе не в законі.

Один тільки раз прийшов Михайло до нього — це вже було тоді, коли російські війська відступили з Галичини, — порадитись, що далі діяти. В Пилипівку не наважувався поїхати: потрапить у руки польовій

жандармерії; не пускав і Катрусю. Написав Іванові листа, та відповіді не отримав.

— Може, нам варто, Грицю, зголоситися на фронт? Десь там воюють стрільці, а ми відсиджуємося у затишку.

— В запіллі теж потрібні будемо, — відказав Гриць.

Він мав рацію: Львів ось–ось теж стане фронтом, імперія ж на ладан дише… І, може б, давні приятелі знову знайшли спільну мову, якби не заговорив Гриць про Відень.

— Радиш податися на "Віденський фронт"? — обурився Михайло. — Звісно, там пороху ніколи не буде чутно, звідти зручно придивлятися, що діється на Україні — варто повертатися чи ні?.. Ти, Грицю, зумів–таки знайти безпечну доріжку в Першій світовій війні і міцно її тримаєшся.

— Я хотів би, Михайле, щоб ти нарешті зрозумів одну істину: боротьба за волю точиться не тільки там, де рвуться стрільна, вона — усюди. Ти вважаєш Відень сховком для боягузів. А коли б не Відень, де б ти вилікувався від ран? Таж мусить мати військо, яке воює, ставку, штаб, тил… Бойова управа набирає до Відня старшин, які опинилися поза лінією вогню: закінчиться війна, і через Відень вертатимуться з фронтів українці — загартовані, вишколені, з них треба буде формувати полки. Хтось це повинен робити, як ти думаєш?

— Ти, може, й маєш рацію… Але ж чому там сидять самі невишколені паничі, які не нюхали ні разу пороху?

— Тому й раджу тобі…

— А коли всі захочуть до Відня?

— Усіх не візьмуть. Там треба вибраних, освічених, свідомих, там неписьменні парубки ні до чого. Зрештою, як вважаєш. Я написав подання. Якщо викличуть — поїду.

На початку літа 1918 року Львовом залихоманило. Почалося начебто з дурниці. На Гетьманських валах споконвіку стояла дерев'яна статуя середньовічного рицаря, яка символізувала військову міць габсбурзького трону. Так ось міські власті, які не мали чим сплачувати воєнні податки, що зростали з кожним днем, задумали патріотичний захід: одягнути дерев'яного рицаря у панцир коштом населення і цим самим зміцнити його символіку. Біля статуї поставили скриньку, повну цвяшків із великими мідними головками, жандарми затримували перехожих, примушували купувати цвяшок за одну корону і власноручно забити його молотком у дерево. За недовгий час протрухлий рицар убрався в мідь по шию і, таким чином обважнівши, упав долі.

Ця смішна подія викликала у вірнопідданих містичний страх — символ падіння трону! — а посполитий люд миттю сконкретизував символіку — кинувся до крамниць. Продавців засипали паперовими грішми, кожен брав, що тільки міг, та на цьому не скінчилося: ночами місто сповнювалось волоцюгами — забрязкотіли розбиті вітрини, дороги перегородили перекинуті трамвайні вагони, місто вмить стало схоже на шинель вояка, що лежав в окопі.

А далі пішло, як згори. Після Брестського миру, який визнав українські землі за Україною, вийшли українці на демонстрацію; у польських часописах під рубрикою "Четвертий розбір Польщі" друкувалися у чорних обвідках статті, в яких висловлювалися погрози урядові, цісар Карл I оголосив мир з УНР, а Польщі пообіцяв землі по Буг; наказав обмундирувати українських полонених у козацькі кунтуші — з Підзамча потягнулися на схід ешелони під жовто–блакитними прапорами.

Однієї з цих тривожних ночей у двері будиночка на Замарстинівській хтось несміливо постукав — раз і ще раз.

Михайло схопився з ліжка: його ніколи не покидала думка, що до Лукасевича може все–таки навідатися син Едвард. Вийшов у коридорчик, де вже стояв, припавши вухом до дверей, пан Збігнев; господар різко відсторонив Михайла рукою і запитав тихо:

— Ти, Едвард?

У відповідь почувся благальний жіночий голос:

— Прошу пана Лукасевича, впустіть, не бійтеся… Я стара жінка…

Пан Збігнев повернув ключа, прочинив двері й, побачивши перед порогом жебрачку з ціпком, хотів тут же їх зачинити, та скрикнула Катруся, яка теж вийшла в коридорчик:

— Мамо!

Другого дня Михайло і стара Шепетючка довго ждали на Катрусю, яка пішла покликати Гриця. Мати затялася: про все, що трапилося дома, розповість тільки при синові.

Минали тягучі хвилини чекання. Михайло таки допитався у жінки про свою родину. Нема вже родини: старі Шинкаруки повмирали, Іван — на війні. А Шепетючці сусіди принесли Михайлового листа, то й приїхала за адресою.

Потім усі сиділи й слухали. Стара розповідала про хворого квартиранта–офіцера, про гонведів–карателів, про зраду Шепетюка й арешт учительки Шубертівни.

— А старий як не при своєму розумі. Не виходить у село, боїться людей, замикається у хаті серед білої днини, по ночах кличе Бога і годинами молиться, б'є поклони перед образами. Я боюся, аби не стратився… Поїдь, Грицю, врятуй тата. Він уже спокутував свою вину. Та то такий страх був тоді — кожний міг схибнутися… Розрадь його.

Чорнів Михайло від страшної правди: немає більше вчительки–мами. Юда ходить серед народу і таврує, таврує лоби рабів… Катруся не віднімала від обличчя долонь, а Гриць сидів незворушний і холодний, мовби це його й не тичилося. Катруся через щілинки між пальцями дивилася на брата з надією, і судомилася її душа від того, що бачила: у Грицевих очах не було ні жалю до матері, ані осуду чи виправдання батькового вчинку — тільки страх за свою опінію.

Він довго мовчав, потім підвів голову, розвів руками й жалюгідно скривився:

— Я рад би, мамо… Та кличуть мене до Відня. Час такий, що…

— У тебе ніколи не було серця, — сказала Катруся. — Ніколи! Іди собі…

І Гриць вийшов, навіть не попрощавшись з матір'ю.

— Я поїду з мамою, Михасю. А ти чекай — до зими повернуся. А може, й скоріше.

Вона обняла Михайла, узяла його обличчя в долоні й довго вдивлялася, щоб запам'ятати кожну рисочку — назавжди.

У цю мить до кімнати вбігла пані Сташка, в очах її каламутились переляк і втіха.

— Я бачила на Варшавській Едварда. В цивілю... То був він. Ідіть звідси всі. Скоріше, пане Місю! Він прийде й уб'є вас!..

Михайло сказав:

— Проведу вас на станцію... — Повернув голову до господині: — А коли я вб'ю його, не проклинайте.

— На все воля Божа, — зітхнула пані Сташка. — Не проклену ні вас, ані його... Ви вороги, і хтось когось мусить убити.

Розділ шостий

Я ощадливо підкладав у вогонь полінця. Штабель дров, назбираних у тундрі позавчора, здався мені надто малим: якщо цієї ночі випаде сніг, а він не перестає налітати, то їх у нас таки замало, і з–під снігу не дістанеш.

Замало? На скільки — замало? — перепитав я себе. — На три дні, на тиждень, на рік, на вічність? Та дров завжди буде замало, якщо нас ніхто не порятує... А може, їх уже й забагато? Поки спалимо — дров усе ж таки чимала купа, — то й закостеніємо тут із голоду, в цій відкритій тюрмі на безмежному просторі, який не менш страшний, ніж колючі дроти.

Мій туск зчепився з пітьмою і давив на моє тіло безнадією, і безнадійною була пітьма над тундровою пустелею.

І подумав я тоді: а навіщо їм у цих безвістях потрібні були колючі дроти, заґратовані вікна бараків, озброєна охорона, сторожові вишки, собаки; навіщо Пенькову або ж іншому "кумові" було знати топографію цього безлюддя, коли жоден утікач не дійшов би навіть до озера Ямба–то? Навіщо вони загороджували тюремні майдани, коли табірна зона була набагато просторіша, ніж та, за дротами, — табірною зоною стала

тоді не тільки тундра, а й уся країна: ніде ж не міг заховатися той, кого вилучили із суспільства. Пощо було витрачати такі великі кошти?

Як — пощо? А для того, щоб людина не могла відчувати навіть ілюзорної волі, щоб довколишній світ, їй відведений, її ж розчавлював, робив рабом, черв'яком, спустошеною страхом покірною особиною, щоб доля ув'язненого щомиті лякала й упокорювала того, хто ще не за дротом, щоб той — не за дротом — мусив вважати себе потенційним невільником.

Для чого це все творилося — не збагну. Для чого марно гинули, не маючи змоги віддавати свою творчу енергію країні, мільйони людей, для чого калічились душі табірних охоронців і вони ставали моральними потворами?

Чому грузинський народ, який дав світові Шота Руставелі, сплодив Сталіна й Берію, чому російський спородив Єжова, єврейський — Кагановича, німецький — Гітлера, іспанський — Франко, італійський — Муссоліні, китайський — Мао, кампучійський — Пол–Пота, — чому ці упирі, з'явившись на світ в одну епоху, взялися перемелювати людство в тоталітарній м'ясорубці, намагаючись перемінити людство на бидло; в ім'я чого все це відбувалося на нашій планеті і зникло, здохло у смороді — прокляте й непрощене?

Чи то провидіння або ж Космічний Розум захотіли таким чином довести вартість людської особистості, показати, що може статися на світі, коли в людей відібрати те, що особистістю зветься?

Може, й так. Щоб налякане власним безумством людство очистилось од скверни назавжди, пам'ятало й застерігало нащадків не йти на прю із законами природи, бо загинуть, утратять назавжди повітря, воду, сонце і не менш важливе й потрібне для життя — людяність, цю першо–прикмету людської сутності.

Напевне, так. Але якою страшною ціною!

Якби забути все! Та ні, забувати не можна. Бо як тільки перестанемо нагадувати синам про те, що пережили ми, то внуки повторять. Тому ми нині бабраємося у кривавому багні, в яке нас опускали сплоджені провидінням виродки, і кричимо: "Люди, будьте людьми! Тільки людьми, бо нам запрограмований код людяності, і як тільки ми його порушимо — вигинемо! І тоді на нашій планеті запанують інші види — комахи, птахи, рослини, мікроби, — будь–яка форма життя, але тільки та, яка підпорядковуватиметься гармонії природи!"

Не сміємо забути. Тож хочу тепер, у нинішньому добровільному повторенні неволі, пригадати, з якими почуттями жили ми, і виживали, і гинули в концтаборах. Яка то була безнадія — безнадійна чи з крихтою віри? Який був страх — геройський чи моторошний? Яке було бажання жити — гідне чи нице?

А що почували ви, стрийку Михаиле, у соловецькій безвісті? Я ось нині, щоб на випадок безглуздої смерті в цій пустелі залишити по собі слід, вирізьблюю з коряжини талісман надії в образі потвори, яку умертвлю. А ви різьбили свій талісман? З чого — з берези, смерекового кореня чи людської кістки? Сподівалися чи, згубивши надію, втратили й людську подобу? Як ви почувалися в епоху животіння масової, безликої, безправної людини, коли сильними особистостями були здебільшого тирани? Байдужою була вам смерть? Думали про самогубство? А якщо таки витворювали свій талісман, то в якому образі: доброго Бога — для віри чи злого — для помсти? Скажіть...

Що тримало вас при житті, коли ви стали рабом? Боротьба за існування — гуманна чи егоїстична? Культ шлункових потреб чи культ солідарності? Страх чи надія? Занепад духу чи сподівання на пам'ять тих, які витримають експеримент провидіння?

Де ваш талісман, стрийку Михаиле? Як мені його знайти, на дошці якого барака відчитати ваш останній напис — хоча б такий зашифрований, як рисунок кроманьйонця на стіні печери? Щоб тільки впевнитися, що ваша воля, світлий розум і любов до України не покинули вас в останню мить…

Вогонь дотлівав. Розжарене вугілля вкривалося рожевою лускою, яка мерхла, й пітьма бралася до очей.

Я розглядався довкола, впивався поглядом у темряву, поки на обрії не впіймав бліду смужку неба, на якій ворухкою графікою відбивалася тінь, схожа на людську постать. Певне, був це вершечок карликової смерічки, що замаїла протилежний берег озера, та мені захотілося побачити в тій тіні силует скитальника Михайла, який повинен прийти і нас порятувати. Федір сказав це жартома, а я знадіявся… Я аж тепер зрозумів, що весь час, відколи ми тут, чекаю зустрічі із скитальником, і не допомога його мені потрібна, і не вірю я, що він — мій стрийко; хочу лише глянути на людину з передвоєнного табірного потойбіччя, заговорити з нею, ствердити для себе, що не розірвалася ланка між поколіннями невільників, що через нас, які вижили й діждалися свободи, старше покоління страждальців передає досвід свого життя у пам'ять нащадків.

І скитальник Михайло прийшов. Я бачив, як сповзає його тінь з блідої смужки неба і, не шукаючи обходу, бреде озером, виходить на берег, сторожко оглядається і поволі підходить до погаслого ватрища. Був він достоту таким, як описав його Янченко: високий і важкий, з кустратою сивою бородою, одягнутий в оленячий кожух; Михайло зупинився перед ватрищем і сперся на рушницю, мов на костур.

— Сіль, — сказав дідуган. — Патрони. Покажу рибні місця.

Я спокійно, бо ж чекав на нього, глянув у його обличчя, освітлене полум'ям, що раптом спалахнуло над пригаслим жерієм, дошукувався

хоча б якихось схожих із портретом мого стрийка рис. Та ні, подібності не було жодної, та й звідки б могла взятися — стільки літ минуло, тож мені легко вдалося повірити, що це таки він, стрийко Михайло.

Мав скитальник виразні глибокі очі, у таких очах могла жити пам'ять про пережите, і я понадіявся, що мені вдасться проникнути в неї й розгадати таємницю життя пропалого покоління.

— Рибне місце в нас є, Михаиле, — мовив я. — А сіль і патрони дамо. Тільки присядьте он там, з того боку ватри, й не бійтеся, я не ступлю до вас ні кроку… Скажіть, у вас є прізвище?

— Навіщо воно мені; прізвища потрібні там, де люди, а я живу сам. — Старий присів на колоду навпроти мене і поклав рушницю біля своїх стіп. — Я — Михайло, і ти це, бачу, знаєш.

— Ви були полярником?

— Так, був. Досліджував колись Землю Франца–Йосифа.

— І відкрили в Австрійській протоці незнані дотоді острови, занесли їх на карту й назвали Комсомольськими…

— Не пам'ятаю, то давно було… Я мав славу. Полярників у той час вітали, кликали на зустрічі в інститути й школи, ми були популярніші від письменників, і в нас закохувалися найкращі дівчата.

— Я вам пригадаю ваше прізвище. Ви — Шинкарук.

— Можливо. Якщо ти так хочеш… Мені воно не потрібне.

— Я допоможу вам згадати ваше колишнє життя… У вас була дівчина Катруся, така ніжна й біла, як шумка на молоці. Вона вийшла заміж за іншого. А ви потім одружилися з Ніною Краузе.

— Я одружився з найкращою дівчиною в Харкові.

— Вас заарештували в університеті чи дома?

— Дома… Я тоді готувався в експедицію на Північний полюс.

— Яку мав очолити Іван Папанін?

— Так, Папанін. Такий низький і товстий… Пригадую, так…

— А я ваш племінник, син Івана Шинкарука.

— Не пригадую, чи був у мене брат. Але як тобі хочеться… Ти хочеш конче повернути мене у свій світ, а мені він не потрібен. Для мене він — сон. І ми можемо його накликати й побачити в ньому те, що тобі потрібно. Клич…

— Ви мріяли в молодості про Північ?

— О, так! І мрія моя збулася, я знайшов на Півночі свій світ. Живу в ньому і тут помру… Так, мені завжди марилися тундра, північні безлюдні острови. Франца–Йосифа, Шпіцберген, Соловецькі… Накликай, накликай мій сон, я уже почав пригадувати… Я до щему в серці мріяв поглянути хоча б одним оком на могилу останнього кошового отамана — і сповнилось моє бажання, багато днів і місяців, а може, й років я прожив у соловецькому казематі під Головленковою вежею, де двадцять п'ять літ промучився Калнишевський… Було, було! Там, пам'ятаю, я знайшов затишок, бо дотоді ганявся за мною Страх…

— У Харкові?

— Так, у Харкові… Страх — уночі. А вдень треба було доводити свою відданість вождеві, я уже й забув, як він звався. Усього світу вождь, якому поклонялися й молились, але цього було замало, йому треба було без упину засвідчувати свою вірність. І я робив це як міг. Я писав книжки про Північ, бо нічого іншого не вмів робити, але моя робота не вдовольняла вождевих посіпак. Мені звеліли викривати ворогів вождя, які нібито кишіли повсюдно, й доводити, що я сам не ворог. А довести це можна було тільки живою людською жертвою. Я не міг, не вмів, а тоді назвали ворогом мене. Почався Страх — очікування арешту, це тривало довго, і я вимучився до краю. А коли забрали — стало відразу легше: я опинився поза межею Страху. Тюрма не така страшна, як щоденне очікування арешту. Ти заспокоївся, тобі дають їсти, моторошне слово "ворог" стає твоїм ім'ям, професією, за яку вдруге не карають, ніщо вже тобі не загрожує, ніхто не запідозрює тебе в лихих намірах — мусиш тільки покутувати і працювати. О, це набагато легше! Порівняно з людьми, які залишилися на так званій волі, ми стали вільними насправді. Я уже не мусив підглядати крізь темне вікно вночі, коли і скільки вікон спалахне раптом у сусідніх квартирах, наслуховувати дзвінки у дверях, а вони причувалися, вони весь час снилися — голосні й навальні, і ти схоплювався і тремтів у нічній глушині, і благав Бога, щоб нарешті увійшли, бо ж несила жити в постійному Страху… Там ми були зацькованими псами, а тут кожен, хто хотів, знайшов для себе внутрішню свободу, адже невільний тільки той, хто чинить зло… Ми без докорів сумління покаялись у провинах, яких не мали, покірно прийняли незаслужену кару… Хіба ми перші? На могильній плиті Петра Калнишевського написано, що він теж розкаявся перед смертю. А за що? Ні за що. Просто розкаяному легше жити. Животіти. Розкаяного вже не бояться, не переслідують, він уже не людина, а черв'як, який, проте, хоче існувати, й існує, і навіть йому добре, мало того — він щасливий, він вдячний за життя, бо ж могло бути гірше…

— Я усе те пережив, Михаиле.

— Тобі інакше, ти повернувся у той світ і живеш у ньому, може, уже й без Страху, не знаю, як там у вас. А я залишився на боці небуття. Для тебе я уже не існую — є тільки пам'ять про мене, але твоя — не моя. Ти уявляєш таких, як я, воскрешаєш душі замучених людей. Не віриш у життя душ? Ось я душа твого стрийка, я — видуманий тобою.

— Ви ще прийдете до мене?

— Це від тебе залежить: покличеш душу — і вона прилетить.

Постать Михайла почала маліти — подібно, як тоді вертоліт, коли залишав нас над озером. Меншала, дрібнішала, але не стала цяточкою — набрала обрису вершечка карликової смерічки і врешті прилипла до блідої смужки неба на обрії.

Я дотулився долонею до свого чола, воно було гаряче. "Ще тільки бракувало мені захворіти тут", — подумав я. Підвівся, мною похитувало, я умить забув про те, що бачив, залишився у пам'яті тільки образ "найкращої харківської дівчини" Ніни Краузе — утомленої молодої жінки, яка в сорок третьому році, відступаючи разом із німцями, зупинилася на кілька днів у нас, в Боднарівці, із своїм і стрийковим дев'ятирічним хлопчиком, моїм двоюрідним братом, ім'я якого я забув, як і, напевно, він, якщо живе, забув донині, чий він син — якого батька і якого роду.

Розповідь Ніни Краузе

Пам'ятаю, як сьогодні. У батьковій кімнаті, заставленій книжковими шафами й етажерками, за овальним столом, над яким від стелі звисала велика гасова лампа в ажурній металічній оправі, сидять мої батько й мати, вони розмовляють із не знайомою мені молодою жінкою — вимарнілою, з довгим, аж до плечей, чорним кучерявим волоссям. Це моя стрийна, яка по дорозі з Харкова на Захід загостила до нас.

Моя мати, повновида й білява, невідривно дивиться на гостю, ніби хоче вивчити й запам'ятати кожну рисочку її обличчя, придивляється з якоюсь начебто затаєною заздрістю чи ревнивістю, і чужа жінка ніяковіє від того погляду й намагається розмовляти лише з батьком.

Мій молодший брат Богдан бавиться із своїм двоюрідним братиком на кухні, вони відразу знайшли спільну мову, а я ловлю кожне слово, мовлене за столом, щораз конкретніше усвідомлюю, що ця незнайома жінка — дружина, найближча стрийкові Михайлові людина, стрийкові, про якого в нашому домі давно склалася легенда як про надзвичайно сміливого мужа, котрий нібито пішки сходив усі північні краї аж до полюса і котрого за те, що чесний був, запроторили в тюрму.

Тридцять дев'ятого, пам'ятаю, дізнавшись від батька, що стрийко Михайло заарештований, я, залюблений у витворений за батьковими розповідями образ, мов у божество, вийшов у сад і, сховавшись під розлогою яблунею, де мене ніхто не міг бачити, звів угору руки і поклявся відомстити за стрийка. Кому — не знав. Тепер знаю. Вважаю свою гірку розповідь про Михайла Шинкарука помстою сталінщині, тавром ганьби — одним із мільйонів — на гробі кровожерного тирана.

…Я сидів на підлозі в кутку кімнати тихо, немов миша під мітлою, щоб бува батько не прогнав, і чіпко ловив почуті слова, які нині переповідаю тобі, мій молодший брате.

— І як же ви на таке зважилися, Ніно, — з докором і зажурою мовив батько, — покидати рідний край і втікати на чужину?.. З дитиною, у табори переміщених осіб… Ви не уявляєте собі того жаху, на який ідете.

— А ви, Іване, не уявляєте собі того жаху, що його ми всі пережили. Гіршого не буде…

— Не кажіть так — ви ж знаєте, хто такі фашисти. І відступаєте разом з ними!

— Фашизм пропаде. Залишаться німці, а я, не забувайте, німкеня.

— Яка ви німкеня? Ну, давайте, будемо розмовляти по–німецьки. Умієте? Таж ні… Ви ж за своїми поглядами й почуттями українка, Михайлова дружина.

— Я через Михайла стала українкою, для нього могла б стати і якуткою, — схлипнула Ніна і скоса глянула на мою маму, яка чомусь почервоніла й опустила очі. — А до знайомства з Михайлом була росіянкою. Про те, що я німкеня, мені нагадало НКВС… То випадкове щастя, що на початку війни мене не вислали за Урал разом із радянськими німцями… Але про моє німецьке походження таки згадали: я кожного дня мусила реєструватися у районному відділку НКВС, а коли німці взяли Київ, я полишила свою квартиру в центрі, на Римарській, що біля театру, і переховувалася з малим на Москалівці у знайомих, аж поки німці не увійшли до Харкова.

— Може, ви співпрацювали з фашистами і тому…

— Ні! — гнівно відказала Ніна. — Ні. Я відразу зрозуміла, що фашисти не мають ніякої духовної спільності з німецькою нацією. Як і єжовські та беріївські кати — з російською… Гітлер і Сталін — то близнюки, однією сукою–матір'ю сплоджені, вони разом росли, в одній школі вчилися, тільки ненавиділи один одного — з конкурентних причин, не з ідейних… Я спекулювала під час окупації картковим маслом. Не попалася — гестапівці за такі промисли розстрілювали на місці. А беріївці розстрілювали ні за що. Дивним дивом мене не репресували після арешту Михайла… Та яких принижень зазнала! Не хочу про те й розповідати. Учителька російської словесності, дружина славного полярника — професора університету, чотири роки мила підлоги у продуктових магазинах на Сумській…

— Я вас розумію, — батько схилив на руки голову, помовчав. — Проте… Ну як же це так — залишати свою землю назавжди? І син ваш

не буде більше Шинкаруком, він навіть не знатиме, ким був його батько. Не захоче знати.

— Зате жити буде… Та ви поняття не маєте, що то таке — постійне чекання смерті!

— Але те його життя і ваше, Ніно, не буде кращим від смерті. Вас чекає смерть моральна, національна… І чому ви думаєте, що вас по війні конче репресуватимуть? Адже щось зміниться після світового катаклізму. Навіть Сталін після такої героїчної боротьби народу за його державу, за нього самого — мусить стати іншим. А може, ще й Михайло повернеться…

— Михайло ніколи не повернеться. Його вже нема. Тільки одного листа написав із Соловків — заспокоював мене, що хоч живе в одиночній камері, зате чистій, теплій, має можливість читати, писати… Я сама вірила, що він колись повернеться. Усі ми вірили: Здена Ірчанова, Антоніна Кулішева і Катерина Підмогильна… Ми трималися разом: Михайло з Мирославом Ірчаном були побратимами, через нього знався з письменниками… Та ось восени тридцять сьомого всі вони разом перестали писати. Ми просили в НКВС пояснень, та відповідь була одна: їм заборонено листуватись. Ви знаєте, що означало засудження без права листування? Смерть… Ходили чутки, що їх усіх вивезли на баржі в Біле море, і баржа повернулася порожня. Не знаю… Ви кажете, що Сталін іншим стане? Ніколи. Сталін — це скажена горила, і поки не вмре, завжди йому буде мало жертв.

— А таки вмре, не вічний!

— Жди, псе, поки кобила здохне… — зрезигновано відказала Ніна.

Потім довго мовчали. Нарешті підвела голову моя мама, очі її були заплакані, вона довго й старанно витирала їх хустинкою, потім відгорнула пальцями лляне волосся, оголюючи прозорі мочки вух, і

стала ще гарншіа. Я знав цей мамин жест, завжди так робила, коли приходили до хати гості й вона хотіла їм подобатися… На маминому лиці вже не було сліз, а якась начебто святковість, і це зовсім не гармоніювало з гнітючим настроєм усіх нас після розмови з Ніною. А мама ніби щось приємне згадала, а може, хотіла почути приємне про Михайла — чей же не сидів він у тюрмі все своє життя у Харкові: працював, радів, утішався славою, любив…

Мама так і сказала:

— Розкажіть, Ніночко, щось інше про Михайла. Вибачте, але таки розкажіть… Вам буде приємно те інше розповідати.

Ніна суворо глянула на матір, але тут же її обличчя розпогодилося, вона потиснула долонею мамине зап'ястя й мовила:

— Певно, що так… Розповім. Про його чотирнадцять місяців на Землі Франца–Йосифа. Як він любив розказувати про свої враження із зимівлі! І як умів! Я так не вдам… Та хоч як–небудь. Вам буде цікаво дізнатися, а мені згадати.

Вона сягнула по свою торбинку, пошукала в ній рукою, вийняла кілька фотографій. Я підбіг до стола.

— Везу з собою, — сказала. — Це все, що залишилося по ньому, і завжди буде при мені… Цю ви маєте: група коломийських гімназистів — Михайло, Старчук, Кубаєвич, Бабюк–Ірчан. А ця, — подала мамі другу, і я чекав своєї черги, щоб подивитися й собі, — два брати на вакаціях, теж, напевно, маєте. Михась в університетській уніформі, а ви, Іване, ще селючок — у киптарику… А ось ми обоє — рівно за місяць до шлюбу. Михайло не присилав її вам? Дивно. А втім… — Я захоплено дивився на сильного мужа в розстебнутій, аж волосся на грудях визирало з прошивки, сорочці; стрийко відкинувся на спинку дивана, а на його плече обома руками, довірливо і владно, сперлася найвродливіша в

Харкові дівчина, смаглява, з буйним кучерявим волоссям. — А цієї ви й не могли бачити: ми отримали її від начальника зимівлі Луки Кулаєва за півроку до Михайлового арешту. Сфотографував його на острові Рудольфа, та все не мав часу проявити плівку…

На знімку я побачив дике потріскане поле, вкрите лишайником і полярним маком, угорі — білувате небо, на задньому плані — каменелом, і на ньому, наставивши до сонця обличчя, у напівлежачій позі, у бушлаті, ватяних штанах і чоботах, відпочиває — видно, що відпочиває після праці, — міцно складений, сильний і владний чоловік із ледь примруженими очима, чорноволосий, засмаглий, мов араб, з густою широкою бородою.

Мати різким рухом відняла в мене фотографію і неблимно вдивлялась у неї, так вдивлялася, ніби хотіла викликати з фотографії живого стрийка, воскресити, узяти за руку й посадити біля себе, вона гладила долонею лубкий знімок, враз притулила його до лиця, до губів і прошепотіла:

— Такого не бачила… Такого не бачила!

Батько відібрав у мами фотографію і мовив силувано спокійно:

— Не треба, люба… Перестань. Розповідайте, Ніно. Розповідайте так, ніби він сам говорить.

… Таємнича Земля Франца–Йосифа. Найпівнічніший європейський архіпелаг із ста островів. На мисі Седова, на одній із терас, що каскадом спадають до бухти Тихої, примістилися житлові будиночки зимівлі.

Позаду станції у низьке, навіть у найкращу погоду насурмонене небо підводяться і входять у нього гострими вершинами базальтові кручі. Це скелі Рубіні — житло північного птаства, котре, як я помітив, розділяється на касти, і ніколи ті касти не вступають у сусідські

стосунки між собою. На вершинах скель гніздяться лицарі–буревісники, вони високо літають і живуть, здається, Божим духом, тільки коли пильно прослідкувати за їх гордим польотом, можна побачити, як далеко від берега атакують вони сизу гладінь проток… Нижче каркають кайри, вищать мойовки, клекочуть бургомістри — їх гармидер схожий на рокіт прибою. У самому підніжжі скель живуть люрики — чорні зверху й білі знизу, вони галасливі, мов горобці, метушливі, прикрі і влізливі, їх проганяє із своїх базарів пташиний плебс. А зовсім окремо живуть аристократи — гаги і білі чайки, вони кочують за білими ведмедями, поїдаючи їх недоїдки…

В оазах, серед льодів, цвітуть полярні маки з жовтими і білими голівками, голубі незабудки, малинові каменеломки, великоголові ромашки, криваві рододендрони, оленячий мох — ягель, вивар з якого допомагає проти цинги, карлова берізка — єрник.

Мертва, здавалось би, земля цвіте густо й рясно, живе пташиним щебетом і гамором — за коротке літо природа хоче надолужити втрачене взимку.

Незабаром настане безконечна ніч, безлюдні острови западуть у глибокий морозний сон, з якого будитимуть їх лише буревії та пурга.

Кваплюся збирати гербарій.

Кінець жовтня. Відлітають чайки на південь, вода у протоках затягується плівкою льоду, ще де–не–де з ополонок покажеться і зникне нерпа. З півночі перемандровують до Баренцового моря гігантські білуги, вони сопуть, ніби потяги під критим вокзалом. Ми вбили одну — вісімсот–кілограмову — на їжу для собак. Наших вірних друзів тримаємо тепер на прив’язі, щоб не побігли по кригах за нерпою і не віднесло їх у море.

Відлетіли білі куріпки, зайшло сонце — ми його не будемо бачити цілих чотири місяці. Але ще довго над південним обрієм стоятимуть жовто–зелено–голубі присмерки, та врешті западе глуха ніч, мертво тиха, тільки коли–не–коли буде чутно, як удалині ламається крига, і нам здаватиметься, що хтось там у безвісті глибоко зітхає крізь сон.

Місяць незворушно стоїть на горизонті вже багато діб, а з обох боків стережуть його бліді лжемісяці. Стає нудно, утішають нас лише спалахи полярного сяйва — та безмовна, німа пожежа неба.

А втім, нудитися не було часу, адже професор Самойлович доручив мені обстежити східну частину Землі Франца–Йосифа: навесні я повинен вийти на нартах Австрійською протокою до Землі Вільчека, де ще не бували дослідники.

Я готувався до подорожі, учився запрягати собак, а це справа нелегка. Упряж заплутується, а коли, до того ж, не зумієш порозумітися із собаками, цими мудрими й амбітними тваринами, то вони й не повезуть.

Власноручно зробив я одометр — прилад для вимірювання пройденої дороги; убив двох ведмедів — запасся м’ясом для собак.

За цими клопотами застало мене моє власне свято: дев’ятого листопада мені сповнилося тридцять сім років. Небагато, але й немало. Небагато, бо ж минула тільки половина життя, але коли згадалось пройдене — Боже мій милий! Його вистачило б на добрих три… І я вдоволений прожитим, і здається мені часом, що тут, на Землі Франца–Йосифа, моє життя щойно розпочалося: я жадаю його, йду до нього, щоб покорити для свого добра й добра науки відведений мені час. Я справді найщасливіша людина на світі, мені доля дала те, про що я й мріяти не міг, лише одна гірчина діткнулася серця… Перед самим днем народження мені вдалося убити ще одного ведмедя, наш боцман приготував щедру трапезу, я поставив на стіл дві пляшки вина — свою

місячну норму, а після вечері начальник зимівлі запропонував мені поговорити по рації з рідними.

Я не мав з ким говорити. Аж тоді вперше відчув, що мені багато–багато літ, що більше половини життя я уже пройшов, а сім'ї нема, і з усього надбаного багатства залишився лише терпкий запах Катрусиного подиху, яким я дихаю і донині, — той останній прощальний подих у будиночку кондуктора Лукасевича.

Я сказав, що не маю з ким розмовляти, але такої нагоди не пропущу, і попросив радиста Миколу Боровського, щоб спіймав кого–небудь на розмову: хто відізветься, той моя рідня.

Сталося неймовірне: донині в той випадок важко повірити. Після півночі ми пішли з Миколою в радіорубку, і він нібито жартома дав радіовиклик–сигнал "Усім, усім". Кілька хвилин вибивав ключем сигнал, підморгуючи мені, і враз ми стетеріли: Микола почав перекладати відповідь начальника антарктичної експедиції адмірала Рішарда Берда — з нами розмовляв Південний полюс. "Сьогодні в нас літній день, — повідомляв Берд, — усього два градуси морозу. Нас тут сорок два чоловіки, ми гріємося на сонці. А що у вас?" — "У нас непроглядна ніч, за вікном виє пурга, нас семеро чоловіків і один із нас іменинник". — "Передайте йому побажання доброго здоров'я!" — і на цьому зв'язок на віддалі сімнадцяти тисяч кілометрів пропав.

Ми дивилися один на одного, не вірячи, що така розмова відбулася. Я тільки сказав: "Ось хто моя рідня — полярники". І, мабуть, тоді засіла в мозку ідея–фікс — побачити Південний полюс!..

...Ніна, розповідаючи, повеселіла, запалі щоки зарум'янилися, і марнота й утома зникли з її обличчя; мені здалася вона дуже вродливою, і я, далі сидячи в кутку кімнати на підлозі, порівнював її з мамою й не міг надати перевагу ні одній із них... А вона ще довго розказувала про подорож стрийка Михайла на Землю Вільчека, біля якої він відкрив

незнайомі острови і назвав їх Комсомольськими, про різні пригоди й небезпеки; це було страшенно цікаво, і я готовий був слухати її весь вік. Та ось настав на Землі Франца–Йосифа полярний день, прилетіли кайри, бургомістри, чистики й лютики, на скелях зажовтіли лишайники, зацвіли знову полярні маки й каменеломки; в океані загриміли вибухи — то обривалися льодові брили, з яких народжувалися айсберги — ніжно–голубі, темно–сині, смарагдові… А в половині липня у бухту Тиху увійшов криголам "Малигін" із новими зимівниками, яких очолював Іван Папанін. А з цим і Нінина цікава розповідь закінчилась.

Вона спитала по хвилі:

— Може, ви хочете знати, як я познайомилася з Михайлом?

Мати кивнула головою.

— Це було на початку тридцять третього. Я вела літературний гурток у Клубі юних дослідників Арктики при Харківському палаці піонерів. Підробляла. Рік починався тяжко, у села прийшов голод, учителям видавали карточки на продукти, а Палац піонерів виділяв свої. Керував клубом Микола Трублаїні…

— Трублаїні?! — аж вискнув я і схопився на ноги. — Я ж читав його "Шхуну "Колумб"!

— Ось бачите, усі діти його знають, навіть у вас… Я не зможу вам описати чарівливість цієї людини, енергію, його треба було бачити. Одне слово, непосида. Нині Владивосток, завтра — острів Врангеля. Як не міг влаштуватися в експедицію газетярем, то наймався кочегаром. У тридцятому на пароплаві "Седов" подався на Землю Франца–Йосифа, а за два роки поїхав з учнями на Нову Землю. Діти за ним душі не чули.

— А ще він написав "Крила рожевої чайки" — про ескімосів, — не міг я вгамувати свого захоплення від того, що бачу людину, яка знала самого Трублаїні.

— Тихо будь, Генку, — заспокоїв мене батько. — Ну, ну…

— Отож Микола запросив на засідання клубу знаменитих гостей: російського письменника Якова Кальницького, автора популярної у той час повісті "Острів попелястих песців" й учасника експедиції на криголамі "Красін", і Михайла, який тільки–но повернувся із зимівлі… Михайло розповідав нам те саме, що спробувала я переказати вам. Але як! Ні, ви не знали Михайла…

— Знали… — терпко перебила Нінину розповідь мама. — Знали — з дитинства до стрілецького мундира. Ми могли б нині сукупно змалювати правдивий його образ.

— Не треба… — Ніна враз поникла, охолола, у гірку гримасу склались її губи. — Не треба. Що було, то загуло… Ми тоді й познайомилися. У лихий час. Розпочинався тридцять третій рік… Та не хочу, не можу про це розповідати. Може, іншим разом, може, завтра…

Вранці у Євгена боліла голова й ломотою віддавало в суглобах — до нього добирався грип. Це його злякало: не взяв із собою навіть аспірину. Хто ж то міг подумати, що весела прогулянка переміниться у драму, дай Боже, щоб не стала трагедією…

Євген підвівся, розправив плечі, бадьорячись: він не сміє піддатися хворобі. Що з ним, немічним, тут робитимуть?

З–під рюкзаків, звалених у куті намету, визирала коряжина, вона дивилася на Євгена більмуватим злим оком; він досягнув її, вийняв із кишені складаного ножика й заходився викінчувати свій талісман.

Треба було йому це зробити: подібно карпатським язичникам, мольфарам, він відчужить від себе у вирізьбленій потворі прикрі спогади, що мучать досьогодні, і зло, яке так люто нагадало про себе під час суперечки з Пеньковим, а може, й хворобу, що ловила його десять літ по таборах і спіймати не могла, а тут таки наздогнала і хоче справити над ним, безборонним, свій шабаш.

Євген діткнувся вістрям ножика до лику потвори, виглиблюючи зморшки, заклебучуючи хижий ніс, проколюючи більма, щоб із них бризнуло зло.

І тут задумався: яке ж то було зло? Люте, садистське, безсердечне, зловтішне, брудне, жорстоке, заздрісне? Всіляке воно було, та я пам'ятаю ще й інший його бік — розпачливу безнадійність. Те зло чинилося ніби саме собою, не мало свого ініціатора — ініціатор жив далеко, у своїх небесних чертогах, злим богом, а на землі крутилося безпощадне махове колесо запущеної ним машини. Шестерні працювали, розчавлюючи тіла і душі не лише в'язнів, а й тюремників; в'язнями були всі, і ніхто не міг покинути чорну юдоль печалі й безнадії — вона об'єднувала й деформувала не окремих людей, а їх сукупність, спільноту, все менше добра залишаючи в людських серцях. А воно, те добро, колись було, та методично розчавлювалося обертами запущеної машини, проте ще десь таки жило — на смітниках людських душ. На мене інколи падав його кволий проблиск — усмішкою, словом, несподіваним шматком хліба, клаптиком паперу й огризком олівця, щоб міг написати мамі листа, співчутливим поглядом, крутим матюком "в Сталіна мать", іноді мене не помічали, коли у знемозі падав і підвестися не міг. Тому вирізьблювалось на коряжині не однозначне зло, а двояке — усвідомлене й вимушене, кровожерне і печальне.

Зайнятий роботою, я не помітив, коли увійшов до намету Янченко, і аж тоді, як він присів біля мене на матраці й поклав на моє плече долоню, я не так побачив, як відчув його присутність — мого доброго, незрадливого друга.

Знав, що він зараз попросить щось розповісти, знав і те, що у Федора спрацьовує не празнична цікавість: завжди, а на нинішньому відлюдді особливо, він, слухаючи мої розповіді, перевіряє сам себе, порівнює з моїм життям своє, зважує, приймає, відкидає, виробляє свій погляд на нинішню переоцінку цінностей, очищується, бо мусить завжди бути чесним перед самим собою.

— Я колись давно недоказав тобі, — почав Євген. — Ти люто фукнув, мовляв, усе то була наволоч, а я таки привів його в зону — синьопогонника, що супроводжував мене на збір металобрухту біля шахти Капітальної. Охоронник мав із собою пляшку горілки, він налив мені півсклянки, а решту випив сам, упився і весь час скиглив: "Женю, ох, Женю, яке мені було б до тебе діло, якби мене не примушували вас стерегти… ти чудовий хлопець і роботяга чесний, ось іди собі, утікай — стріляти не буду". Потім він плакав із жалю, що пропадає через таких скажених собак, як я; ми ж то шкодили державі, підкопували її могутність, і якби не ми, давно б у країні настав рай, а так його нема і не скоро буде, і він змушений марнувати коло нас своє молоде життя. Потім конвоїр заснув, і я міг прийти в зону з його автоматом, помстився б йому за матюки і штурхани: мене б за це винагородили легшою працею і кращим котлом, а він став би таким самим каторжником, як я. Та ось проблиснуло щось людське у витоптаній злом душі синьопогонника, і я привів, буквально приніс його до межі зони, надавав ляпасів, щоб протверезів, подав йому автомат, і конвоїр, похитуючись, завів мене у зону…

Федір пильно оглянув мою коряжину й відкинув набік: йому, видно, не сподобалось моє милосердя, зафіксоване в лику потвори.

— Ти б, Євгене, написав спогади. Ніхто не знає того, що ти, ніхто того ніколи й не знатиме. Чи думаєш, що воно нікому вже не потрібне? Подарував ото генсек демократію і гласність, а ти вже й заспокоївся, як заплакана дитина, коли їй цукерку покажуть: усе добре, усе ол райт! Можна й побалдіти…

— Я так не думаю. До "балдіння" ще далеко, та й, мабуть, ніколи не прийде на нього час. Демократизація — то довга пряжа. Як тільки подумаю про стан моєї рідної мови в республіці, то й руки опускаються. Ще Франко взявся колись цей стан виправляти, бо ж українське питання було для австрійського уряду "ruthenishe Hausfrage"[34], віддане на розсуд полякам… А ми, учні Франка, які зуміли вивчити, упорядкувати і видати майже всю його творчість, домагаємося й тепер прав української мови у вузах, випрошуємо українських вивісок, афіш, шкіл, діловодства. Ми, як цього й бажав Франко, так далеко пішли вперед у науці, а в національному розумінні виглядаємо серед народів Європи троглодитами, які ще не зуміли узаконити для себе форм мовного спілкування… Яке там "ол райт"! А спогади… Може, колись напишу, багато вже їх з'явилось, ти ж читаєш пресу. Та чи зможе читач проковтнути пережиття усіх в'язнів, які залишилися в живих? І чи треба всім писати спогади — такі схожі між собою?

— Одному тисові в Аджарії, — заговорив після мовчанки Федір, — сповнилося чотири тисячі років. Он який ювілей! Свідок чотиритисячної історії людства. Але він мовчить. І тому живе, що мовчить. Бо коли б заговорив, його б відразу спиляли ті, яким не вигідна історична правда… І ти мовчиш, боїшся. Боїшся таких, як наш Пеньков… Я й досі не знаю, хто він, а ви не кажете, бо ж боїтесь. Ану раптом закриють нашій гласності рота — кому хочеться у ваші роки відбувати новий чи повторний строк?.. Я шкодую, що взяв його на Ямба–то. Але ж Русь на дурнів багата, розпізнати всіх фізично неможливо. Те найвище творіння природи, яке називається людським мозком, важко доступне для вивчення. А коли воно оперує кількома поняттями, спущеними зверху, то й зовсім не доступне, бо захищене бронею, яка називається глупотою… Так хто ж він — Пеньков? Чогось–то заховався від нас у бунгало…

— Про нього краще знає Віктор. Хай він і розкаже.

— Ой і обережний ти, Євгене!

— Міг би розповісти і я, перед тобою секретів не маю. Але то довга історія, і таки справді Горбов ліпше знає… Я щось нездужаю, Федоре. Ану лиш притули долоню до мого чола. Гаряче, правда? Вчора почав уже ввижатися мені скитальник Михайло.

— Незабаром ми почнемо його шукати… Та оскільки він до нас не прийде й не допоможе, мусимо запастися живністю і закінчити твою землянку… А хворобою не журися: якщо, не дай Господи, відкинеш ноги, то на морозі до самої весни збережешся цілим–цілісіньким, і всі ми гарно збережемося, і ховатимуть нас, свіженьких, у відкритих домовинах.

— Дурний ти… Але я недоказав. Поки почну писати власні спогади, хочу спершу осмислити долю покоління мого стрийка. Це ж воно передало нам невольничу естафету, і ми з нею добігли до волі… В нинішньому добровільному ув'язненні я хочу насамперед визначити для себе: яке ж то людське право було знівечене у тридцятих роках, що настала можливість сваволити аж такому беззаконню? І я вже визначив: право на пошанування людської гідності. Людина без гідності — лайно, його топче хто хоче. Але я думаю: чому все–таки ми, скривджені, стоптані, перемогли у війні?

— Та тому, що те право людської гідності набрало тоді чинності, — відказав Федір. — Я пам'ятаю, як народ ураз вибрався із страху перед безупинним терором, із страху бидла на бойні. Люди стали особистостями…

— Я хочу осмислити самотність зацькованої страхом людини.

На другий день Ніна продовжувала свою розповідь. Батько, мати й вона сиділи на тих самих місцях за столом, що й учора, а я знову зайняв свій куток на підлозі, слухав і спостерігав за ними. Ніна начебто позбулася скованості, і на маминому обличчі я вже не помічав

незрозумілої для мене ревнивості; Нінина розповідь була сумна і болісна: спільне горе посестрило жінок.

Стрийна сьогодні стала мені рідною, бо ж розповідала про трагедію Михайла Шинкарука, а от її хлопчик, який бавився на подвір'ї з Богданом, залишився чужим. Через одне слово. Вчора, щоб утвердити для себе нашу спорідненість, я спитав, яке в нього прізвище, а він, навіть не завагавшись, відказав: "Краузе".

Це заболіло мене, запекло і назавше відчужило від новоявленого родича: як же це він так легко забув своє справжнє ймення? Я ж бо пишався своїм і ладен був за нього битися, кусатись і навіть дати відрубати пальця... Тоді я уперше зрозумів, що прізвище — це щось набагато більше, ніж родова позначка, яка вирізняє мене серед людського гурту, — це моя сутність, мій образ, гордість, характер, світогляд, без нього я став би зовсім іншим — думками, виглядом, захопленнями, вірою... Мені тоді вже сповнилось п'ятнадцять років, і такий погляд на речі був для мене зовсім природний: я перестав вважати Нініного хлопчика своїм братом, бо ж який він мені брат, коли — Краузе; я зненавидів його за відступництво від імені Михайла Шинкарука, рідного батька, та не подумав чомусь, що за це повинен був зненавидіти його маму.

Тепер я уже добре знаю, хто винуватець поламаних душ, тепер ми всі знаємо, яка маглівниця[35] м'яла їх, які жорна розчавлювали, перемелювали людську мораль, а все ж і донині не можу нікому з жертв тридцятих років пробачити відступництва і зради, хоч як тяжко і страшно їм доводилося. А відмова від власного імені — найтяжча зрада, бо вона тягне за собою відступництво від нації. Яку ж кару за таке повинна людина сама собі придумати?

— Михайло був суворий і замкнутий, — розповідала Ніна, — до людей ставився вимогливо, аж надто, знайомих мав багато — при його популярності мусив їх мати, а от друзів — усього–на–всього трьох: професора Степана Рудницького, Мирослава Ірчана, з якими поділив

винятково спільну долю — від учнівства, через Прагу аж до Соловків, і Миколу Трублаїні. І дивно: коли забрали Мирослава, а згодом і професора Рудницького, Михайло сприйняв утрату приятелів як вирок долі, від якої нікуди не втечеш, тільки мусиш її ждати (він казав: ждати, як свиня обуха); справжньої ж душевної муки, яка перетерла його морально й фізично, завдали йому моторошні картини голоду й самогубство Хвильового. Михайло страждав не так від страху — страх прийшов пізніше, — як від розгубленості, невміння пояснити собі, що, власне, діється у країні і чому; він, як і всі, не знав, до кого апелювати хоча б мовчки — уголос апелювати ніхто не наважувався; то зірвався з прив'язі смерч, від якого можна було тільки гнутися і падати ниць. Михайло й зігнувся, зчорнів, посивів і лише у праці над своїми книжками знаходив відраду й надію. Крім книжки "14 місяців" він видав ще й брошуру про Антарктику, якої не знав, не бачив, брав матеріали з відомих джерел, і коли я питала, для чого це робить, відповідав: "Я хочу туди — бодай на трохи". То застрягла в його психіці випадкова розмова по рації з експедицією Берда в день народження на Землі Франца–Йосифа; він у безвиході весь час вірив, що то був знак долі, яка вихопить його із содому страху на безлюддя, де він перечекає лихо: чей не буде вічно тривати терор. Потім жив сподіваннями на експедицію до Північного полюса…

А до того… Михайло блискуче захистив другу у своєму житті дисертацію "Опис рельєфів Землі Вільчека і Комсомольських островів"; першу захищав у Празі, і вона була йому зарахована як кандидатська. Вчена рада Харківського університету одноголосно присудила йому звання доктора географічних наук — за відкриття і вивчення невідомих земель. Михайло Шинкарук став професором геоморфології на кафедрі фізичної географії.

То був його перший тріумф. Другий мав прийти до нього навесні 1937 року. Не судилося. Рудольф Назарович, який рекомендував Михайла заступником начальника першої експедиції на Північний полюс, очоленої Іваном Дмитровичем Папаніним, сам став опальним. Михайла викреслили із списку експедиції на початку року, а в серпні

заарештували. Професора Самойловича забрали рівно через рік — після повернення з чергової експедиції на море Лаптєвих… Хтозна, може, примусили Михайла — бо ж допитів майже ніхто не витримував — підписати на професора відповідний протокол?

— Це неможливо, — коротко сказав батько.

— Це не виключене, Іване… Не витримали ні Тухачевський, ні Косіор. То було страшне ламання хребтів. Я теж хотіла б вірити, що ні. Самойлович не подобався Сталіну своєю незалежністю і світовим авторитетом. Та ще й ленінградець. Тому і пересадив багатьох полярників, щоб скомпрометувати професора: мовляв, зібрав довкола себе зграю ворогів народу. Хтось із його підопічних зламався і підписав сфабрикований протокол. Без такої підстави великого вченого заарештувати не могли. Дай Боже, щоб це не був Михайло; а втім, ніхто ніколи й нічого не буде знати…

— Михайло ні за яких обставин цього зробити не міг, — сказала мама, і Нінине обличчя просвітліло. Можливо, тільки цієї віри їй треба було, а більш нічого. Може, щоб утвердитись у ній, вона й повернула до Боднарівки, втікаючи на Захід.

— У квітні 1933 року Михайло виїхав у географічну експедицію, якою керував професор Рудницький, для обстеження берегів і долин Дніпра — від Чернігова до Херсона. Це було зішестя у чистилище. Точніше — у пекло. На Придніпров'ї, як і на всій Україні, вимирав народ.

…Ми пливли на чотиримісних човнах униз по течії Десни, а потім Дніпра — професор Степан Рудницький та десять молодих учених і аспірантів–географів, — везучи із собою вимірювальні прилади, намети і продукти. Минали безлюдні села–привиди, які не подавали ніяких ознак життя: обложні поля довкола, чорні ями вікон у спорожнілих хатах, бур'яни й чортополох на подвір'ях, завалені тини, ніде не загавкає собака, не засокорить птиця, навіть диких птахів не чутно — мертво

довкола й нема кого спитати, що ж трапилося, куди поділися люди. Та ми знали, куди поділися: котрі не померли — повтікали до міст, то ж ними, стражденними, кишать нині вокзали; проте ми не могли йняти віри, що в половині весни вже встиг пройтися косарем по селах аж такий голод, що вигинули навіть санітари, які вивозили трупи, як у Шевченковій "Чумі": "Ніхто не вийшов вранці з хати, щоб їх сердешних поховати", а ще страшніше — в Тичини: "Чорнозем підвівся і дивиться в вічі, і кривить обличчя в кривавий свій сміх..."

Де–не–де нипали полями, до землі пригиналися, побачивши нас, сірі постаті, вони ховалися у видолинках, байраках, ніби чинили велику кражу, — це голодні опухлі люди збирали щавель, лободу й кропиву; ми відпливали на безлюддя, щоб розпалити там вогонь і зварити їжу: ми не могли ділитися із знедоленими своїми харчами, бо в самих було обмаль; їли ми мовчки, і їжа в рот не йшла при думці, що в когось там закінчилась остання крихта, що хтось конає, опухлий, у борозні.

Одного дня ми опинилися неподалік села, яке жило: десь курився димок із димаря, десь паслася у рові корова; на полі гуркотів трактор і ходили з сапками люди — то, як ми потім дізналися, вийшли веснувати міські бригади; біля колгоспної комори, де видавали насінне зерно, стояли два озброєні міліціонери.

Ми не заходили в село, хоч була спокуса: може б, вдалося поповнити харчові запаси, гроші в нас були... Розбили свій табір у шелюгах під кручею, звідки виднілася обдерта від бляхи, без хреста церковця на околиці села.

Я уперше відчув, який то гіркий кусень хліба, коли ти його маєш, а хтось — ні, як судомить душу сором, що ти їси, а поряд мре голодний люд, як тяжко ховатись із зароблением тобою добром, немов злодієві — з награбованим. Але ми не могли інакше: наші харчові запаси танули, до Херсона ще далеко, а запастись продуктами ніде.

Пообідали, закурили і втім помітили біля церковці гурт жінок, здалеку було видно — святково одягнутих. Може, свято нині яке?.. Вони сиділи там, сновигали, ніби радилися, а потім рушили від церкви до Дніпра. Ішли, спотикаючись, деякі падали йдучи, їх підводили інші, потім усі побрались руками за спини і сунули повільно, мов примари — у вишитих білих сорочках, шальових спідницях і чорних хустках. Попереду гурту йшла дівчина із золотою чашею у руках, чаша світилася на сонці, мов засвічений ліхтар, позаду неї йшла молодиця, тримаючи в руках церковну хоругву на короткому держаку; гурт наближався до кручі, ми вже розрізняли одутлі й жовті обличчя жінок; процесія зупинилася над самим обривом. Тоді дівчина торкнулася до чаші губами і проговорила урочистим і ніби загробним, глухим голосом: "Немає вже ні хліба, ні вина, їжте тіло моє, пийте кров мою нового нашого завіту!.." Відтак передала чашу жінці з хоругвою, та повторила незрозумілий нам ритуал; чаша переходила з рук у руки, і всі жінки схилялися над нею. А потім молодиця опустила на землю хоругву, і тоді всі жінки полягали — нам здалося, що вони попадали, — і їх не стало видно із–за тирси.

Минув час — година, дві, а чи більше, нас діймали тривога і здивування: що ж, власне, відбулося? Професор пішов перший, я — за ним; ми почали спинатися догори по кручі. Вибралися на гору і жахнулися від того, що побачили: на зеленому плато лежали святково вдягнуті старі й молоді жінки — які мертві, які конали, а одна дивилася мені у вічі з німим докором, і коли я спитав, що ж це діється, прошепотіла: "Похорон… Але ви скажіть, скажіть, чим ми провинилися, що мусимо аж так страшно гинути?"

— Таке розповів мені Михайло після експедиції, а потім кілька разів повторив Тичинині рядки: "Чорнозем підвівся і дивиться в вічі, і кривить обличчя в кривавий свій сміх…"

Він повернувся морально розбитий, хворий. А в Харкові не стало йому легше. Ми заробляли небагато, та все ж таки більше, ніж інші, був у нас хліб і до хліба, хоч дорожнеча росла з кожним днем. Я загортала в папір, коли Михась ішов на роботу, бутерброд, щоб не мусив ходити в

їдальню і вистоювати там у викладацькій черзі. Тепер, по приїзді, він попросив мене, щоб я давала йому по два бутерброди, потім — по три, далі — чотири. Я спершу думала: виголоднівся в експедиції, хай їсть, у нього тяжка робота, та врешті почала здогадуватися. "Кому ти носиш?" — спитала. "Там — діти", — відказав він. "Усіх не нагодуєш". — "Я не можу інакше, не можу. Краще сам здохну".

Одного ранку я крадькома пішла слідом за ним. Михайло перейшов Сумську і підійшов до Театрального майдану, огородженого дощаним парканом. Поміж пам’ятниками Пушкіну й Гоголю швендяли "дикі діти" — маленькі втікачі з голодних сіл. Там було їх житло, їхня "комуна". Міліція стерегла, щоб вони не вибігали на вулицю, щось їм там приносили — якусь добову пайку. Цього, звичайно, дітям було замало, вони обліплювали парканець, простягали руки, квилили… Коли побачили Михайла, зчинився ґвалт: його вже впізнавали "дикі діти". Михайло вийняв бутерброди з портфеля, подробив їх на манюсінькі шматочки й пучками, немов пташат–голопузиків, годував їх по черзі, поки не випотрошив із паперу все до крихти.

Я більше не давала Михайлові сніданків. Донині мучить мене сумління, але робити це й далі було безглуздо. Дітей у сквері ставало все більше, й вони врешті розповзлися по всьому місту. Атакували їдальні, сиділи на тротуарах, біля готелів і на вокзалі з простягнутими руками — сині, лахмітні, дизентерійні — майбутні будівники сталінського соціалізму.

Михайло ходив сам не свій, часто вночі прокидався і запитував одне й те ж: "Чим вони провинилися, що мусять так страшно вмирати?" — засинав і знову скрикував та схлипував крізь сон.

Рятував Михайла від депресії Микола Трублаїні. Я раділа, коли він приходив — такий простий, свій, розчухмарений, у светрі під шию — і заводив бесіду про мандрівку до Північного полюса, який був для них обох Меккою, обітованою землею, котру вони мусять здобути й проголосити світові, що живуть, і діють, і переборюють злигодні; хай

там прокляті капіталісти не тішаться і не відправляють по нас молебень, ми виберемося на вершину Землі й доведемо те, чого не зуміли довести вони, — висоту нашої науки… А поки повернемося, лихо мине, це тимчасові труднощі, народ, який будує соціалізм, їх переборе, ми сильні, ми сильніші, ми най…

Своєю бравадою Трублаїні глушив у собі і зневіру, і страх. Він не був дрімучим фанатиком, розумів страшну дійсність не гірше, ніж ми, та іншого засобу протистояти їй не знаходив, і ми охоче піддавалися його браваді — для нас наставало свято, коли приходив Трублаїні.

Микола запрошував нас до себе в будинок "Слово", де мешкав із дружиною Ніною, або ж до Будинку літераторів імені Блакитного: туди сходилися письменники, митці й театрали на збори чи пограти в більярд у підвальному залі або посидіти в буфеті поряд із більярдною кімнатою за вином.

Тут часто можна було застати Ірчана, який редагував тоді журнал "Західна Україна", побачити, хоча б здалеку, маестро Курбаса — високого, вродливого, гордого, завжди оточеного поклонниками, драматурга Миколу Куліша, якого хто жартома, а хто всерйоз називав українським Шекспіром, та славного й кусючого, категоричного й непримиренного до тих, хто в чомусь із ним не погоджувався, — Миколу Хвильового. Вони, ці аристократи духу, а ми їх називали олімпійцями, займали столик у кутку буфету — може, й навмисне в кутку, щоб публіка не обступала їх з усіх боків, — і гаряче дискутували. Тут, у буфеті, відбувалися неофіційні письменницько–мистецькі збори, на яких ще можна було висловити відверто свою думку; в дискусіях брали участь усі, хто сидів у залі, кидали репліки, схоплювалися з місць і підходили, жестикулюючи, до "президійного" стола, сперечалися.

Ірчан, коли бачив Михайла, виходив з–за столу, вітався, інколи клав йому на плече руку й дивився на нього таким поглядом, ніби очікував докорів. Вони обидва ніколи не торкалися болючої теми: усе ж було зрозуміло. Андрій теж, як і Михайло, змарнів, подався, ще й полисів, а

ледь винуватий його погляд говорив: "Не гнівайся, Михаиле, що зманив тебе сюди; може, у Празі було б нам і спокійніше, але ж ти не міг там жити, серед чужих. Кому ти, врешті, там потрібен був?" Михайло мовчки потискав приятеля за лікоть — мовляв, "я думаю так само, не треба каятися, Андрію", — а тоді розходилися. Андрій вертався до столика, а ми, "полярники", знаходили собі місце і теж ніколи не були самотні, до нас підходили молоді поети, яких заманювала романтика північних першопрохідних мандрів.

Останній раз ми бачили Хвильового — його Михайло вважав своїм кумиром і наймогутнішим письменником України — 10 травня 1933 року.

Він сидів у шкіряній куртці, чорнобровий, зеленоокий, спершись обома ліктями на стіл — здавалося, усім тілом тиснув на нього, наче хотів проламати, наче на його плечі давив невидимий тягар, бо ж сам був дрібний і легкий, і якщо десь концентрувалася у ньому міць, то хіба в гострих рисах обличчя.

Хвильовий, видно, володів егоцентричною магією, бо всі ті, які сиділи за столом у куті підвального буфету, були начебто залежні від нього, від його мови і його мовчанки, а все, про що говорилося у товаристві, віддавалося на його розсуд, — так принаймні думав Михайло; надпивши вина з келиха і відсунувши його, він слухав і не відводив від Хвильового погляду.

Курбас того вечора голосно обурювався на естетство:

— Естетство — це коли співак, наприклад, любується перед глядачем своїм голосом і нюансами власної інтерпретації. Тоді в нього відсутня думка і він ізолює твір, який виконує, від глядача. Естетство — це розвага в тихому кабінеті під грім гармат на вулиці. Це онанізм…

Двері до більярдної кімнати були відчинені, там лунко стукали кулі, відбивалися від бортів і, хряпаючи, заскакували в лузи: то змагалися

Майк Йогансен з Володимиром Коряком. Змагалися мовчки; у проймі дверей пересувалися зігнуті спини. Майк забив останню кулю й пожбурив кия на більярдний стіл.

Перший зайшов до буфету Коряк. Він витирав хустиною спітнілі від кия долоні, його обличчя віддавало червінню — був злий і зло проказав, зачувши Курбасові слова:

— Маєте рацію, я у цьому переконався, коли ще раз прочитав "Вальдшнепи" Хвильового... Естетські розваги? О, якби–то! То естетика, тільки яка?..

— Сідай до нас, Володю, — блимнув Хвильовий зеленими очима на Коряка. — Якщо хочеш сперечатися, сідай... Я готов. Проте нагадую, що я написав не лише "Вальдшнепи".

Коряк сів навпроти Хвильового, очі давніх супротивників зчепилися, врешті Хвильовий повернув голову до Курбаса, поглядом спонукуючи його продовжувати розмову.

— Я говорив про естетство, а не естетику, — Курбас кивнув Корякові головою. — Про естетику нині говорити складно: то річ наскільки об'єктивна, настільки й суб'єктивна. Дехто нині працює у мистецтві так самовіддано, що коли б йому йшлося про комуністичні ідеї на сцені, то взувся б у червоні чоботи. А час настав інший: від митця вимагається узагальненого образу, продиктованого йому суспільною зрілістю. Дехто ж...

— О, о! — перебив Курбаса Коряк. — Саме так — суспільною зрілістю! І в той час, коли Хвильовий ховається за вуалі недомовлень і символів, хтось мусить замість нього створювати реалістичні твори, зрозумілі нинішньому робітникові й селянинові.

І тут між Хвильовим і Коряком відбувся двобій. У їхню суперечку не встрявав ніхто.

Хвильовий опустив одну руку на коліно, другою досягнув із кишені куртки цигарки. Відкинувшись на спинку крісла, закурив.

— Цього не розуміє народ або народ це розуміє — демагогія невігласа, — сказав. — Ти так не думаєш, Володимире, не можеш так думати, ти повторюєш за кимось вивірений, непробивний штамп. Те подобається он тому товаришеві, а цього не зрозумів робітник — не естетичний критерій. Жонглювати словом "реалізм" ще рано й небезпечно: робітник, можливо, не розуміє поки що цього поняття, несвідомо ототожнює його з натуралізмом. То чи слід опускатися у мистецтві до нижчого рівня — імітувати голу натуру, грубі емоції, сентиментальність? А може, треба підтягувати його до розуміння умовного, узагальненого бачення життя? Відповідай, Володю, тут не офіційні збори, відповідай по–людськи, ти ж поважний критик. На офіційних зборах і я не наважуся говорити відверто.

Коряка роззброїли останні слова Хвильового, він розслабився, тепліше глянув на опонента. Михайло сказав потім про Коряка: "Він добрий політик, далеко бачить і хоче вижити. А Хвильовий втягує його своєю залізною логікою у небезпеку — Коряк вивертається, рве попруги, "наступає на горло власній пісні" і стає небезпечний, як будь–який демагог". Коряк відказав невпевнено, проте правильно і завчено:

— Літературу треба перевіряти як конкретним життям, так і його ідеальним розумінням. У Куліша в "Зоні" комуніст Брус морально розкладається; такий конкретний випадок може бути в житті, та коли його драматург узагальнює, то тим самим спотворює образ комуніста як такого… У твоєму оповіданні "Я" революцію роблять самі дегенерати і садисти. Я раджу тобі переглянути свої позиції.

— Мені ти це вже радив — з офіційної трибуни. І тебе підтримали, вважаючи твою думку думкою партії. Я так не вважаю, це думка Коряка, а не партії… В оповіданні "Я" мені хотілося застерегти, щоб до революції не прилипли колись дегенерати і садисти. А ти радиш переглянути свої позиції… Невже тобі здається, що це так просто: нині переглянув, а завтра почав працювати інакше. Я так не вмію. Я так не хочу, чуєш? Не хочу перевіряти своє мистецтво ні реальним, ні ідеальним життям. Ось я, йдучи сюди, обминув на тротуарі труп жінки, яка померла від голоду. Це реальна перевірка. А ідеальна, по–твоєму, коли я про той труп тут же забуду?

— Не треба вдаватися до крайнощів, Миколо. Це тимчасові труднощі… Вернемося усе–таки до естетики. Ти твердив весь час, а тепер, хоч і мовчиш, думаєш те саме: тяжить над нами од віку російська література, давить на нашу психіку, спонукає до рабського наслідування. Тому вдаваймося до європейських зразків. То правда, що віками наша культура перебувала під диктатурою російської. Але ж цю формулу ти переносиш з історичної доби в добу національного піднесення працюючих мас, коли настала можливість вільного співробітництва, злиття української й російської радянських культур.

— Злиття культур — це русотяпство! — вигукнув Хвильовий, і всі в залі принишкли. Репліка Хвильового злякала присутніх: і чого він так знову, вже ж каявся з трибуни при секретареві ЦК Панасові Любченку. Що він знає, що прочув, що задумав? Так відверто ризикує… — Я за Європу, а не за європейський капіталізм, — додав глухо.

Коряк пропустив мимо вух вигук опонента, вів далі:

— Апологетика європейського модернізму — наша згуба. Зрештою, той напрямок не властивий для українців, у нас інші, просвітянські традиції. Може, я для тебе темна людина, але повір: антично–міфологічна ребусність поезії Зерова — це втеча від життя, це і є те естетство, самолюбування своїм виконанням, той онанізм, про який щойно сказав Курбас.

І тут прорвало Хвильового. Він підвиївся і, нахилившись через стіл до Коряка, промовив:

— Мені сподобалось, що ти назвав себе темною людиною, Володимире. А от щодо Зерова… Щодо Зерова я скажу тобі таке: цей поет озброєний вищою математикою мистецтва, для пролетарської художньої літератури він у мільйон раз корисніший, ніж сотні просвітян, що розуміються у мистецтві, як свиня в апельсині. Нове мистецтво створять робітники й селяни, я вірю у це. Створять вихідці з цих класів, але з тією умовою, що вони стануть інтелектуально розвинутими людьми… Хто цього не розуміє, той дурень. А хто розуміє, та мовчить, — він повів поглядом по всіх, хто сидів за столом і в залі, мить мовчав, мов суддя перед проголошенням вироку, і ця мовчанка тривала вічність… — Той — спекулянт!

Сказав це і вийшов.

За чотири дні після двобою Хвильового з Коряком Харків хоронив свого славного, незагнузданого, воістину революційного письменника. На цвинтарі хтось награвав на флейті шопенівський похоронний марш. Мені прошепотів до вуха Володимир Гжицький: "Це була його улюблена мелодія, не раз за чаркою він жартома просив, щоб її заграли на його похороні".

На громадянській панахиді промовляв Іван Микитенко — про талановитого письменника, який помилявся. Виступав і Коряк, витирав сльози й говорив про митця, який картав усе гниле в революції в ім'я своєї укоханої ідеї — комунізму…

"Це блюзнірство", — сказав Михайло, і більше я не чула від нього й слова про Хвильового. Самогубство письменника до решти розчавило Михайлову мужність. З тієї пори до нього все навальніше почав приходити Страх; я це бачила, та Михайло мовчав, і про його моральний

стан я майже нічого не знала. Можу тільки уявити, здогадуватися, що діялося в його душі.

…Глуха тривога й не осмислене ще очікування лиха розростаються в мені, немов грибок у закритому підвалі, — тихо й безупинно. Пліснява розповзається, займає щораз більше місця, набирає потворних форм, які з'являються мені уві сні сюрреалістичними примарами, немов химери з картин Босха. Повзуть, досягаючи щупальцями мого горла, і я прокидаюся від липкого страху, який приходить, мабуть, до засудженого на страту, — мокрий від поту. Я не можу відтворити в пам'яті образи тих примар, мій страх не опредмечується, і мені тяжко від того, що я не владний побачити його у вічі й почати з ним боротьбу або ж змиритися.

Страх наповзає і вдень — звідусіль і нізвідки, він підсилюється усе моторошнішими новинами, і я стаю безпорадний, мов сліпець, що загубився у хащах, де з кожного боку чигає небезпека.

Читаю в "Известиях" промову Постишева, виголошену на пленумі ЦК КП(б)У, в якій він називає наркома освіти Миколу Скрипника, народного улюбленця, ярим націоналістом за те, що відстоює "націоналістичну" літеру "ґ" і українізацію та зриває поставки збіжжя.

Якого збіжжя? Де воно? І який стосунок до цього має Скрипник? Що за безглузда проблема з буквою "ґ"? Я перечитую промову ще й ще раз, бо не можу повірити, що Постишев, цей україноф
ільний у вишиваній сорочці, став інквізитором і допомагає розкручувати на Україні колесо репресивної машини. Але чому Скрипник не відстоює себе, чому не схопиться руками за шприху колеса, не повисне на ній — щоб зупинити?

Скрипник стріляється. Як і Хвильовий.

Але чому боюся я, чим я кому завинив? Треба заспокоїтись. Ось–ось вийде з друку моя книжка "14 місяців на Землі Франца–Йосифа", а з її

виходом мій авторитет ще більше зросте. Кому вигідно позбуватися випробуваного полярника, ученого, який аж тепер може принести соціалістичному суспільству справжню користь?

Проте мара страху кільчиться, пускає бліді пагони, упивається щупальцями, немов спрут, у живу душу й висмоктує рештки спокою, віри, рівноваги.

Чи помічає мій стан Ніна? Мабуть, ні. Вона чекає дитини, і всі її думки зайняті тим новим життям, яке має на світ з'явитися; добре, що воно зачалося ще до того, як страх засіявся незримою бацилою у моєму організмі, і її отрута не передасться дитині. Я оберігаю від липучої плісняви страху дружину й переконую її, що ми будемо щасливі.

Врешті мій страх почав набирати реальних форм. Це сталося після арешту ректора університету — професора історії Якова Блудова — за участь у троцькістсько–націоналістичному блоці.

Я був присутній на зборах професорсько–студентського активу, який одностайно засудив Блудова й вимагав для нього, підступного і скаженого пса, смертної кари. Не вірили ні вуха, ні очі: колишні друзі ректора, а надто ті, які запобігливо здалеку вклонялись йому мало не в пояс, жовтороті студенти, котрим лучилася вдячна нагода ступити перший крок до кар'єри, поривалися навперебій до трибуни і вимагали найжорстокішої розправи над ученим. "Невже Блудов і справді заплутався у ворожих тенетах? — думав я. — А коли й так, то звідки отак зненацька зродився у людей кровожерний ентузіазм? Зі страху?"

…Він ходить за мною. Нечутно, ніби рись, — безликий, безіменний. Я знаю, що там, серед людей на Соборній чи Павлівській площі, якими я щодня проходжу, тихо, немов нурець серед коралових рифів, пробирається він крізь натовп і йде слідом за мною, не спускає з мене очей, не відстає, аж поки я не заховаюся за своєю брамою в будинку на Римарській. Я рвучко її зачиняю, а тоді зазираю крізь щілину на вулицю,

щоб побачити його, запам'ятати в обличчя: ось зараз він зупиниться біля брами… Нема нікого. Що це — манія переслідування? Може…

Смерть гуляє по світу і косить людей. Застрелився новий ректор Харківського університету Мирослав Гаврилів, його наступник професор Нефоросний проголошує йому анафему. Врешті не з'являється на роботу мій учитель Степан Рудницький, кафедру пропонують мені, але з умовою, що я прилюдно засуджу нового ворога народу. Я відмовляюся.

Коли Сулла прийшов до влади, були вивішені проскрипційні листи, на яких записували імена ворогів римського народу. Донос приймали за факт. Але донощикам тоді платили. За Сталіна доносять зі страху і не просять винагороди — тільки життя.

Зрештою, починаю звикати. Безслідно зникають Лесь Курбас, Микола Куліш, Мирослав Ірчан — мій побратим Андрій Бабюк. Я уже не маю друзів. Микола Трублаїні уникає зустрічей зі мною. Узяли Володимира Гжицького. Не стало коменданта школи червоних старшин у Сучаєві Гриця Коссака. Заарештовано замість драматурга Василя Минка поета Василя Мисика. Помилилися? Ну й що? Зате є гарантія, що Мисик уже ніколи державі не зашкодить. У Києві розстріляно велику групу "українців–терористів", серед них Тараса та Івана Крушельницьких. Кажуть, що коли їх виводили на розстріл, сини закричали до батька — Антона Крушельницького: "Батьку, чому ти нас сюди привів? Нам страшно, чуєш?!" Відгомін крику Остапа Бульби. Батько не відповів: "Чую, діти!" — він збожеволів.

Газети засуджують ворогів народу. А їх стає усе більше й більше — уся країна наповнилась ворогами, кожен громадянин, крім одного, на підозрінні. Гільйотина без упину скрипить і стукає, а ніхто не противиться, ніхто не стинає голови очманілому від крові Робесп'єру. Нема Робесп'єра. Є захований від народу за сімома замками символ смерті, і ім'я йому — Сталін. Він є всюди, і нема його ніде. Існує тільки його злочинна воля, якій безмовно і з почуттям неіснуючої провини скоряються народи.

Колись від Ірчана я почув епіграму — здається, Мандельштама:

Тиран душой, сапожник родом,

Воздвиг себя на пьедестал,

И стал народ врагом народа,

А он один народом стал.

Неймовірний парадокс: чим більше нищить тиран людей, тим ревніше його люди прославляють, ідею смерті називають ідеєю благочинності, та найстрашніше те, що очманілий від страху і холопської істерії народ починає вірити в божественність тирана…

А він переслідує мене. Синочок мій росте, Ніна зігріває мене ласкою, я вдячний їй за це, без неї збожеволів би в самотині… Зблисла остання іскра надії: Рудольф. Назарович призначає мене заступником начальника експедиції на Північний полюс. Та, незважаючи й на це, він ходить і далі за мною.

Я хочу нарешті його побачити. Не оглядаючись, краєм ока вловлюю силует постаті, що йде за мною. На ній сірий костюм. Я ледь–ледь повертаю голову і вже бачу півобличчя молодого мужчини, гладко зачесаного, з вусиками. Це він. Треба оглянутися, запам'ятати назавжди і втекти. Ось заскочу в трамвай, що саме підійшов до зупинки. Я ступаю крок убік, але не спускаю ока з мого переслідувача: він теж ступає такий самий крок — до останнього вагона. Е, ні. У трамвай я не сяду, піду далі. Прогуркотіли повз мене вагони, я знову ледь повертаю голову — він іде за мною. І буде йти аж до брами, а там безслідно, як кожного разу, зникне, і я й надалі лишуся сам–на–сам зі своїм страхом. Ні, вороже, я спробую викрити тебе, хай замінять; буде інший, але не будеш ти, ти вже вимучив мене до краю. Круто повертаюся, стаю майже

впритул до молодого хлопця у сірому костюмі — інтелігентного, вродливого — і дихаю йому в обличчя:

— Чого ви нипаєте весь час за мною слідом? Чого вам треба?

Він дивиться на мене, мов на божевільного, боязко оминає.

— Що з вами, товаришу? — питає не зупиняючись. — Ви хворі?

І віддаляється підтюпцем, майже бігом — утікає від мене. Ні, це не той, і мені стає прикро, й соромно, і страшно від думки, що того не впізнаю ніколи, аж поки не прийде за мною з ордером на арешт.

Йду, і в ритм моїй ході відстукують ковані Бажанові рядки: "І пізнаєш уперту математику пароксизмів захвату і журб… Товаришу, друже, братику, кожному є свій карб, кожному ноту нажебрано, а іншої буть не могло б, і рипить під іржавими ребрами серця сухий суглоб…"

Мій суглоб серця уже сухий — без крові. Я пізнав призначені мені всі пароксизми захвату і журб — і досить. Жалкую, що вибрав собі таку дорогу, каюся? Ні. Я мав щастя щастям упитися. Чи кожному таке судилося? І чому я повинен вимагати в долі, щоб те щастя було при мені завжди? Я за своє життя мав можливість відчути радість боротьби і праці, і за це повинен бути вдячний долі… Але страшно стає, коли подумаю, що весь час програвав разом із своїм народом. Начебто наші шахові фігури завжди стояли у виграшній позиції, та хтось їх зміщував, крав і примушував програвати. Невже нам так призначено довічно?

Але ж я ніколи не боявся: ні в боях, ні в жахливому Домб'є. Чому тепер боюся смерті? Мабуть, тому, що вона невидима, що неможливо стати з нею віч–на–віч на прю; я йду в небуття у похоронній процесії на власному похороні, із золотою чашею у руках — з чашею, повною спогадів і смертельної отрути. Попереду — непроглядь.

Я викреслений із списку полярників.

Нема вже й Павла Постишева: гальма в машині зірвались, і шестерні перемололи його самого. Розстріляні Юрій Коцюбинський і Михайло Тухачевський. Січуть із повітря сталінські соколи по народах, палять із гвинтівок ворошиловські стрільці. Кров і смерть. Хто ще залишився? Чия черга?

Я уже не борюся із страхом — чекаю. Уночі не сплю — рахую, скільки протягом ночі засвітилося вікон у будинку. Скільки світел — стільки смертей.

Утішаюся тичинівським віршем: "Нехай старе смішком ще трусить, однак: що має жити — мусить".

Не легшає. Я не маю сил так довго ждати — серед останніх. Добре Ірчанові, добре Рудницькому: вони вже не ждуть.

Біля мене, серед патоки моторошно–тихих ночей, — моя Ніна. Вона теж не спить — просить, щоб я приліг. Утомилася дивитись на мою чотирирічну муку. Я кожного разу цілую її у щоку, потім нахиляюся над сином і притуляюся губами до його теплого чола. Прощаюся.

Нарешті дзвонять у двері. Північ. Дзвінки довгі, владні, ґвалтовні. Кінець. Слава тобі, Боже…

Розділ сьомий

Федір лежав на Євгеновому матраці, заклавши під голову руки, й ніби дрімав, проте видно було, як у щілинках між повіками ходять зіниці: то спиняться, то знову забігають. Янченко реагував на кожне слово приятеля, наче й справді вивіряв їх вартість для себе, проте не зронив жодного слова, і Євгенові добре було від того, що ніхто не перебиває його думок.

Юра Ніструл теж слухав. Він прокинувся, як тільки Федір зайшов до намету, розчесав пальцями кучері і, спершись на лікоть, не зводив погляду з Євгена, а в його циганських очах тінилися сум і скривдженість — може, думав він тепер про свою матір, якої не запам'ятав, але ж була вона, жила і теж провела свій вік у самотності, зацькована страхом, з якого, напевно, не видобулась до останньої своєї миті.

— То що ж воно діється, хлопці? — заговорив він, коли в наметі запала мовчанка. — Чей ні Сталін, ні Берія не виконували смертних вироків, вони були лише натхненниками, призвідцями терору. А виконавців мали сотні, тисячі! Де ж вони, невже всі виздихали? Ні–ні, живуть... Живуть, сволота, і зачаїлися, і не дихають, ждуть не діждуться хвилини, коли враз усе повернеться на давнє, і вони зможуть перебудовникам поскручувати голови. Ви ж чули вчора: Пеньков чекає повернення сталінських порядків, як другого пришестя... Хто ж він такий — Пеньков? Євгене Івановичу, я бачу, що ви і Віктор знаєте. Чому не скажете нам? Боїтеся, що може все–таки настати той — його — порядок?

— Нічого я не боюся! — обурився Євген. — Що це ви ніби змовилися: боюся, боюся... Кого? Всі вони вже моральні трупи, і їхнє не повернеться ніколи... Тобі конче хочеться знати, хто такий Пеньков? Беріївський виконавець. Колишній оперуповноважений ОЛПу Сорок другої шахти, мій безпосередній начальник — "кум"...

Юра присвиснув. Федір розплющив повіки, розгублено поглядав то на Євгена, то на Юру.

— То це такий домоуправ? Паскуда... Хоч би признався: було, мовляв, таке, ніхто не святий, а то скромняга, домоуправ, продуктами забезпечу... Сука! А ще й гарчить... Та я його зараз приб'ю!

— Кого приб'єш, Федоре? — відхилив пілку Віктор і всунув голову до намету. — Пенькова нема! І рушниці — теж.

Ми схопилися на ноги. Як так — нема, куди подівся?

"Певне, пішов у тундру полювати", — подумав я, та раптом мій мозок пройняла страшна здогадка: у той вечір, коли хлопцям забаглося справити прощальний банкет, я заховав під поклажу в бунгалі дві консерви і пляшку горілки — недоторканний запас на чорну годину. Тоді я докоряв собі за надмірну ощадливість, а нині те, заощаджене, і, зрозуміло, рушниця — стали останньою надією на порятунок!

Я вискочив з намету, мов очманілий. На повітрі мені стало млосно — чи то від недуги, яка добралась–таки до мене, чи від страху, що того скарбу вже немає. Заточуючись, я побіг до бунгала, дивуючи своїх друзів: Пенькова хочу догнати чи що? Вліз досередини і гарячково почав мацати руками під поклажею, викидати рюкзаки і всілякі клунки надвір, врешті зірвав підстилку: консерв і пляшки не було. Мені ув'яли руки, я присів біля бунгала і простогнав:

— Утік, негідник, утік!

— Що ти там шукав і від чого впевнився, що втік? — термосив мене за плече Федір.

— Забрав наше НЗ! Я заховав від вас... від нас консерви й горілку. Украв! — мало не завив я.

— Старий скнара... — процідив крізь зуби Федір. — Від нас заховав!... — Його вразила не так пропажа, як мій потаємний від товариства вчинок.

— А для кого я ховав — для себе? — кинувся я до очей Янченкові. — У тебе "що єсть, то шелесть", а я думав за вас усіх!

— О, ще один вождь і вчитель! — засміявся Горбов і цим трохи розрядив напружену атмосферу.

Ми мовчки переглянулися і посідали на пеньки за погаслим ватрищем. Ніструл промовив невпевнено:

— Вернеться… Куди зайде?

— Він знає, куди, — зітхнув зрезигновано Горбов. — Полював, певне, у тундрі за втікачами, вивчив топографію… Я весь час боявся, що залишить нас, тому вчора не хотів сказати правди про нього — щоб не сполошити. Думав, може, виведе… Дурень, сам почав ту суперечку про Сталіна. А Пеньков знеобачки проявився. І злякався, що судитимемо його.

— Отут нам і капець — без їжі і без рушниці, — мало не заплакав я.

— Вертоліт прилетить! — крикнув Федір. — Панікувати забороняю! — Він довго мовчав, потім повернув голову до Віктора й проказав вимогливо: — Тож розкажи хоч тепер, щоб я дізнався нарешті, яку ж то мерзоту запросив на риболовлю.

Я роздмухував попіл, добираючись до жаринок, щоб запалити вогонь. Усі ми чекали Вікторової розповіді.

— Почну здалеку, — заговорив Віктор. — Хоч нічого особливо нового вам не скажу. Ніхто з нас не новачок на Півночі, усе ми знаємо. І про народження та розквіт "перлини Заполяр'я" — Воркути, одного з найбільших концтаборів ГУЛАГу — теж. Євген найкращий свідок — із сорок п'ятого року. Тоді місто тільки–но почало розбудовуватися. Я прийшов пізніше. І хоч не був каторжником, усе ж надивився на всі смерті — від дизентерії, цинги і куль… Тобі, Євгене, напевно доводилося бачити втікачів. Мертвих, звичайно. Вони лежали біля табірних вахт — роздягнені, з простреленими головами: дивіться, каторжники, усім таке буде, від нас утікати можна тільки один раз… А розстріли "особливо небезпечних" за річкою Воркутою пам'ятаєш? Тундра місцями не прогинається, кістками утрамбована… А ось над озером Ямба–то ще

утрамбується, дасть Бог, скелетами чотирьох дурнів, які шукали собі біди на здорову голову… Я жартую, Федоре, не хмурся. Але ж таки з доброї волі створили ми собі концтабір над чарівним озером. Може, так хотіла доля, щоб — хто ще раз, а хто вперше — відчув страх осамотненості, загубленості, непотрібності, приреченості, пізнав той психологічний і фізичний стан, в якому перебували в'язні десятками літ. Ми не пропадемо тут, я вірю у це, але познайомимося хоч трохи з тією непроглядною тугою, яка товаришувала мільйонам приречених людей.

Та я вдався у філософію… Розкажу вам про останній злочин Берії, вчинений тоді, коли він сам був уже знешкоджений. Здійснювали його беріївські виконавці — пенькови… Ти, Євгене, на своє щастя, лежав тоді хворий в ОП, а я, напевно пам'ятаєш, додумував тобі ще десять недуг, щоб посимулював трохи…

Але спочатку про себе. У п'ятдесятому році після закінчення Ленінградського медінституту я з волі розподільчої комісії опинився у Воркуті, де мусив відпрацювати належних три роки. Не опирався, був молодий, до того ж мені хотілося пізнати Північ, а ще й комісія у таких веселкових барвах розмалювала мені місто героїчної праці комсомольців! Полярне чудо першої половини XX століття, подумати тільки: у Воркуті під час полярної зими навіть снігу немає на тротуарах завдяки трубам з гарячою парою, прокладеним під плитами — тепло, як у Сухумі! Я, їй–богу, не знав, що Воркута — суцільний концтабір, помережаний загорожами з колючого дроту, місто, де промислові об'єкти обведені дощаними парканами, увінчаними зверху голими електродротами, і — вишки, вишки, вишки!

Серед міста, розділеного на окремі зони, був сектор вільнонайманих: працівників табору, табірного управління та поселенців–німців, яких вивезли сюди під час війни на вічне заслання. Тут замешкав і я. Мене призначили лікарем в ОЛПі Сорок другої шахти. І ось я, комсомолець–романтик, спустився із захмарних висот на людське дно — між зрадників батьківщини, шпигунів, диверсантів: я був переконаний, що то справжні запеклі вороги народу.

Контактувати з каторжниками заборонялося, проте я з ними стикатися мусив: техніка безпеки в шахтах була, м'яко кажучи, невибаглива, і я мав змогу постійно вдосконалюватися як хірург–травматолог. Дуже скоро мені довелося переконатись, що, незважаючи на найсуворішу статтю, високий строк, категорію режиму, мої пацієнти були зовсім нормальні люди, здебільшого — інтелігенти. У таборі Сорок другої шахти я не побачив ні наркоманів, ні гомосексуалістів, ні картярів; не було тут блатних, чесняг, сук, не чув ні разу про вбивства, крадіжки чи хуліганства.

Пеньков, звичайно, мав рацію: не самі лише невинні ангели сиділи в ОЛПах. Відбували тут покарання і справжні злочинці. Але ж Пеньков — я добре пам'ятаю — ніколи й не подумував заглянути хоча б краєчком ока в душу людини, усі каторжники були для нього рівні: робоче бидло, тавроване номерами, оцінене статтями карного кодексу, величиною строку, категорією режиму... Я не особливо симпатизував каторжникам, але співчував і, в усякому разі, намагався бути для них сумлінним лікарем.

А тепер про злочин.

Улітку 1953 року Берію заарештували й оголосили ворогом народу. Ця звістка була справжнім вибухом бомби, який сколихнув тюрми, вселив у мільйони невільників надію і посіяв панічний страх серед беріївських посіпак. Деякі ще бадьорилися, не здавали позицій, не добрішали, хіба це вперше: розстріляні були свого часу і Ягода, і Єжов, а все залишилося по–старому, треба тільки засудити колишніх хлібодавців. І вони квапилися засуджувати Берію. Я сам бачив, як начальник табору Сорок другої шахти зірвав портрет Берії зі стіни, кинув під ноги і топтав його чобітьми. "Гад, зрадник, сволота!" — викрикував він і розглядався, чи його чують, — так завойовував собі ласку в майбутнього міністра державної безпеки, забуваючи, що за Ягодою і Єжовим стояв Сталін, а за Берією — тільки народний гнів.

Режим у таборах відразу різко послабився. Оперативники, можливо, й не вірили, що беріївська м'ясорубка поламається й буде викинута на смітник, проте меч завис над їх шиями, і вони втишили свою звичну для них лють і жорстокість.

На Сорок другій шахті каторжники, не порушуючи режиму, оголосили мирний страйк. Як і всі бригади, виходили на шахту, спускалися під землю у забої, та вугілля нагора не йшло, припинилися відвантаження, будівництво… Стосунки між каторжниками й оперативниками стали схожими на мирне співіснування: розминалися, не помічаючи одні одних, в'язні перестали звертатися до начальства остогидлим "гражданін начальнік", а "опери" ніби й не зауважували перемін.

Врешті до начальника табору прийшла делегація від в'язнів–страйкарів із категоричною вимогою: оскільки Берія, з волі якого посаджено безліч невинних людей, зрадник батьківщини, — треба переглянути особисті справи в'язнів, виявити невинних і негайно їх звільнити.

Країні потрібне було вугілля, яке в той час добували переважно каторжники, — слід було якимось чином примусити в'язнів його добувати… Незабаром із Москви прибула авторитетна комісія, очолена секретарем Верховної Ради СРСР. Розслідування причин страйку тягнулося кілька днів, комісія ввела низку полегшень для каторжників. Ліквідовано нумерацію в'язнів, із бараків знято замки і ґрати, дозволено побачення з рідними. Комісія теж запевнила страйкарів, що питання перегляду справ буде винесене на розгляд сесії Верховної Ради.

Проте ОЛП Сорок другої шахти й надалі відмовився працювати: в'язні вимагали негайного звільнення невинних. "Комітет дії", який керував страйком, зайняв надто категоричну позицію, і це, здається мені й нині, було нерозумно…

Приїзду нової комісії чекати довго не довелося. Тільки очолив тепер її не представник Верховної Ради, а генерал військ МВС Масленников. Комісія приїхала в табір, викликала керівників "Комітету дії", вислухала їх вимоги й обіцяла скоро дати відповідь.

…У той день, здається, то був вівторок, я застав на медпункті всіх лікарів, які працювали в ОЛПі, нам наказано було чекати, нікуди не розходитись. Я помітив на вишках дула кулеметів — це мене неабияк стривожило. О дев'ятій годині ранку все населення зони було виведене синьопогонниками на площу перед вахту й вишикуване в шеренги.

Відчинилися ворота, у зону табору увійшла комісія. За нею тихим ходом в'їхала пожежна машина… "Будуть водою розганяти, — подумав я, дивлячись через вікно медпункту на площу. — Але чому — розганяти, коли в'язнів вивели примусом?"

Далі я побачив: пожежники почали швидко приводити машину в робочий стан, приєднали рукави, шланги, якийсь пожежник викинув рукав у бік першого ряду каторжників. Хтось із шеренги кинувся, щоб його підняти, а тоді опер–уповноважений Пеньков — видно, йому заздалегідь дали таке завдання — з криком "Стій на місці!" вистрелив із револьвера у в'язня. Це був сигнал: охорона відкрила з вишок кулеметний вогонь, який тривав не більше хвилини. Та цього було досить: площа перед вахтою вкрилася трупами, каторжники розбігалися, лементували, охоронники заганяли їх у бараки. Трупи виносили за межу зони. Поранених приводили в медпункт — на перев'язку. Нас теж заздалегідь підготували до розправи.

Ось і все, що я міг вам розповісти. Додам ще: після процесу над Берією генерал Масленников був засуджений до розстрілу.

Довго ми сиділи мовчки за ватрою. Врешті обізвався Юра:

— Добре, що пішов… Якби ти це розповів учора, я б його застрелив.

— Може, ти б цього й не зробив, — промовив Федір. — А втім, і так здохне в тундрі… Він утік, зрештою, не тому, що помсти злякався: після учорашньої розмови в його свідомості відбувся останній крах ідеї сталінізму, єдиної ідеї, якою він жив. Він побачив її знищеною, осквернено. З нею нема йому місця у нинішньому житті. А без неї — життя нема. Пеньков це зрозумів…

Я пішов до намету. Мною лихоманило. Навіть не міг би сказати, що дорешти зламало мене: хвороба чи правда про злочинця Пенькова, якого я досі намагався якось виправдати у своїх очах… Упав на матрац і відразу заснув. Спав міцно й довго, а коли прокинувся від гарячкового кошмару, побачив скитальника Михайла, який сидів у куті намету на рюкзаках і уважно приглядався до мене.

— Чому ви тут, Михаиле? — спитав я.

— Ти ж кликав мене уві сні. І я прийшов. Хочу тобі розповісти про себе все. Ти вважаєш, що я твій стрийко Михайло Шинкарук. Хай буде по–твоєму…

Перша розповідь скитальника Михайла

То слухай. Можливо, ти це й знаєш: у тридцятих роках у Галичині чимало з'явилося літератури про львівські бої, про опущення українськими військовими частинами столиці Західноукраїнської Народної Республіки, про дальшу облогу Львова Українською Галицькою армією і її відступ за Збруч під натиском дивізій польського генерала Галлера. Ти, напевно, читав дещо. То я постараюся тобі нагадати про це стисло й сухо, щоб ти міг уявити, в якій ситуації опинився я, коли назавжди попрощався з Катрусею.

Можливо, напишеш про це або хоч комусь розкажеш. Не має права зникнути з книги нашої історії ця трагічна сторінка. Ваша історіографія мовчить, начебто й не було ніколи української визвольної боротьби у

Львові й у всій Галичині у вісімнадцятому — дев'ятнадцятому роках нашого століття, начебто польська окупація західних земель України, яка тривала двадцять років, відбулася з волі Антанти мало що не безкровно, мало що не за згодою лінивої отари галицького люду, яку пілсудчики без труду загнали у стійло.

Ми воювали під іншими, ніж нинішні, прапорами, не було ще тоді нинішніх прапорів. Ми повстали проти одвічного ворога — польських шовіністів, які й донині живучі і десь там, у своїх невгамовних душах, леліють глибоко приховану мрію про Річ Посполиту від моря до моря, про польський Львів.

Народ повинен про це знати. Час на місці не стоїть: ви мусите бути завжди готові стати на битву за свою землю, щоб не опинилися, бува, як ми тоді — окрадені й у вогні розбуджені.

Після липня 1919 року, за Збручем, наші військові сили роз'єдналися: одні пішли до Петлюри, інші — у ЧУСС і ЧУГА[36], то вже інша сторінка нашої історії, яка теж чекає свого літописця. Я ж торкнуся першої, дійовою особою якої був сам.

Ми змагалися осамотнені, незважаючи на злуку з УНР. Крім загону імені Ґонти, присланого до Львова урядом Української Народної Республіки під командуванням отамана Долуда, відчайдушного рубаки, за голову якого Пілсудський обіцяв велику суму грошей, ми іншої допомоги із Східної України майже не отримували, і понад п'ятдесят тисяч стрільців склали свої голови на львівських, покутських, волинських і подільських полях. "Скільки то народу впало за свободу, встояти не було сили…"

Ця сторінка нашої історії повинна бути заповнена. Без ідеалізації і без фальсифікації — у всій своїй трагічній правді.

Восени 1918 року Австро–Угорська імперія почала агонізувати.

Я знав, що мені, кадровику УСС, треба бути готовим до війни. Я покинув квартиру пана Лукасевича, роботу на Підзамчі й лекції в університеті і зголосився до станиці Українських січових стрільців на Зиморовича — там, у будинку інвалідів, відсиджувалися виздоровці й маркіранти, яким не хотілося йти на фронт гинути за нового цісаря, а втім, не було вже куди йти: усусуси у складі корпусу генерала Гофмана давно перейшли Збруч і опинилися на Єлизаветградщині, потім розпорошилися, і деякі курені дійшли до Кам'янця і Чернівців.

Події у Львові розгорталися блискавично.

На початку жовтня Польське коло виїхало з Відня до Варшави, звістка про це насторожила нас: чей же не поїхали польські проводці випити варшавського венгжину. Чекати нової звістки довго не довелося. 9 жовтня в урядовому польському часописі "Monitor" Польське коло проголосило Польшу незалежною державою з включенням до неї Східної Галичини. В тому ж номері було надруковане звернення до канцлера Німеччини принца Макса Баденського з вимогою звільнити Пілсудського з магдебурзької фортеці.

18 жовтня у Львові українська еліта — посли, радники, професори — скликали з'їзд, на якому було створено Українську національну раду на чолі з послом Євгеном Петрушевичем. З'їзд підтримав маніфест, проголошений прем'єр–міністром Австрії Гусареком, про утворення федерації держав під берлом Габсбургів: австрійської, угорської, чеської, іллірійської та української. Під маніфестом поставив свій останній імператорський підпис цісар Карл І. Українські репрезентанти радо погодилися на федерацію Східної Галичини з Австрією; про відокремлення, як це зробили поляки, Петрушевич не хотів і слухати: хай буде коронний край, ніякої самостійності не вимагаємо, самі нічого не вдіємо, нам треба опіки і спокійного життя, ми любимо патріотичні гасла, але боїмося їх змісту.

20 жовтня у Народну гостиницю, де мешкав Петрушевич, прибіг редактор "Діла" Василь Панейко з вісткою, що президент СІЛА Вільсон

оголосив Австрію капітулянтом. Петрушевич не вірить, він їде до Відня на переговори з радником двору Ляммашем, на той час уже політичним трупом, і там залишається. Він повернеться у Галичину до столиці ЗУНР Станіслава аж тоді, коли стрільці залишать Львів, — диктатором ЗУНР.

Тим часом у Львові Українська національна рада на чолі з доктором Костем Левицьким проголошує українські землі Австро–Угорщини Українською державою.

27 жовтня варшавський уряд створює у Кракові Польську ліквідаційну комісію, яка 1 листопада мала прибути до Львова й перебрати в намісника Галичини Карла Гуйна владу.

Українська національна рада віддруковує відозву, в якій закликає усіх стрільців, що залишилися у Львові, підпорядкуватись наказному отаманові, прізвища якого поки що не називає. 30 жовтня з Чернівців, де стояв курінь УСС під командою архікнязя Василя Вишиваного, прибуває до Львова сотник Дмитро Вітовський. Українська національна рада призначає його наказним отаманом. Делегація на чолі з Костем Левицьким іде до намісника Гуйна з вимогою передати Раді державну адміністрацію. Граф Гуйн відмовляється. Тоді Вітовський наказує Центральному військовому комітету взяти у Львові владу в ніч на п'ятницю — 1 листопада.

Комендант станиці УСС на Зиморовича отримав наказ вирядити всіх здорових стрільців і старшин до Народного дому — повстанського штабу. Нас набралося близько трьохсот.

У штабі кожному старшині дали окреме завдання. Мені з десятком стрільців належало роззброїти 15–й піхотний полк, рекрутований переважно з українців, у касарнях на Курковій і з мобілізованою там командою зайняти військову комендатуру на вулиці Красицьких.

У ніч на 1 листопада мрячив дощ. На вулицях було непроглядно темно; мій відділок пробирався навпомацки через Ринок до Руської. Тут у під'їздах чувся якийсь шемріт, ми сторожко розглядалися по боках — бездомні собаки то чи бездомні люди, а може, польські боївкарі, які — була чутка — закупили у здеморалізованих австрійських жовнірів у Яблоновських касарнях зброю.

Ми звели курки на карабінах, звернули на Ставропігійську, минули Лазарет, Порохову вежу і шнурком пішли вгору по Курковій.

На тротуарі перед касарнями бовваніла тінь вартового, я здалеку гукнув: "Стій, ні з місця!", вартовий не рухався, стояв, спершись на кріс.

— Віддавай, хлопче, зброю! — скомандував я, і він, аж мені стало дивно, радо віддав кріс. — Тепер ходи з нами. Ти звідки родом?

— З Тернопільщини, пане хорунжий. А ви прийшли нас роззброювати? — Молодий жовнір ішов попереду нас і раз у раз оглядався.

— Звідки знаєш?

— Та говорять уже відучора, що прийдуть нас роззброювати — або поляки, або українці. Як побачив я, що ви свої, то й від серця відлягло… — Хлопець помовчав мить, та, видно, був балакучий — заговорив знову: — Я називаюся Омелько Хома… Подумав собі тепер: слава Богу, що хоч команда буде українська, бо я по–німецьки ні бе ні ме… А куди пошлете нас воювати?

— Додому не хочеш? — спитав я.

— Як — не хочу! Хоч я з бідних, але корівка є своя, хто її там пасе, тато старі… Але ж ніхто мене не пустить, хоч нібито вже й по війні. Може, в українському війську легше буде…

— Легшого не чекай — війна тільки–но починається… Віддай йому кріса, — сказав я стрільцеві, який роззброїв жовніра. — Веди нас, Омельку, в касарню і скажи своїм крігсколегам, щоб не хапалися за зброю, бо біда буде.

— Та хто там за зброю ухопиться — усі додому рвуться! — Омелько побіг коридором, відчиняв двері, вигукував: — Алярм, вставайте, наше військо прийшло!

Вояки схоплювалися, наспіх одягалися, вибігали в коридор і самі лаштувалися у дві шеренги. Позирали на нас недовірливо, я поквапився їх заспокоїти:

— Слухайте мою команду, жовніри! Іменем Українського центрального військового комітету ваш полк називається віднині Першим галицьким піхотним полком, який буде виконувати мої накази. Жовніри–українці підлягають військовій повинності воєнного часу, за дезертирство — польовий суд. Вояки всіх інших національностей — крок уперед! Виходьте, виходьте, не бійтеся… Ви вільні, — сказав я до кількох десятків гемайних[37], капралів, а теж офіцерів, яких уже привели стрільці з офіцерської казарми, — можете йти додому. Наказую вам залишити місто до двадцяти чотирьох годин. Решті — розібрати амуніцію й марш до лаштунку у дворі!

За півгодини полк із двохсот вояків марширував униз по Курковій. Темні отвори брам зловісно дихали на нас підвальним духом; шемроту, за тупотом колони, не чутно було, та я передчував: завтра з під'їздів, вікон, балконів, веж мансард і стрихів відкриється ворожа лінія вогню, яка не матиме ні фронту, ні тилу, яка оточить нас звідусіль і посіє градом куль у чола і спини — поляки не здадуть міста без бою.

Я зупинив колону на вулиці Красицьких перед будинком комендатури, наказав жовнірам налаштувати кріси й обступити будинок

з усіх боків. Варти біля дверей комендатури, на диво, не було, у вікні на другому поверсі спалахнуло кволе світло: хтось там засвітив сірника.

Я узяв з собою п'ятьох стрільців, попросився й Омелько Хома — він тут бував, коли його затримали патрулі під час самовільного відлучення, знає ходи й виходи, — і ми побігли сходами догори. Омелько загримав кулаком у двері коменданта — мусить там сидіти хоча б черговий, якщо всі вже повтікали, хтось же черкнув сірником. Постукав ще раз — тихіше.

Почулися розмірені кроки, повільно скреготнув ключ у дверях, хтось там не квапився вітати нову владу, видно, був не з лякливих: я вийняв з кобури маузера. Відчинилися навстіж двері, у проймі на тлі жовтуватого світла гасової лампи стояв в елегантному фельдмаршальському мундирі сивоголовий мужчина під п'ятдесят років, він пристукнув закаблуками і відрекомендувався по–німецьки:

— Фельдмаршал Пфеффер! До ваших послуг.

Я віддав йому честь, мовчки простягнув до нього руку, і він теж без слова зняв із ременя кобуру, подав мені, підперезався й мовив:

— Я отримав по телефону наказ від нової влади здати комендатуру. Як старий воїн, підпорядковуюся, команда розпущена. Прошу провести мене у ваш штаб.

Я залишив у комендатурі залогу з п'яти стрільців і двадцяти жовнірів, потелефонував у штаб, діждався прибуття нового коменданта міста полковника УСС Миколи Мариновича і до четвертої години ранку привів до Народного дому інтернованого фельдмаршала й піхотний полк.

Своє завдання я виконав з честю.

До цієї передранкової пори під команду Центрального військового комітету стало півтори тисячі жовнірів і сто старшин — із касарнь Фердинанда і Яблоновських, з 19–го полку крайової оборони та 50–го вартового полку. Цими силами до ранку було взято намісництво, пошту, головний двірець, станцію Підзамче, будинок сейму, дирекцію залізниць. Влада у Львові перейшла до наших рук безкровно.

Перша кров пролилася 1 листопада після обіду.

Із самого ранку польські боївки, якими командував сотник Мончинський, що прибув у складі ліквідаційної комісії з Кракова, почали контракцію. До передвечір'я боївкарі перекрили вулиці Городецьку й Сапіги, зайняли школу Кордецього і прострілювали з вікон площу біля костьолу Ельжбети; до товарної станції, де стояли австрійські амуніційні магазини, не проскочив ні один наш самохід; до вечора боївки зайняли товарну станцію і головний двірець. Нашу команду перебили, тільки декому вдалося втекти.

Це був наш перший і найтрагічніший програш. Ми до кінця війни не зуміли взяти у свої руки залізницю — смертоносну жилу, якою удень і вночі напливали з Перемишля до Львова ворожі підкріплення і зброя, а на закінчення тріумфально пройшов нею із своєю армією генерал Галлер.

У польських руках залишився теж і Замарстинів, звідки боївки поповнювалися ремісниками, колійовцями і передміськими люмпенами. У міській різні розмістився штаб боївок.

Почалися вуличні бої. Лінія польсько–українського фронту в перші дні листопада пролягла від Стрийського шосе по Кадетській і Коперника — до дирекції залізниць і Янівської вулиці. Українське військо закріпилося на Цитаделі, у касарнях Фердинанда на Городецькій і на станції Підзамче. На Підзамчі, куди мав з дня на день прибути ешелон із загоном імені Ґонти під командою отамана Долуда, точилися запеклі бої.

Проте і на зайнятій нами території міста не було затишно. То тут, то там із вікон гримотіли постріли, падали й вибухали на бруку ручні гранати, боївкарі стріляли з відкритих каналізаційних люків і зникали, мов привиди. Лазарет на Ставропігійській переповнився пораненими. Диверсантів ловили й розстрілювали на місці, але це не допомагало — ми опинилися між двох вогнів.

Учорашні австрійські жовніри, сільські хлопці, які звикли воювати в полі, у окопах, де чітко розмежовувались фронт і тил, не вміли знаходити зручних місць для оборони й наступу в умовах вуличних боїв, панікували і через те марно гинули.

Почалося дезертирство. На очах у старшин жовніри кидали кріси й покидали місто, для польових судів не було часу, та й усіх не розстріляєш, усе ж таки свої.

Не витримав і мій Омелько Хома.

— Уже я навоювався, пане хорунжий, — по саму гульку. Не треба мені ніякої України.

Він стояв переді мною з винуватим виглядом, але у своєму рішенні непохитний.

— Я ж уб'ю тебе! — скрикнув я. — Чого ж тобі треба, як не України? Польщі хочеш, німців, мадярів?

— Ви, пани, своє знаєте. А я — простий хлоп. Буду корову пасти, аби–м живий залишився.

— Наймитом будеш, як і був! — схопив я його за вилоги шинелі. — Ти в поляків повчися, як треба воювати… Тобі аби лише тельбух напхати, а хто осідлає — усе одно!

— Ми до сідла звичні, пане хорунжий… Та ви як відвоюєте свою державу, то й самі в те сідло сядете. А я…

І пішов, не боячись, що я вистрелю йому в спину. О, народе, як ти звик ходити в упряжі. Коли ж нарешті ярмо прогризе твоє тіло до кісток, і ти схаменешся від болю?

Нарешті з коша УСС, який стояв на Бессарабському фронті у Вижниці й поповнювався поворотцями з російського полону, прибула на Персенківку тисяча стрільців під командою полковника Гриця Коссака.

Стрільці пішли в наступ на головний двірець, але були відбиті і закріпилися на Цитаделі, де стояв я, уже у званні сотника, із своїм поріділим полком.

7 листопада Національна рада створила Державний секретаріат на чолі з Костем Левицьким. Секретаріат проголосив Західноукраїнську Народну Республіку: військові сили у Львові й інших воєводствах та повітах стали називатися Українською Галицькою армією. Начальним командантом УГА став Гриць Коссак.

Того ж дня з магдебурзької фортеці повернувся до Варшави Юзеф Пілсудський і проголосив себе вождем Польщі. Кость Левицький з цієї причини занепав духом: пішли чутки, що Державний секретаріат має намір перебратися зі Львова до Тернополя. Командант польських військових сил у Львові сотник Мончинський вислав своїх відпоручників до польського уряду у Варшаві — по допомогу.

…Перший галицький піхотний полк квартирував на Цитаделі. Власне кажучи, з полку залишилася сотня, потрібне було поповнення, і я, наслухавшись чуток про можливу передислокацію Державного секретаріату до Тернополя, вирішив звернутися особисто до полковника Коссака — дізнатися правди. Йому одному я ще вірив: чей не скапітулює й він — старий воїн, пропалений у боях чотирирічної війни.

Був пізній вечір. Не роздягаючись, я ліг на прічу[38], щоб на годинку задрімати: старшинам дозволялося заходити без попередження до командантa армії після півночі. А коли сон, немов вогка жовнірська шинеля, вкрив мене задушливою повстю, я почув звідкись дуже знайому мадярську примівку; із зусиллям виборсався з густої патоки сну й, не можучи прийти до тями, вдивлявся в обличчя вусатого вояка, що стояв наді мною, високий і худий, з відзнаками сотника на вилогах ковніра.

— О сакрамент! Іште нейт![39] — вигукував сотник, реготав, і врешті я упізнав.

— Сотник Цяпка! — схопився я з прічі й повис у нього на шиї.

Він підняв мене, на третину нижчого за себе, догори і, сміючись, дихав мені в обличчя густим махорочним духом.

— Евентуально! У власній особі! Але й ти вже, бачу, сотник, ростуть наші, тільки Цяпка до смерті залишиться сотником, бо подумай тільки, як би то смішно звучало: отаман, полковник або, не дай Господи, — генерал Цяпка!.. А ти живий! Як мені сказали хлопці з твого полку, хто в них командант, то я зарепетував з утіхи, мов кіт у марці: де ж би то міг подумати, що ти оклигаєш після того, як тебе на марах винесли з ізвору під Маківкою!

— Бо війна — війною, пане сотник...

— О, то правдива пісня! Хто її склав, не знаю, може, й Андрій Бабюк. Залишився хлопець біля Кам'янця із своїм куренем... А пісня розлетілася по світу, мов липове клиння, і ти знаєш, прошу я тебе; усі гадають, що Цяпки нема і ніколи на світі не було, що Цяпку видумали собі стрільці, а тому я буду вічно жити, і ніяка куля мене не вцілить... То як, здамо ляхам Львів чи ні?

— Ви прийшли сюди для того, пане Цяпка, щоб ще і я почав панікувати? — змінив я різко тон розмови. — Хто розпускає такі чутки?

— Не я, на Бога! І нікому цього не кажу, бо не вірю. Та хіба для того били ми воші в цісарських окопах, воюючи за його курчу мать, щоб тепер повіддавати свої землі новим царкам? Та я краще кулю собі в лоб пущу, ніж віддам Пілсудському Львів. Чого захотів Юзьо — Polski od morza do morza[40]... А дулю з пастернаком!

— То звідки слизнуть такі чутки, пане сотник? — я ще не міг звикнути до того, що ми стали рівними в рангах. — Звідки?

— Для тебе я Іван, Михаиле, — зауважив Цяпка, сідаючи біля мене на прічу. — Евентуально... Звідки? А з Державного секретаріату. Доктор Кость Левицький злякався... Мовляв, краще вийти зі Львова, де у вуличних боях марно гине цвіт нації, узяти місто в кільце й задушити поляків голодом. Разом з українцями, преціньь... А тоді в'їдемо в город Лева на білих конях з прапорами й переможними тенями і Мончинського заріжемо, мов когута...

— Не можна допустити до цього! — вигукнув я. — Якщо вийдемо зі Львова, то більше в нього не ввійдемо. Мусимо триматися на смерть.

— Я теж так думаю. І начальний комендант такої ж думки. А ти, мабуть, добре знаєш Львів. Гриць Коссак — я випив з ним на брудершафт — нині доручив мені спитати в коменданта Першого галицького полку, чи не взяв би він на себе операцію на лінії Підзамче — Замарстинів. Там, у міській різні, засіло осине гніздо, треба звідти викурити рій... Ну, випиймо і ми на брудершафт, — Цяпка зняв із пояса фельдфляшу й подав мені. — Чистий спирт — румунське бунту, кльопнемо по два лики ляхам на погибіль!

Я смачно ковтнув пекучого трунку, й гаряча бадьорість розлилася по тілу. Після третього ковтка Цяпка відняв у мене флягу, притулив до губів шийку, задер голову і дудлив, поки не висушив до дна.

— А тепер язда! В штаб до Коссака. Він тут, на Цитаделі. Державний секретаріат, може, знаєш, перебрався з Народного дому, до якого пристрілялися з площі Юра польські дзяла[41], у Ставропігію. Ходім.

Полковник Коссак разом із комендантом міста Миколою Мариновичем сиділи в бункері над картою Львова; комендант закреслював червоним олівцем зайняті поляками райони. Вони не піднімали голів, привітання нашого ніби й не чули; Коссак нервово махнув рукою, щоб ми сіли й не заважали.

— Не так уже й погано! — Коссак ляснув долонею по столу. — Для головного двірця сил на Цитаделі досить, і ще прибуде з Чернівців полковник Букшований із стрільцями. А болячку на Замарстинові треба вже роздавити — життя від неї немає. Укріпити станцію Підзамче, дочекатися Долуда — його ешелон уже йде! Йде! А тоді взяти різню. Ти когось там привів, Іване, рапортуй, — полковник підвів голову, придивляючись до мене.

— Командант Першого галицького полку сотник Шинкарук! — схопився я із стільця.

Коссак зміряв мене з ніг до голови примруженими очима.

— Ви львівський? — спитав.

— Львівський, голошу слухняно. Донедавна працював зчіплювачем вагонів на Підзамчі.

— Яким чином? Я пригадую вас із Маківки.

— Бо війна — війною, — усміхнувся я, знизавши плечима.

Коссак не зреагував на мій жарт, промовив сухо:

— Обидва ви візьміть собі по сотні найсміливіших хлопців і завтра марш на Підзамче. За жодну ціну не смієте здати станцію до вечора. До того часу повинен прибути ешелон Долуда. А з ним — узяти різню. Рушайте!

...На Підзамчі весь день панувало затишшя. Бабахне де–не–коли постріл, просвистать сліпа куля з боку Городничої — вулички, що з'єднує Замарстинівську з різнею, а далі западе глуха тиша, ніби не живуть тут люди, — незрозуміла і тривожна. Щось підступне задумав Мончинський, що не наступає, — польські атаки, як нам стало відомо, повторювалися донині по кілька разів на день.

— Що так скажу, — мовив до мене Цяпка, — треба послати хлопців у розвідку: одних на Високий Замок, чи бува не збираються "андруси" пульнута нам у спину, а інших — туди, — махнув рукою у бік Замарстинова.

— На Високий Замок можна будь–кого послати, там стоїть наша артилерія, б'є по площі Юра, — відказав я. — Спуститися їм треба на Знесіння і там роздивитися. А на Замарстинів я піду сам із двома стрільцями. Знаю тут кожен провулочок. Треба тільки перекостюматися. А ти залишайся і бери на себе команду всією залогою.

Після обіду переодягнуті в засмальцьовані залізничні роби, з револьверами й гранатами в кишенях, з розвідними ключами і кайлами в руках я і два стрільці потюпали шпалами по колії, зійшли з насипу й подалися безлюдною вуличкою у бік Городничої, заглядаючи в під'їзди й подвір'я, — усюди мирно й тихо. Чи то осінній холод позаганяв людей до

хат, чи не витримали вони постійного страху й вибралися з передмістя на села, — тиша була зловісна.

Незабаром я почув звук губної гармонійки — за рогом вулички, недалеко. Гармонійка звучала щораз голосніше, потім почулися чоловічі голоси — гурт хлопців затягнув надривним дискантом знайому вуличну пісеньку замарстинівських батярів:

Garmońja z cicha na trzy czwarty rżnie,

Ferajna tańczy, ja nie tańczy,

Z szacunkiem, bo się może skończyć zle,

Na ulicy Gnojnej bawimy się!

Далі вдарив бубон, зарипіла скрипка. Ми заховалися у кущах ожинника, звідки проглядалася трамвайна лінія, що робила біля різні петлю, і я побачив, як уздовж неї у напрямі до Знесіння йшли гусаком чоловіки й жінки — з вузликами в руках і впорожні, ніби до церкви на відправу. Я згадав, що нині неділя, — можливо, йдуть на вечірню, але ж то ще зарано.

Мені здалася підозрілою та вервечка людей, і я чомусь подумав про зарослий дерезою і терном піщаний кар'єр на тильному від нас схилі Левиної гори, куди від Знесінської церкви йде кілька стежок. За кар'єром — Глинянський тракт, Винники, Чортова скала, на ній теж стоїть наша батарея... Але з кар'єру, обігнувши Левину гору глибокою й зарослою кущами улоговиною, можна навправець зійти на Підзамче. Чи охороняється цей прохід?

Я це подумав, а музика, гупання бубна і надривні чоловічі голоси все дужче лунали над тихим Замарстиновом, певне, долинали й до Підзамча — підозрілий концерт вуличників чимось пов'язався для мене з гусаком

людей, що тягнувся уздовж трамвайної лінії, і кінця йому не було. Може, музиканти відвертають нашу увагу?

Пошепки сказав до хлопців, щоб залишалися на місці, і почав тихо пробиратися крізь ожинник, зайшов у запущений город із заваленим на розі вулички парканцем: біля нього стояло четверо чи п'ятеро співаків, які вийшли розважатися при неділі.

Antek z pistoletem w ręce,

A Feluś z siekierą, w dżwiach,

A frajer frajera pompką od rowera

Zaiwanit, że aż strach…

Навкарачки підповзаю до бузкових заростей над самою фосою і завмираю: віднявши від губів гармонійку, Едвард Лукасевич доспівує, надриваючись:

Świat latarni już pogasły,

Smętnie gwiżdże nocny stróż,

A kat Maciejowski tam pod szubenicą

Na Antosia czeka już.

Garmońija z cicha na trzy czwarte rżnie…

Я дивився зблизька на його ненависне масне обличчя і вже неомильно розумів, що означає цей концерт: Едвард відволікає нашу увагу співом, а ті собі йдуть і йдуть. Виймаю гранату, висмикую чеку —

розплачуся я з тобою за себе і за циган! — а тоді впритул зустрічаюся з більматими очима бандита. Він опускає гармонійку і з вереском "Hajdamaka tutaj, zabij go!"[42] виймає з кишені револьвера і не прицілюючись стріляє, я шпурляю гранату в гурт співаків, і поки гримнув вибух, ми вже бігли щодуху до своїх.

— До зброї! — скомандував я і побіг попереду своєї сотні улоговиною до кар'єру; ми довго бігли, поки не опинилися над стрімкою кручею, на яку вже спиналися, щоб вибратися в улоговину, боївкарі — хто в чоловічому, хто в жіночому одязі.

Ми їх жорстоко розстріляли.

Перед вечором прибув на Підзамче зі сходу ешелон. Першим вийшов до нас у козацькій шапці із шликом, у синьому жупані отаман Долуд, хвацько відрапортував; з вагонів висипали козаки, я перемовився з Долудом, що чекати не можна ні хвилини; отаман тут же скомандував до бою, козаки оголили шаблі, і дві наші сотні попереду, а загін імені Ґонти за нами — рушили бігом до різні.

До ночі різня була здобута, боївкарі перебиті — мало хто врятувався. Другого дня передмістя Львова разом із Клепаровом зайняло наше військо.

Залишилося узяти головний двірець.

Його ми не взяли, хоч і могли. Краківський полк, який на третій день війни прибув епіелоном із Перемишля і обсадив головний двірець, був малочисельний і погано озброєний. Пілсудський тільки–но збирав сили: до Перемишля стікалися з усієї Польщі добровольці, яких приймав і вишколював полковник Токаржевський.

Секретаріат знав про це. Зрештою, кожен стрілець знав, що насамперед треба перетяти залізничну лінію Перемишль — Львів, проте

команди до наступу на вокзал не дочекалися: команданти, а їх тепер стало аж двоє, не могли поділити між собою владу… Ти розумієш — ділили владу, яку завтра могли обидва втратити!

З Чернівців до Львова прибув полковник Осип Букшований із загоном вишколених стрільців. Він не захотів визнати начальним командантом Гриця Коссака, Коссак не уступав. Державний секретаріат цілими днями засідав у Ставропігійському інституті, мирячи претендентів, поки командування УГА не передали полковнику Гнатові Стефаніву. Час був утрачений, сотник Мончинський попросив у Костя Левицького перемир'я. Державний секретаріат погодився.

— Іште нейт! О сакра! — захлинався сотник Цяпка, взиваючи по–мадярськи до Бога і всіх святощів. — Що це означає, Михаиле: зволікання штурму двірця, перемир'я… Ти не міг би мені, евентуально, пояснити?

Мій полк розмістився у міській різні й контролював звідти в'їзні дороги з Рави–Руської, яка була в польських руках, а теж із Жовкви та Кам'янки. Ми не могли залишити свої позиції і вийти на Цитадель, щоб звідти підтримати штурм вокзалу. Зрештою, нас ніхто не кликав. Ще до завішання зброї полякам удалося захопити дирекцію залізниць і головну пошту, тоді врятувати становище міг тільки наступ. Натомість 18 листопада Державний секретаріат оголосив перемир'я з противником на сорок вісім годин.

Це була капітуляція. Отаман Долуд не прийняв наказу, його козаки самочинно вийшли із Замарстинова на Клепарів, і майже весь загін поліг у нерівному бою. Отаман із недобитками повернувся на Україну.

Сотник Цяпка ще дужче схуд, з його уст не переставала литися брудна лайка; це мене дратувало: дисципліна є дисципліна.

А тим часом, скориставшись із затишшя, з Перемишля до Львова прибула ешелоном півторатисячна дивізія добре озброєного війська під командою полковника Токаржевського. Поляки здобули Снопків, Погулянку, Личаківський цвинтар і розпочали наступ на Замарстинів.

— Я, мабуть, одне добре діло зроблю, — сказав під час передишки Цяпка. — Проберуся на Руську й кину гранату в кубло панікерів. Нічого ліпшого не можу придумати.

Не знаю, де він роздобув спирт: сотник Цяпка запив, і мені довелося самому водити стрільців у щоденні контратаки. Замарстинова ми не здавали.

Із Краківської дільниці міста почали напливати до нас утікачі–євреї: загони Токаржевського увірвалися з Клепарова на Краківське передмістя й учинили там погром. Польські вояки обливали бензином сходові клітки в будинках і підпалювали — хто не згорів живцем, утікав на Замарстинів; серед стрільців знову почалося дезертирство.

А Цитадель мовчала. Наказів я не отримував, порадитися не мав з ким — сотник Цяпка непробудно пив.

— Я тебе застрелю, Іване, що ти робиш? — термосив я п'яного товариша, а він, осунутий, морально знищений, сидів у колишній м'ясарні, де тхнуло мершею[43], дивився на мене каламутними очима, смикав довгі вуса, чухмарився й белькотів:

— А що це допоможе? Одним менше, одним більше — і так усі загинемо… Як ти такий хоробрий, то йди й застрель зрадників, що сидять на спакованих куферках у Ставропігії. А може, їх там уже й нема… Присястоборже, нема їх там, я знаю… Хочеш мене вбити — ласкаво прошу. — Він кинув мені до ніг револьвера. — Бо я ніяк не наважуся зробити це сам. А мушу вмерти! — схопився він обома руками за горло. — Не можу дивитися на ту бездар, якій Бог дав у руки зброю, а

вона не знає, що з нею робити… Убий–таки мене, Михасю, ти ж навчився стріляти. Натисни на цінгель, і — пафф! Дуже тебе прошу, бо все одно: як не заб'є тебе гостра куля, то копитом замість кулі вб'є кобила. Так воно співається в пісні, правда? То про мене легенда… Ти вбий мене, а я не умру — в легенді буду жити. Все легенда, і Україна — теж… Випий, Михаиле, легше стане.

— На бойових позиціях не п'ю.

— Ну й дурний… Ти розумієш, Україна — то вічна легенда, за яку віками ллється кров. Не за народ, не за державу, а за легенду, яка живить покоління за поколінням. Люд заєдно йде на боротьбу за неї — коли на криваву, коли на безкровну, залежить, який час, а легенда, своєю чергою, не дає йому вмерти. Народ карається, втомлюється у боротьбі, радий би вже й позбутися її, але ж байка про Україну така чарівна й сентиментальна, захоплююча і страшна, вона подобається і нам, і ми гинемо, щоб її продовжувати… Ха–ха! Інші народи живуть конкретно, а ми — у легенді. Самі про себе казку створюємо. А навіщо?..

Уночі з 21–го на 22–ге листопада Начальна команда УГА наказала українським військам виступити зі Львова на Винники.

Я зайшов до Цяпки. Він уже знав про наказ. Стояв підтягнутий і тверезий. Дивився на мене тоскно, зрезигновано.

— Befehl ist Befehl, — сказав. — Відступати то відступати. Я позавчора белендів тобі про легенду. А то таки правда… Ти відступай і воюй за неї, вона, може, й потрібна. Веди хлопців через Знесіння на Винники. А я відступаю тут. Моя легенда закінчилася. Бо війна — війною…

Він вийняв з кобури револьвер, перезарядив, бадьоро мені підморгнув, і поки я, заціпенілий від усвідомлення, що він хоче зробити, прискочив до нього, сотник Цяпка вистрелив собі у скроню.

Я утомився слухати скитальника Михайла, хоч знав, що його в наметі немає, не може бути, що він мені верзеться, але я не бажав його більше бачити і в сні накликав на себе сон.

Мене мучила, дратувала, розчавлювала почута чи придумана мною самим оповідка. Вона не давала мені забутися. Розпачлива і безнадійна думка роз'їдала, мов алкогольна отрута, мій мозок: скільки їх було — патріотичних легенд, зрощених на крові, а скільки ще народиться, і теж напевно окупляться вони кров'ю — і то лише для того, щоб не дати занидіти національному духові народу. А далі? Весь час відроджуватиметься наш дух лише для того, щоб колись сильніші народи про нас пам'ятали? Щоб згадували про нас, як ми згадуємо нині етрусків? Навіщо ця самоціль?

Я кликав до себе сон, і він раптом почав насуватися на мене, напливати — чорний, мов смерть. І я уже знав: як тільки він мене окутає, затулить ніздрі й рот, я задушуся, помру, і перервуться раз назавжди мої роздуми і згадки, ніколи я не зможу вже додумати того, що думалося, і не закінчу своєї розповіді для молодшого брата, який не знає і не буде знати того, що знаю я. А тоді загине моя легенда, умре... То, може, хай умирає, без неї легше стане жити іншим? Кому? Хто будуть ті, які залишаться без легенд, якою мовою розмовлятимуть? Чи стануть німі? І вимруть згодом, і забудуться — не стане по них і сліду... Катастрофа живої зорі, чорна діра, яка не може випромінити з себе пучечка світла!

Я заборсався у повені хвиль смертного сну. Мені треба жити й продовжити легенду. Нам треба жити, ми не маємо права перемінитися у мертвоту, в безглуздий кінець одвічної історії, котра повинна безперервно витворювати в собі, наче мати плід у лоні, історію нову.

Я почав боротися із смертним сном, відмахувався від нього, кричав на чорну, що насувалася валом, пітьму, кликав на допомогу скитальника Михайла. І він підійшов до мене, відігнав помахом руки зловісну темряву, нахилився, підняв долонею мою голову і притулив до губів

горнятко з гарячим солодким напоєм. Я пив і, п'ючи, дивився на Михайла, прогледжував у його обличчі Вікторові риси, та до цього мені було байдуже: чорна мара відступила, я жив і усвідомлював, що живу. Мені стало добре й легко, я попросив скитальника, щоб він докінчив свою розповідь.

…Наш віз покотився згори без гальм.

У ту ніч, коли ми залишили Знесіння, на львівський головний двірець в'їхав панцерний поїзд із трьома тисячами озброєних мазурів, трьомастами кавалеристів і вісьмома гарматами.

Незважаючи на таке солідне вороже підкріплення, ми ще могли воювати. В нас було дванадцять гармат, що стояли на зручних бойових позиціях — на Цитаделі й Чортовій скалі біля Винник, доволі мали набоїв. Загони наші поріділи — головне через дезертирство, проте за нами стояв могутній тил. У трьох воєнних областях — Львівській, Тернопільській, Станіславській — на самому початку війни проведено мобілізацію мужчин віком від вісімнадцяти до тридцяти п'яти років; Українській Галицькій армії, яка налічувала до ста тисяч чоловік, дісталися усі австрійські амуніційні магазини, армія була добре озброєна і обмундирована — до Львова постійно могло надходити підкріплення з військових областей.

Дарма. Ми виступили зі столиці, слухняно виконавши волю командування, залишивши серце нашої маленької держави в руках ворога, а самі без серця жити не могли.

УГА облягала Львів щільним кільцем. Польську військову залогу живила одна лише артерія — залізниця Перемишль — Львів, і її треба було перетяти, інакше — смерть. У Львові — розповідали втікачі з міста — серед українського населення почався голод. Поляки отримували від президента СІЛА пакунки з консервованим молоком, маслом, шоколадом і мішечками білої муки, — частина цього багатства опинилася на

чорному ринку. Ціни скаженіли, польська марка девальвувалась: буханець хліба коштував одного дня тисячу, другого — десять тисяч марок; біднота цілими днями вистоювала у чергах до громадських кухонь за ріденькою зупою і ложкою каші і проклинала нас: одні за те, що розпочали війну, інші за те, що програли.

Я стояв із своїм загоном у групі військ "Наварія" — неподалік залізниці, яку міцно охороняло польське військо. На початку січня 1919 року командування УГА дало нарешті наказ відтяти Львів від Перемишля на лінії Городок — Судова Вишня.

Біля села Вовчухи відбувся останній для мене бій.

У складі Другого корпусу УГА я взяв участь у Вовчухівській операції. 20 січня з допомогою Гуцульського куреня, яким командував четар Голинський, ми залізницю взяли. Можна було йти на Львів.

Саме в цей час чи трохи раніше прибула з Парижа до Варшави військова комісія Антанти на чолі з генералом Бертелемі з вимогою припинити українсько–польську війну й передати спір на вирішення мировій конференції. Емісари Бертелемі приїхали до Львова у штаб полковника Токаржевського і до Стрия, де резидував начальний комендант УГА. Сталося це в день нашої успішної битви під Вовчухами. Наступного дня ми отримали наказ припинити наступ.

Як нині пам'ятаю: знеохочені стрільці кидали кріси й розходилися хто куди. Польські війська теж припинили контрнаступ.

Я не підпорядкувався наказові. Ліг за покинутий кулемет, що стояв біля колійного насипу, й у безумному розпачі стріляв по ворожих окопах, поки не закінчилася кулеметна стрічка. Потім припав головою до щитка і забився у беззвучному плачі.

З польських окопів відкрили по мені вогонь. Та для мене все довкола стало байдужим, закінченим. Я бачив, як повзли по снігу жовніри до занімілого кулемета. "Ręce do góry!"[44] — кричали вони здалеку, а потім схопилися і побігли. Я вийняв з кобури револьвер, згадав свого друга й притулив дуло до скроні. Та мужності сотника Цяпки мені не вистачило, револьвер випав з руки у снігову кашу.

А тоді навалилися на мене польські жовніри, били, топтали, місили ногами і напівживого потягли за собою.

Не можу сьогодні сказати впевнено, що я бачив його. Та, мабуть, був це таки він: крізь червону пелену крові, що заливала моє обличчя, я уздрів заплиле масне лице і білуваті очі Едварда Лукасевича. Оскаливши зуби, він бив мене ручкою маузера по голові й сичав:

— Спіймав я тебе нарешті, хаме! Ти думав, що вбив мене, ні — не уб'єш! Тепер ти в моїх руках, бидло гайдамацьке...

А може, він привидівся — уособлення зла й жорстокості ворожого мені світу.

## Розділ восьмий

Плин часу втратив для мене звичні форми руху. Десь там, у недосяжно далекому світі, напевно, день мінявся ніччю, а ніч днем; там, за наметом, який відокремив мене від реального життя, немов глуха тюрма, приходила, можливо, на зміну осені зима, але все те діялося поза моїм осмисленням. Мій світ обмежився полотняним шатром, у якому завше було сутіношно й тихо; ця відокремленість стала для мене потрібна і приємна, і я неохоче підводився, коли хтось із моїх приятелів приходив мене напоїти і увіпхати в рот, немов дитині, запашний шматок вареної риби.

Та цей дискомфорт тривав лише хвилину, а час був безмежний, як море, і я мав можливість пересуватися у ньому думкою, куди тільки забажав. Це створювало в мені відчуття цілковитої свободи, якої я ще не зазнавав: я видумував події, котрих у житті, може, й не було, але могли відбутися; мене ніхто не контролював, я, немов справжній письменник, котрий створює неіснуюче життя і вірить у його реальність, продовжував для себе розповідь скитальника Михайла.

Скитальник був уже мені непотрібний. Зрештою, я добре усвідомлював, що його ніколи не було в наметі — тільки медіум, який допоміг мені зв’язатися з потойбіччям: проклав кладку над проваллям, яке зяяло між мною і стрийком Михайлом. Свою функцію він виконав, і стрийкове життя я далі сам додумував. Мав для цього матеріал — втрачений стрийків щоденник, зміст якого мені запам’ятався, проте тінь скитальника й далі бовваніла у кутку намету, і я не проганяв: була вона для мене єдиним слухачем, який має право втрутитися у плин моїх думок, поправити, заперечити, і я лежав незворушно, щоб не сполошити її.

Із щоденника Михайла Шинкарука

Концентраційний табір для полонених у Домб’є — це ніде. Так само, як тухольський на Помор’ї і Ланьцутський над Віслоком. Є у нас люди, переміщені з тих таборів у домб’є, — кажуть: були ніде. Прямокутна площа, обведена високою загорожею з колючого дроту, ряди дощаних бараків під дірявим накриттям по обидва боки доріжки, в одному кінці якої стоїть польова кухня, а в другому — дезинфекційний намет і лобне місце — стовп, біля котрого карають провинених.

Так і в нас. Тюрма не визнає різноманітностей: вона зрівнює людей до найпримітивнішого стандарту, а тому й сама мусить бути стандартна.

Кажуть, що на північ від нас тече Вісла, а на півдні підпирають небо Високі Татри. Ми цього не бачимо і не знаємо. Наш табір — у видолинку між покритими хвойним чагарником берегами; унизу — піщаний ґрунт, угорі — небо. І жандарми з нагайками. Вони щодня виводять нас за огорожу на будівництво адміністративного будинку табору, підганяють до роботи, б'ють.

З тим, як виростає з кожним днем будинок для тюремників, втрачається відчуття тимчасовості цього пекла. Щодня приганяють нових полонених із нашої окривавленої Галілеї.

Мушу втікати: або вб'ють, або житиму. Тут дилеми немає; життя скоріше чи пізніше неминуче закінчиться. І не від кулі. Тут смерть приходить поволі. Людину з'їдають воші — з вогких сінників їх, подовгуватих і плоских, можна згрібати долонею. Дах протікає, у дощові дні спимо промоклі до нитки. Нам, старожилам, ще півбіди, ми хоч маємо де спати, а новоприбулі сидять на мокрій долівці всю ніч, і коли вранці з бараку виносять трупа й викидають у яму з вапном за огорожею, вони озвіріло б'ються за матрац. Тут людина з кожним днем усе більше втрачає людську подобу. Особливо інтелігенти.

Ми з Іваном — загартовані бідою мужики, нам легше.

Я зустрів брата першого ж дня у черзі до польової кухні. Не обнімалися і не плакали з радості або з розпачу. Ніби так і повинно було статися: адже Домб'є десь посередині між П'явою і Львовом.

Іван тримається мужньо, але про втечу не хоче й думати. Він залишився надалі фаталістом. А я весь час вишукую собі дорогу. Хто з нас виграє, а хто програє — буде видно. Я втечу. Заготовляю запас харчів на дорогу. До адміністративного будинку, який ми зводимо, деколи підходять жалісливі жінки–польки, вони тут зовсім інші, ніж осадницькі в Галичині, і дають нам хліб. У мене є уже мішечок сухарів.

Одного дня наглядачі вигнали з бараків на лобне місце всю людність табору — дивитися на кару, яка спіткає кожного, кого кортить полегшити своє життя утечею.

Спійманого втікача карали "амбіндами": спутали шнуром ноги вище кісток, кінець мотуза протягли вздовж спини і зв'язали ним скручені назад руки. Тоді підвісили жертву на залізний гак, вбитий у стовп. Вартовий стояв з коновкою води, відливав, коли жертва мліла, й поглядав на годинника: утікач повинен був витримати півторагодинні тортури й не померти.

— Я цього не витримав би, Михаиле. Боюся…

— Я буду втікати, Іване.

Щосуботи ведуть нас у дезинфекційний намет і голих обливають карболкою. Потім змивають водою: відро води на одного. Отрута залишається у порах шкіри і вночі пече, мов розжарене залізо.

У неділю на роботу не женуть. Відсипляємося у бараку на двоярусних нарах. В'язні кашляють, чухаються, сміються, плачуть крізь сон, а часом умирають.

Наші з Іваном сінники поруч. За кілька сотень марок (мені чудом удалося пронести в табір пачку купюр за підкладкою кітеля), відданих наглядачеві, нам дозволено жити в одному бараці: тоді, коли мене пригнали, були ще вільні місця. Вечорами після роботи й по неділях лежимо й розмовляємо. Розмови замикаються навколо однієї теми: де причина нашого програшу?

— Чому ти весь час говориш про програш? Якби це я — не так дивно було б: я завжди був слабкодухіший за тебе. Але ти — Михайло? І до того ж — війна ще не закінчилась.

— Я знаю, що ми не переможемо, Іване… І все ж утечу звідси й буду воювати далі, щоб довести капітулянтам готовність таких, як я, змагатися до кінця… Для перемоги повинна воювати вся нація. Так, як нині воюють поляки… Коли нас, полонених під Вовчухами, вводили на львівський головний двірець, підганяючи дротяними нагайками, польські дами в капелюшках кричали нам услід: "To masz ruskie wojsko! To chamy przecież!"[45]. Вони вийшли на вокзальну площу не тільки для того, щоб нас ображати, — вони воювали з нами. Психологічно. А в нас завжди мав би воювати хтось. Рядовий стрілець вважає війну справою президента або начального команданта і обурюється тим, що вони не сидять в окопах. А президент чи будь–який інший репрезентатор української нації переконаний у тому, що в окопах повинен гинути неписьменний парубок та ще, від біди, — інтелігент нижчої градації, але ні в якому разі його, репрезентанта, син. Шовінізм Сенкевича згуртував поляків воєдино — від "андруса" до аристократа, а гуманізм Франка…

— Ми завжди вину за наші біди схильні звалювати на ідеологів, — перебив Іван Михайла. — Сенкевич, Франко… І ніколи не задумуємося над тим, що зреалізовані ідеї не завжди адекватні самим ідеям. Гасла Французької революції — свобода, рівність, братерство — зреалізувались у свободі демагогії, братерстві донощиків і в зрівнянні людей за допомогою гільйотини… Нині в Росії розпочалася боротьба за ідеї Маркса, а які вона дасть наслідки — побачимо. Хто зна, може б, нині Сенкевич і Франко, уздрівши польсько–українську різанину, поквапились би подати один одному руки?

— Можливо… Але я говорю про нашу готовність до боротьби за незалежність. Пам'ятаєш, Іване, нашу колишню розмову на Погорільці? Ми вже тоді відчували, що українська нація, зокрема інтелігенція, схильна передовсім до красномовства і мрійництва, до зарозумілої заспокоєності й телячого оптимізму. Мовляв, ми сильні, бо нас багато, ми дужчі від інших, бо в нас більше мучеників і поетів. Дурниці. Поляків менше, зате вони усвідомили свою силу і сконкретизували її у добре озброєних і дисциплінованих легіонах. А ми — ні. Ми з історичних часів і донині спроможуємося для свого виживання народжувати героїв, які

мужньо, проте безрезультатно приймають муки на своїх хрестах, їх подвиг нас духовно зміцнює, ми до мучеників молимося — і залишаємося у неволі. Бо мужність без творення — марниця… У нас усе починається з високих мрій, а закінчується сльозами розчарування. Ми готові парадно йти на плаху і в той же час соромимося стати добрими ремісниками, купцями, асенізаторами, зрештою, професійними політиками, для яких тюрма не Голгофа, а цех, — бо це нижче нашої національної гідності. Ми ідеалісти, неврастеніки, які розчаровуються ще до реалізації своїх ідей. Ми прагнемо вмирати напоказ і вимагаємо, щоб нас ті, які не зуміли чи побоялися вийти на хресний хід, жаліли, оплакували й оспівували. Ми готові зводити піднебесні палаци, але ніхто не хоче копати яму під фундамент. Ми згодні оздоблювати мармуром банкетний зал, а каналізаційні труби хай прокладає хтось інший. Ми стали нацією, яку через її мученицький героїзм не можна знищити, і котра через свою непрактичність не може стати на ноги.

У бараку холодно й вогко. Два ряди нар забиті дистрофіками, які туляться один до одного, щоб зігрітись. Незабаром обід. Ми вилаштуємося у довжелезну чергу до польової кухні за кухлем солоної водички, в якій плавають шматки капусти. В бараку смердить — деякі в'язні вже не встають навіть за потребою. Надворі гнила зима. Аби до весни, до ранньої–найранішої весни. Втечу.

— Ми зросли в неволі, Михаиле, і через те такі.

— Не треба шукати виправдання для своєї незрілості, лінощів. У неволі зросли й поляки. Але вони зуміли зберегти державні традиції. А ми — ні. Державна поневолена нація стає на свої власні ноги, як тільки–но ослабне гніт. А недержавна кличе на допомогу чужинців. Кого ми тільки протягом історії не кликали: татар, турків, поляків, шведів, москалів, а потім з тими ж помічниками мусили воювати. Ще недавно чіплялися за конаючу Австрію, немов сліпець за трухлявий пліт. Потім Скоропадський кликав німців. Нині Петлюра веде переговори з Пілсудським. Ми не навчилися спиратись на власні сили. Власне, не зуміли їх зростити в щоденній праці…

— То, може, нам ще рано? Може, ми надто молоді до боротьби за незалежність, і нам слід визрівати?

— Так, нам треба ще визрівати! Як репетентові[46] в гімназії або вічному студентові в університеті — без кінця! Чехи, серби, румуни, поляки — усі визріли, а ми залишаємося на повторний курс… Так, залишаємося, бо ж не знайдеш у нас кваліфікованих людей для ведення фінансової інституції, фахової школи, промислового підприємства, а тільки зарозумілих політиків, послів і дипломатів — і ніхто з них не хоче визнати себе невідповідним для такої діяльності. Подібно тим бабам, яким здається, що вони вміють лікувати рак… Наші політики не орієнтуються у реальності, зате досконало провиджують майбутнє. І їм, отруєним наркотиком рожевих мрій, народ не вірить!

На нарах заворушилися зморені холодом і голодом в'язні. Підходить обідня пора. Треба вставати й нам, щоб зайняти чергу до кухні.

— То, може, під весну ризикнемо, Іване? Бо війна — війною…

— Не буду випробовувати долю. Хай діється Божа воля.

Коли я вряди–годи захлинався солоною слиною, яка ні з того ні з сього починала цебеніти з рота, — бачив у кутку намету тінь скитальника Михайла: вона тоді набирала конкретних, уже мені знайомих рис, і в проблисках свідомості я упевнювався, що це не примара, а жива людина. А може, й справді скитальник прийшов нам допомогти? Я ж не знав, скільки часу лежу хворий; можливо, мої друзі теж уже злягли, а Михайло нас доглядає?

Та це були тільки миті просвітку: гаряче марево тут же напливало на мене рудим, наче магма, валом, та у проблиску між тверезістю і новим знетямленням реальний скитальник Михайло, мій стрийко, намагався допомогти мені вибратися з лабіринтів здогадок і говорив про пережите сам — конкретно і скупо. Так, очевидно, мусило відбуватися, коли мені

вже випав жереб простежити шлях стрийка і його покоління: я ж бо щоденника не мав, та якби він і зберігся, то про втечу з Домб'є у ньому було записано буквально кілька фраз: "Русин–вояк на варті біля готелю "Union" у Станіславі… Кунтуші, шаровари, оселедці й сірі однострої… Надто довго ми співали "Боже, буди покровитель цісарю, його краям", надто довго ми вважали себе в'ючою рослиною, якій треба тички… Начальний комендант УГА Омелянович–Павленко і начальник штабу Мишковський нездари або зрадники… Убивати своїх за Збруч не піду, я вже вбивав на Маківці…" І ще багато таких пунктирних записів.

Скитальник Михайло, який у митях свідомості з'являвся мені в образі стрийка, розшифровував щоденник…

Друга розповідь скитальника Михайла

У половині травня 1919 року знесилений і обдертий, проте Богом бережений усю довгу й небезпечну дорогу з Домб'є через Польщу й Чехословаччину до північного чеського кордону, сотник Шинкарук перейшов Верецький перевал і, вже в безпеці, попросився до крайньої хати в селі Климець, де, нагодований і помитий, відсиплявся дві доби.

З того часу, як попрощався з Іваном, минув добрий місяць.

…Як тільки потепліло і домб'євські горби, що обтиснули звідусіль табір, заслоняючи полоненим земний світ і залишаючи їм тільки сонце, позеленіли, а тепле небо висушило твань за колючою загорожею, Михайло з Іваном кожного дня на будівництві адміністративного табірного будинку вичікували, коли віддалиться наглядач, тоді виймали з кишень сухарі й тютюн і складали їх у мішечок, захований у цементний тунель майбутнього водопроводу. Коли вдалося роздобути свічку й сірники, Михайло сказав:

— Нині, Іване… Ось туди — на південний схід. Мені аби перелізти через Польшу, а серед чехів і русинів я не пропаду… Ти ось зараз, як

тільки вартовий відійде на той край майдану, підійди до нього і пропонуй йому марки за тютюн. Торгуйся довго, він гроші бере. А я тунелем проповзу аж до тієї он улоговини. Там сосняк, ніхто до вечора й не помітить. Будь здоров…

Михайло помовчав хвилину, й Іван зрозумів, що брат хоче щось сказати. Знав — що.

— Говори, Михаиле.

— Ніхто не знає, Івасю, котрий із нас скоріше повернеться у Пилипівку. І чи повернемось… Я хотів тебе попросити… Прибережи якось Катрусю, якщо я… Батькова ганьба впала на неї, і ніколи вона її не позбудеться. Не знаю, як зможеш їй допомогти, але не залиши у відчаї. Вона варта і жалю, і любові.

Михайло крадькома потиснув Іванові руку, і той пішов виторговувати в наглядача, що стояв на протилежному краю будівельного майдану з карабіном на плечі, тютюн за останні Михайлові марки.

Крізь ліси і гори від Велички до Криниці пробирався Михайло ночами, людські житла обминав і жив тільки сухарями й водою. Уперше насмілився зайти до сільської хати на Пряшівщині. Словачки й українки давали їсти й приймали на ніч, ні про що не випитували, бо ж війна, усілякий люд блукає, вертаючись домів.

Михайло заздрив чехам і словакам, які вже не мусять воювати, аж дивно, що не мусять, бо ж увесь світ ще воює, і думав, що зрозпаченій і загнаній людині з будь–якого кутка світу можна тут заховатись. У хвилини крайньої втоми вирішував: залишиться тут, пастухом найметься. Та вранці йшов далі й далі, аж поки не переповз через Верецький перевал.

…Після перепочинку в сільській хаті у Климці подався пішки до Славська, звідки ходив поїзд на Стрий — Калуш — Станіслав.

Минав гору Маківку. Стояла вона — головата, поросла рідким лісом, зелена й чужа, аж незнайома. Може, тому, що зелена? Бо ж була тоді у снігу. Снігові окопи, замети снігу над урвищами, унизу хрест, а по той бік, на Скубанці, — москалі…

Зупинився. Біжить видолинком угору стежка на Грабовець, минає хрест, а там… А там світ раптом побілів, і вдаряє у вуха, аж болять перетинки, передсмертний зойк російського солдата…

Насувається на Михайла лава сірих людей, які біжать по схилу Скубаниці вниз, щоб його вбити, і всі наїжені гранчасті штики зливаються в один — блискучий і довгий, штик цілиться Михайлові прямо у груди, і ніщо вже його стримати не може; за штиком людина з відкритим ротом і вусами, це вона цілиться у нього і заколе, бо мусить… ще мить — хто перший?.. Михайлові руки незмірно видовжуються, його плаский багнет далеко попереду нього, він стрімко протинає ним простір, і враз багнет проходить крізь щось хрустке й м'яке, й на нього наколюється, немов овод на соломинку, чоловік… Чоловік сіпається назад, опускає карабіна у сніг, Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, яке щойно зійшло над ізвором, на багнеті кров, а вусатий чоловік у жовтуватій шинелі все ще стоїть, ніби не може вийти з дива, що його таки вбито, й вистогнує по–українськи чотири слова, які глухим відгомоном переслідували Михайла всі роки війни, а тепер вдарили пекучим докором сумління:

"Діти мої, за що?"

Здригнувся. Пішов швидко, не оглядаючись, а крик наздоганяв його стоголосою луною і стих, аж коли ввійшов у Славськ, де вешталися без діла стрільці.

Дізнався: це вояки Гірської бригади УГА, до якої після Вовчухівської операції прилучилися недобитки Гуцульського куреня, Михайлові фронтові побратими.

Зайшов до військової станиці, відрекомендувався отаманові Черському. Отаман довго допитував Шинкарука, не міг йняти віри, що він зумів утекти з домб'євського пекла. Потім наказав видати йому новий мундир із магазину, а увечері покликав до себе.

Розказував новини.

— Остання можливість узяти Львів нагодилася у березні: невідомо з якої причини на товарній станції злетів у повітря склад із снарядами. Чорні хмари диму залягли над містом, зчинилася паніка, можна було взяти Львів без бою… — Отаман підкрутив ґнота в гасовій лампі, зиркнув на двері, підвівся, прочинив їх і, впевнившись, що ніхто не підслуховує, продовжував: — Ви — колишній комендант Першого галицького полку — повинен це знати… Я упевнений, що в УГА посаду начальника генерального штабу донедавна займав досвідчений шпигун. Польський. Довести цього не можу, зрештою, він уже усунений. Це я про полковника Євгена Мишковського… Ви його не знали, Мишковського взяв до себе генерал Михайло Омелянович–Павленко, коли його призначили начальним комендантом УГА… Яким з таким. Тепер, коли справа фактично вже програна, Петрушевич доручив командування армією генералові Миронові Тарнавському. Дуже доброї думки про нього і стрільці, і старшини. А я волів би Гриця Коссака — то досвідчений вояка… Так ось, можна було йти на Львів, усе було готове до наступу. Зірвав наступ Мишковський: переконав Омеляновича–Павленка, який не знав ні армії, ні особливостей польсько–українських стосунків, що Львів нема з ким брати. Поговорюють, не знаю, скільки в тому правди, що Пілсудський, який прибув до Львова, сказав нібито на військовій раді, що обом українським провідцям — Омеляновичу–Павленку і Мишковському — належиться від нього по ордену virtuti militari.

— Яке становище нині на фронті? — спитав Михайло.

— Критичне. 15 травня легіони генерала Галлера прорвали оборону УГА під Хировом, де стояв і я зі своєю Гірською бригадою. Галлер перейшов Ствряж, потім Дністер біля Самбора і тепер натискає на лінії Самбір — Щирець, щоб прорватися до Львова. Тим часом стало відомо, що на головний двірець прибув від французького генерала Бертелемі ешелон із сімнадцяти вагонів, набитих амуніцією. А у стрільців під Львовом залишилося по п'ять патронів на кожного… Вчора надійшла сюди ще одна звістка: відпоручник Петлюри Курдиновський підписав у Варшаві угоду з польським прем'єром Падеревським про кордон між Польщею і Україною по Збручі. Кордон має затвердити Найвища рада Антанти… Нас поженуть на схід.

— Убивати своїх… Я за Збруч не піду. Краще відступати на Чехи.

— Я тому й сиджу у Славську. З чеською прикордонною заставою є домовленість у разі чого… Нас приймуть. З Чехів матимемо можливість ще раз увійти в Галичину. Може така потреба настати.

— Хіба вже нема найменшої надії на дальшу боротьбу?

— Хто таке сказав? — аж обурився Черський. — На Волинській бойовій лінії, на північ від Львова, стоїть добре озброєний Перший корпус УГА, який може допомогти Другому корпусові, що утримує лінію Самбір — Щирець. Зрештою, ми можемо прийти їм на допомогу, але ж ніхто не дає наказу. Взагалі Петрушевич не реагує на явно критичне становище, ніби його у Станіславі вже й немає… П'ятий корпус Гриця Коссака стоїть під Чортковом — з артилерією й кіннотою — і теж чекає наказу диктатора, який ніяк не може опанувати воєнною ситуацією. До Станіслава напливають із Кам'янця старшини Директорії, блокують готель "Union", де резидує Петрушевич, домагаючись у нього військової допомоги…

— Я поїду в Станіслав до Петрушевича, — сказав Михайло.

— Диктатор вас не прийме… А втім, їдьте, нам нема чого вже втрачати.

…Тимчасова столиця ЗУНР зяяла руїнами і згарищами: два роки тому місто витримало кількатижневий обстріл австрійської артилерії, до того ж російське військо, відступаючи, запалило дерев'яні будинки, і на сьогодні в центрі міста залишились майже неушкодженими лише два п'ятиповерхові готелі "Union" і "Austria", у першому з яких поміщалася Державна рада республіки, а в другому міністерства.

Біля входу в готель "Union" стояв на варті стрілець із крісом — стояв, витягнувшись на "струнко", ніби повз нього тільки–но пройшов сам диктатор. Обличчя вартовий мав широке, сплющене від підборіддя, товсті губи стиснуті, з–під "мазепинки" стирчали великі м'язисті вуха — хлопець явно походив із села і на його обличчі відбивалася печать загнаності й послушенства: можливо, у "цивілю" він був наймитом або форналем на фільварку.

Мені треба було пройти до готелю й домогтися прийому у Петрушевича. Я мав йому доповісти, що Гірська бригада, яка уславилася хоробрістю протягом усієї українсько–польської війни, готова під командою отамана Черського вийти із Сколівського округу, якому з боку Чехів ніщо не загрожує, обійти зі сходу, попри Винники, клин галлерівської армії, що своїм вістрям досягнула вже Рудок і Комарна, й уміцнити становище корпусу генерала Тарнавського, який нині стримує наступ польських легіонів лише багнетами; при тому Гірська бригада оснащена легкими гарматами і має достатньо стрільн і набоїв.

Я віддав честь вартовому, але той навіть не кліпнув, скосив лише на мене великими, як у теляти, очима, в яких не зблисло й іскри зацікавлення моєю особою, хоч перед ним, як–не–як, стояв сотник. Я зрозумів, що вартовий добре усвідомлює свою місію і, незважаючи на низький ранг, відчуває свою перевагу над кожним, хто не вхожий до диктатора, — так, зрештою, було завжди в кожному війську.

Тому без крихти обурення і навіть з почуттям поваги до ретельного службіста я виклав йому свою потребу побачити Петрушевича. На це він відказав мені тільки двома словами: "Ваша перепустка" і далі стояв незворушно, дивлячись повз мене. Я спробував його переконати, що хоч перепустки у мене немає, зате є важлива справа до диктатора, що час нині воєнний і кожної хвилини на фронті відбуваються зміни, про які диктатор повинен знати, що я, до того ж, хай і колишній — комендант Першого галицького піхотного полку. Проте вартовий і далі стояв, не поворухнувшись, лише в повних його губах прошелестіло слово "Перепустка!"

Я повернувся і пішов геть, постановивши прийти сюди за дві–три години, коли камінний вартовий зміниться, може, з іншим легше буде домовитися. Ішов навмання вуличками поміж руїнами і згарищами в напрямі готелю "Austria", де помістилися міністерства — можливо, когось із знайомих там зустріну, а в думці бриніла жартівлива і дурненька австріяцька пісенька про русина–вояка, який стояв при каноні і весь час ладував — навіть тоді, коли вража куля поцілила в чоло і закопали його в сиру землю. То був гіпертрофований образ дисциплінованості галицького вояка, достоту такого, як мій нинішній вартовий.

Перед готелем "Austria" руїни закінчилися, я увійшов у квартал ресторанів, кав'ярень і крамниць, біля яких вирував оперетково–мальовничий люд: у червоних шароварах, цяцькованих барвистих жупанах, у високих шапках із довжелезними шликами — ніби зійшов він із просвітянської сцени, де ставилась вистава з часів козаччини.

Я здогадався, що це отамани та ватажки загонів УНР, але чого вони товчуться тут, а не воюють? Їхня мальовнича вберя справила на мене прикре враження, і я подумав про скромну і часто вбогу форму галицького війська, яке не пишалося цяцькованою зброєю, зате воювало і складало свої голови на фронтах.

Я довго вештався богемним кварталом, приглядаючись до отаманів і отаманчиків, які товпилися біля ресторану і кав'ярень, заходили до крамниць і виходили звідти з крамом, зрештою, і я зайшов до однієї кав'ярні перекусити.

Посередині невеличкої зали сиділо за столиком четверо старшин — пили шампанське, голосно розмовляли. Один, у смушевій шапці, обшитій золотими шамарунками[47], добре вже напідпитку, схопився з крісла, протягнув до мене руки, широким жестом запросив до столу.

— Чому ви тут, а не на фронті? — спитав я різко, не зрушившись з місця.

— А тому, що відхотілося воювати, — знизав плечима старшина і сів за стіл. — Шансів на перемогу ніяких, пане сотник.

— А за чиї гроші п'єте? — наступав я.

— За гроші Директорії, — відказав цинічно старшина. — Бачите, ми приїхали з Кам'янця закупити зброю, а її нема. Тож не пропадати грошам, які завтра папірцями стануть… Нема! — вигукнув, налив у бокал вина й перехилив. — Ви теж не хочете воювати, ні–ні! Утікаєте до Відня. Такий собі невеличкий локомотив тягне щодня із Станіслава до Ужгорода два зелені вагончики, переповнені вашими. Для нас там мало місця… Ви не знаєте про це, пане сотник? Ось товариство не дасть мені збрехати, — він показав рукою на трьох старшин у френчах і синіх галіфе з білими кантами. — Але я іменем прем'єр–міністра Директорії Чеховського відправив–таки тими вагончиками вчора кілька наших найсвідоміших — хай вони в Європі пропагують українську справу. Бо Станіслав нині–завтра займуть поляки.

— За панікерство я вас заарештовую! — вийняв я револьвера.

— Від чийого імені, хлопче? — підвівся старшина і, грізно насупившись, підступив до мене. — Кажи!

— Іменем диктатора ЗУНР Петрушевича! — відповів я.

— Ви чуєте? — засміявся старшина. — Іменем Петрушевича! А готель "Union" із ночі вже порожній. Утік ваш Петрушевич разом із Державною радою. Куди — не знаю: до Тернополя, а мо', й до Відня. Їй–бо не брешу, — вдарився у груди. — Єй же єй!

Я заховав у кобуру револьвера і, немов побитий пес, подався до готелю "Union".

Минуло більше чотирьох годин після того, як я розмовляв із надміру дисциплінованим "русином–вояком". Зовсім не сподівався побачити його на тому самому місці, проте парубійко і далі стояв на "струнко", самовіддано виконуючи наказ. Ніхто його не змінив на варті, видно, не було кому міняти, і я переконався, що старшина говорив правду.

Стрілець дивився перед собою втомленими очима й не звернув на мене уваги, коли я знову підійшов до нього. Він терпеливо чекав зміни, ніхто не міг перешкодити йому сповнювати обов'язок, і я подумав у гіркій спокусі, що найпростіший люд давно готовий до війни за свою свободу, тільки ще не явився йому франківський Єгошуа.

— Іди, парубче, додому, — мовив я до стрільця. — Навіщо так ревно охороняти порожній будинок?

— Порожній? — оглянувся вартовий на готель. — Як так, то я йду. Звідки я мав знати, що він уже спорожнів?

Стрілець зняв із кріса багнет, наложив його на дуло вістрям униз, відбив чоботом перший крок, далі тихо подріботів, а потім побіг і сховався за руїнами.

…Наказу Державного секретаріату про відступ за Збруч не прийняли Гриць Коссак та Євген Черський. На початку червня військо П'ятого корпусу УГА під командою Коссака перейшло з оборони в навальний наступ під Чортковом і протягом кількох днів зайняло Бучач, Підгайці, Теребовлю. Панічна втеча польського війська припинилася на лінії Бережани — Золочів. Звідси, під командою генерала Тарнавського, почався загальний відступ Української Галицької армії за Збруч.

Отаман Черський передислокував Гірську бригаду із Славська до Тухольки. В домі місцевого пароха зібрав військову раду, яка ухвалила перехід бригади через Верецький перевал.

Треба було попередити чеську прикордонну заставу про прибуття українського війська на чехословацьку територію. Отаман Черський і сотник Шинкарук виїхали до Верб'яжа на переговори і за кілька днів вернулися до села Климець, куди вже підтягнулися військо й обоз.

Плакали стрільці, покидаючи, мабуть, назавжди рідну землю; карався Михайло соромом за втечу з поля бою, викликав в уяві солдата, настромленого на його багнет, наслухав, щоб почути передсмертний крик своєї жертви — шукав для себе виправдання і знайти не міг.

30 червня Гірська бригада зупинилася біля прикордонного кам'яного стовпа, і стрільці, проридавпіи останній раз "Чуєш, брате мій", подалися у вирій, враз перемінившись із господарів своєї землі та її оборонців у вічних скитальників.

За два тижні, 16 липня, над Збручем народилася ще одна печальна пісня про те, як зажурилися стрільці січовії, коли Збруч–річку проходили: скільки–то народу впало за свободу, встояти не було сили…

Здоров'я прийшло до мене раптом. Так, ніби хтось із моїх друзів або той же скитальник Михайло, що сидів досі привидом у кутку намету на рюкзаках, підійшов і здер з мого обличчя флер, який, спадаючи на очі й

уста, спалював мене гарячкою, а віддаляючись, вимережував на своїй тонкій тканині розмаїті видіння. Я умить чітко усвідомив, що перебуваю у реальності, а не на потойбіччі марева і привидів, і, може, уперше за весь час нашої закинутості на відлюддя я відчув радість життя, яким би важким воно не було, і його перевагу над небуттям.

Я знав, що минуло багато безнадійних днів, відколи світ забув про нас, але почув живі й бадьорі голоси моїх друзів, і від цього безнадія раз назавше зниділа в мені; хлопці неподалік намету гупали в землю лопатами, хекали, розмовляли, це невимовно втішило мене, я спробував підвестися, щоб вийти до них, та моє тіло лежало пластом, ніби свинцем налите, і я спокійно підкорився фізичній немочі.

Зрозумів: хлопці копають землянку, яку я розпочав, і від цієї здогадки огорнуло мене почуття щастя: значить, не занепали вони духом — борються за життя. Я почув грубуватий і бурчливий голос Янченка, такий дорогий мені і милий, прислухався — Федір гнув політику:

"Ми лише тоді зможемо викреслити ганебство з нашого минулого… — він гепав лопатою, і я чув, як вона дзвенить, вгризаючись у вічну мерзлоту, ніби подзвін по тій ганьбі, — …тільки тоді воно ні в якій іпостасі не вернеться до нас, коли ми почнемо говорити правду не лише про колишнє, а й про нинішнє… Хаяти мертвих царів, — вистогнував він працюючи, — учили народ споконвіку. Кожний мертвий цар — дурень, а живий — помазаник Божий. І так без кінця… А коли наберемося мужності говорити правду у вічі владцям існуючим, бо ж нема на світі святих і непомильних, то не дамо їм звиродніти… Оце й буде та демократія, про яку ми нарешті заговорили".

Від цієї мови стало мені легко на душі: це ж так думає не тільки Янченко, а ми всі, усі нині сущі й пробуджені, тож яка може бути зневіра, навіть якщо нас чотирьох доля прирекла на смерть? Це ж тільки нас, а не весь народ: концтабір, що розповзся було по всій одній шостій

світу, зменшився до полону чотирьох нерозважних романтиків над озером Ямба–то, а мільйони живуть уже на волі і будуть жити.

І ми повернемося. Іншими. Людьми, яких випадок примусив відтворити тяжке минуле заради будучності. Для застороги й науки.

Ще трохи — і я вийду до своїх друзів ділити з ними долю. Зміцнений згаданим і передуманим. Готовий до всього.

Остання розповідь матері (закінчення)

Це сталося тоді, коли в Пилипівці на присілку Воловому згорів панський фільварок. Не перший і не останній. По селах і містах блукали ватаги — збиранина з озброєних вояків УГА, які не встигли або не хотіли переходити Збруч. Вони в розпачі й безнадії ще воювали: роззброювали відділи полщії, палили панські маєтки, накликали цим у села карні експедиції і самі, спіймані, гинули — їх розстрілювали й вішали без суду. Були це останні конвульсії українсько–польської війни, агонія Західноукраїнської Народної Республіки, яка проіснувала неповний рік, узявши за своє існування непомірно високу плату — п'ятдесят тисяч, або й більше, молодих життів.

У Пилипівку увійшов швадрон уланів: із стаєнь виганяли корів і заводили коней; по багатших обійстях ставали на постій жовніри, у Шепетюків хату зайняли офщери. Катруся з матір'ю і батьком, який до решти втратив розум, коли до села дійшла чутка, що вчителька Шубертівна загинула в Талергофі, перейшли жити до стодоли — слава Богу, йшло до весни.

Було ще холодно, вкривалися старими ряднами, бо ж нічого з постелі не вдалося винести з хати, усе забрали військові, та це ще півбіди. У дровітні командант швадрону влаштував катівню, де офіцери допитували сільських парубків і ґаздів, запідозрених у підпалі маєтку пана Стрельбицького. Що там робили з ними, Катруся не бачила —

чутно було тільки виття катованих і крики екзекуторів; старому ж здавалося, що то ще не вийшли із села мадяри, які забрали Шубертівну, він трясся і шепотів водно слово, яке колись нагнало на нього смертельний страх, — "муска, муска!", врешті не витримав і повісився уночі в стодолі на крокві. Після нього пішла зі світу й мати…

А далі потягнулися дні, місяці й роки — ніби взаперті, ніби окремо від світу, в якому щось там діялося, вирувало, кипіло й кінець кінцем влягалося у русло життя, котре прийшло.

Ніщо вже Катрусю не обходило. Михайло не давав про себе чутки, напевне, загинув, а без нього світ став нецікавим; займало її тільки господарство — треба було якось жити.

Ще перенесли люди один страх, коли почалися вибори до польського сейму, а виборці до урн не пішли: знову налетіли в села каральні експедиції. Пилипівку цього разу лихо обминуло, зате в сусідній Тростянці, що над Прутом, улани вчинили злочин, від якого зморозило кров у жилах: якогось парубійка, що закликав селян не йти на вибори, спіймали, катували його в хаті розпеченим залізом, врешті запхали головою у палаючу піч і в такий спосіб відібрали життя.

Газет у Пилипівці не було, та все ж доходили до села різні чутки.

У Львові студент Степан Федак вистрелив із револьвера в Пілсудського, коли маршалок в супроводі львівського воєводи сідав до автомобіля: старосту поранив у плече, а Пілсудський залишився неушкоджений. Над Федаком розпочалася судова розправа.

На залізничній станції Сапіжанка на лінії Львів — Кам'янка вбито поета Сидора Твердохліба, який пішов на угоду з польською владою: став видавати конформістський журнал.

У відповідь на український терор польські ендеки відреагували в дивний спосіб. Художник Нев'ядомський трьома пострілами з револьвера вбив у варшавській картинній галереї президента Польщі Габрієля Нарутовича. На суді заявив, що вчинив атентат з причини поблажливого ставлення президента до українців.

А про це вже розповідали очевидці. Через Коломию до Бухареста проїжджав Пілсудський на переговори з румунським урядом. За розпорядженням косівського старости його на вокзалі мали привітати гуцули. Привели їх, одягнутих у барвисті сердаки й крисані. Слово на честь маршалка мав виголосити різьбяр Якіб'юк. То він і випалив просто в очі Пілсудського: "Нас сорок мільйонів, і ми вам не дамося!" Якіб'юка застрелив маршальський охоронець тут же, на пероні. Після того в косівські села пришило військо: каратели катували селян нагайками, рубали на дровітнях сокирами гуцульську святкову одежу, лили нафту у вимолочене зерно...

У Стрию розстріляно композитора Остапа Нижанківського, священика. Нібито за організацію повстання проти Речі Посполитої...

Хотілося спокою. Хоч якого–небудь людського животіння.

Сякий–такий лад настав у краї після березня 1923 року. Рада амбасадорів Антанти визнала східний кордон Польщі по Збручі, а польський уряд пообіцяв Східній Галичині воєводську автономію. Каральні експедиції припинилися, по селах почали відкриватися вселюдні польські й українські школи. До Пилипівки прислано директором школи поляка Брильського, який запропонував Катрусі посаду вихователькі в колонії дітей–сиріт.

Від нього вона дізналася, що в сусіднє село Боднарівку, невеличке і од віків темне, що сховалося за Сакатурським лісом під Хімчинськими горбами, прийшов молодий учитель із Пилипівки Іван Шинкарук.

Катруся не йняла віри, перепитала. А коли Брильський підтвердив, що сам його бачив, розмовляв з ним у коломийському інспектораті кілька днів тому, пекуча кривда й жаль холодним протягом провіяли душу, опустошивши її й до решти осамотнивши. Як це так, що Іван, той добрий, сердечний, безнадійно закоханий у неї Іван, Михайлів брат, перейшов Пилипівку, бо ж іншої дороги до Боднарівки немає, і не зупинився, не розпитав людей, не спробував навіть заглянути до хати Шепетюків, — чи ж то війна висушила навіть у таких людей добро, жалість і милосердя?

Але ж пусткою стоїть його рідна домівка, — боронила Катруся сама перед собою Івана, — чого б мав зупинятися? Та й, напевне, давно знає про зраду Шепетюка або ж у селі дізнався — чи мав би заходити на провідини до Юди? Можливо, й не подумав, що в Шепетюковій хаті самотньо живе вона, Катруся, й не перестає чекати в кожну хвилину, годину, день, рік, вік повернення Михайла або ж вістки про нього?..

Не міг цього знати Іван… міг і не знати. І ще не відомо, який він нині: здоровий чи скалічений, вродливий чи потворний, озлоблений чи збайдужілий; сім років товклися по ньому жорстокі будні війни, звідки їй знати, що могло трапитися з його душею, дивно й те, що залишився живий… І може, не вона, а насамперед він потребує розради, утіхи, тепла; може, не Івана, а її, Катрусю, здолали черствість і егоїзм?

Відчула, як не знайоме їй досі тепло вливається до серця, і світиться спогад про останній передвоєнний Великдень, а біля церкви — вони вчотирьох. Ще не глаголить тривожного провістя сліпий Атаманюк, ще не спливло в розмові вчительки з колишніми учнями питання, як вони мають поводитися під час Страшного суду, — вони ще діти, які раптом стали дорослими. Ось дитина Михайло стає несподівано для всіх суворим мужем, дитина Гриць квапно одягається у броню пристосовництва, а дитина Іван — таки ще дитя, серця якого діткнулось перше хлоп'яче кохання, і він, боячись Катрусиної вроди, відводить від неї погляд, з кривдним болем поступається, переможений, перед

братом і мріє стати вчителем — таким, як Шубертівна, щоб сподобатися коханій.

Тоді Катруся поблажливо ставилася до його скромних поривань, їй імпонував твердий, мов криця, характер Михайла, що в кожну мить готовий був викресати іскру, — і ось ця іскра погасла, а Іванова мрія стала реальністю: хто з них був прозорливіший, і чому не можна на двох розділити любов, чому радість кохання доконче спричинює іншому біль?

Тільки хустку накинула на плечі; після Іллі світ брався осіннім мевом, і перші цятки прозолоті впали на берези, що біліли тонкими стовбурами над потоком, мліючи в тихому передосінньому теплі; ще вагаючись, вийшла за ворота, мить постояла й рвучко пустилася йти. Зійшла вулицею вниз до підніжжя Погорільця, невпевнено перейшла кладкою над Березівкою поблизу опустілого Шинкарукового обійстя, а коли ступила на стежку, що змійкою звивалася поміж сакатурськими пагорбками, — побігла не оглядаючись.

Бігла без подиху лісом аж до кряжа, що відділяв низовинну Пилипівку від гористої Боднарівки, і все виразніше, ніби наближався до неї, поставав в уяві образ Івана, знайомий змалку і так змінений, що вже й не впізнавала, — змужнілий, обвітрений, обпалений, із сивиною на скронях і першими зморшками на обличчі, подібний до Михайла, та лагідніший, з добрими сивими очима; вона ніяк не могла звикнути до того нового образу Івана, і коли він, Іван, з'явився на гребені безлісого кряжа й, зупинившись на мить, ніби його зустріла куля, кинувся бігти вниз, і коли врешті став перед нею — білою, немов розмай черемхи, — вона ще не могла його впізнати, хоч здалеку наче впізнала. Він теж придивлявся до неї, щоб увібрати в себе новий її образ і звикнути до нього; але й тоді, коли тримав Катрусю в обіймах — ще Михайлову, не свою — і втирав з її щік сльози, ще й тоді вони були не знайомі, хоч зближені і зріднені втіхою зустрічі у спустошеному світі.

— Не розповідай нічого, Катрусю, — прошепотів Іван, — я усе знаю. Трохи від Михайла, решту від людей. Позавчора ночував у своїй пустці — прийшли сусіди… Я йду до тебе. Розказати тобі про нього.

Йшли стежкою через Сакатуру, наближаючись до кладки на Березівці, біля якої мали розійтися або разом її переступити.

…Наглядач недорахувався одного в'язня тільки в кінці дня, коли поверталися з роботи в табір. Серед охоронників зчинився крик, усі, скільки їх було, повибігали із зони, кілька разів перераховували — одного таки бракувало. Тоді зробили перезву за прізвищами, Іван обізвався на своє і на Михайлове — і на цьому спіймався. За втікачем погналася погоня, та повернулася ні з чим, а тоді до стовпа на лобне місце повели Івана, і він розкаявся за свій фаталізм, зрозумівши, що долю треба виборювати… Його катували "амбіндами" — так само, як того втікача, на кару якого дивився колись сам і думав, що такої муки витримати не зможе. Годину висів підвішений за зв'язані назад руки на стовпі, з носа й рота текла кров, він непритомнів, і його відливали водою. Витримав…

Табір у Домб'є розпустили після Ризької угоди між Радянською Росією і Польщею у 1921 році. Додому Іван не вертався: дому ж не було. Добрався до Станіслава і майже рік перебивався вантажником на товарній станції. Потім відновила роботу трирічна вчительська семінарія, в якій Іван провчився рік до війни. Документи збереглися, і його, колишнього жовніра австрійської армії (усусусів не приймали), зарахували на другий курс семінарії. За два роки отримав диплом учителя початкових класів у вселюдних школах і подався у коломийський шкільний інспекторат проситися на роботу.

Вичовгана кладка біліла над Березівкою і була межею між Пилипівкою та Боднарівкою, між Іваном і Катрусею, між ними обома і пам'яттю про Михайла.

— Нема вже його… — чи то запитала, чи то ствердила Катруся.

Іван не відповів. Він не мав що відповісти: минуло чотири роки після війни.

— І знову… знову — спочатку, з того самого місця, на якому стояли колись, — мусимо ступити перший крок. Завжди перший крок, завжди — перший… А коли буде другий? Коли?! — Катруся схилилася Іванові на груди і забилася в риданні. — А життя тисяч людей, а життя Михайла — марно? Чого ж воно так, хто нас прокляв?!

— Ми ступимо другий крок, Катрусю. Наш упертий другий крок. Кров нашу вже ніхто не змиє, нею записалася нова сторінка в історії. Якщо ми з боязні, слабкодухості, байдужості, з відступництва самі її не вирвемо з книги — нікому не вдасться цього зробити. Ми будемо вчити дітей нашої історії за новим підручником. І так буде без кінця.

— І так — без кінця: прозрілі і в неволі?

— Невільні тільки непрозрілі. А ми прозрілі — значить, вільні.

— І могил нема, а ті, які є, — осквернять новітні вандали.

— Хай залишаться вони недремною лютою пам'яттю у серцях наших. До сердець із чистою кров'ю нема доступу вандалам. Будемо жити. Виживати. Така доля нашої нації — через дар пам'яті бути невмирущою.

— Ти говориш, як колись Михайло.

— Так говорить нині весь народ.

Вони ще довго стояли біля кладки, яку треба було разом перейти або розійтися біля неї.

— …Оце й уся наша родинна таємниця, сину, — закінчила свою останню розповідь моя мати. — Я стала вірною дружиною Івана Шинкарука і твоєю та Богдановою матір'ю.

## Розділ дев'ятий

### Із празьких листів Михайла Шинкарука 1927 року

Дорогий брате! Не знаю, чи маю право просити в тебе і в Катрусі прощення за свою довголітню мовчанку. Не обзивався, щоб не сполошити вашого життя. Але тепер, коли збираюся зробити ще один — ризикований, та необхідний і, може, найважливіший у своєму житті крок, хочу, щоб ви знали, що я є і бажаю решту дарованих мені літ віддати своєму народові.

Минуло дев'ять років, як ми стали на боротьбу за свою волю і право. Не вибороли, програли й Агасферамиски–тальцями розійшлися по своїй і чужих землях. Ви з Катрусею опинилися у неволі в рідному краю, а я на волі — в чужому. Не маю права скаржитися на чехів, які дали мені хліб і науку, — але кому я тут потрібен? Нема на світі України, немає другого Дніпра… Не знаю тієї нової України за Збручем, але до неї вибираю дорогу. Батьківщина на світі одна.

Хочу з тобою побачитись. Є така можливість. У червні наступного року поїду із своїми студентами в геоморфологічну експедицію на Закарпаття, у село Волове. Це поряд із кордоном; ми могли б зустрітися на Говерлі. Напиши, чи зможеш прийти.

Про вас дізнався від пилипівського солтиса. Два роки тому написав листа в сільську громаду й отримав відповідь. Не вірив і думки такої не допускав, що ти вибрався з тієї домб'євської клоаки… А Катрусю не розшукував, щоб не завадити їй влаштувати життя: я ж бо ніяк не міг поєднати з нею свою долю.

Добре, що так сталося. Ще тоді, як ми прощалися у Домб'є, я хотів цього, бо знав, що кохаєш, і вірив: як виживеш — знайдеш її. Хай буде щаслива з тобою, а для мене вона навічно залишиться у пам'яті святим ідеалом. Цілуй її… І пишіть про все.

А тепер про себе. В одному листі всього не розкажу, напишу кілька. Настала пора висповідатись перед тобою. Перед вами… Немає у мене ближчих за вас людей.

На перевалі Гірська бригада спалила обоз, скинула у провалля гармати і у Верб'яжі склала зброю чеським прикордонникам. З цим і закінчились наші мрії на те, що ми ще повернемось у Галичину воювати з ворогом, і марно співалася пісня "вернуться ще тії стрільці січовії, задрижить тоді Варшава" — нікому вже не були страшні ізгої. Немов підбитий журавлиний ключ, потяглися ми довгою вервицею на північ у бік саксонського кордону — до Німецького Яблонного, а звідти в Йозефов, що біля Градця Кралового, де на нас неподалік старої фортеці чекали бараки, зовсім не кращі, ніж у Домб'є.

Ото й тільки, що біля Верб'яжа, поки нас роззброювали і записували прізвища в акти, четар УГА скульптор Бринський встиг вибудувати з каменю капличку і на вмурованій у стіну мармуровій плиті вибив різцем зображення бандуриста, дату і внизу напис: "Слава не поляже!"

Поезією і піснями ми розпочали боротьбу, ними й закінчили.

У долині, між горбами й лісами, чорними рядами стояли бараки колишнього австрійського концтабору, обкопаного глибоким ровом і обгородженого подвійним рядом колючого дроту. Тут жили італійські полонені, і ми кілька десятків їх знайшли — трупів, запханих під нари, яких туди заховали живі, щоб отримувати за них пайку.

Дзвенить на вітрі колючий дріт. Січе дощ, у бараки протікає вода. Ми ліпимо стіни, накриваємо папою[48] дахи, затикаємо діри, місимо

подертими чобітьми болото… А на стіні, над верхніми нарами, висить приколена шпанеглем[49] фотографія дівчини–красуні, певне, італійки. Як надія, як решткa віри в чистоту й красу. Її не знімає ніхто, і я деколи вбачаю у чорнявій італійці риси моєї білявої Катрусі….

У погідні дні проводимо військові вправи. Без зброї, звісно. Це — як гімназійні уроки руханки, це гра. Організували курси істориків і географів. Я з пам'яті читаю лекції — за підручником Степана Рудницького — з географії України. Слухаємо реферати з історії — уже з історії! — українсько–польської війни. Драматичний гурток готує для постановки Хоткевичевого "Довбуша". Все це потрібне, щоб не занидіти духом, і все здається несправжнім. Штучним життям маріонеток. Ми — відчахнута від рідного пня галузка.

Восени прийшла до нас радісна звістка. Комендант табору полковник Полєвка повідомив, що в Йозефов прибуде — сам запросив — капела Олександра Кошиця! Ще й газету приніс, в якій професор музикології Празького університету Зденек Неєдли писав: "Їхня пісня — це туга України за волею. Краса звуку, чар, абсолютна досконалість інтонацій… Українці перемогли нас несподіваною красою свого співу".

Всі ми кинулися ремонтувати під театр барак–їдальню, мостити сцену. Ми вже чули про славне турне по Європі капели Кошиця, який заявляє вільним народам світу про існування народу українського, котрий теж має право на волю… Вирвалась капела з Києва, немов голі й босі троянці з вогню, і зворушила Європу. І пролила вона сльози розчулення, слухаючи плач невільників, проте ніхто й пальцем не поворухнув, щоб спинити амбасадорів Антанти виносити нації вирок, щоб допомогти народові, якому вибили з рук зброю і залишили замість неї тільки пісню.

Врешті настало свято: вийшли на сцену сто хористів у темних костюмах і диригент у накрохмаленому сніжно–білому жабо, у смокінгу; змахнув славний Олександр Кошиць рукою, і хлинули на нас мелодії — одна від іншої тужливіша й трагічніша: про гетьманів, які вже не

встануть, про чорну ріллю ізорану і кулями засіяну, про чорну хмару турецького війська, що виступило на Почаїв, про журавлів, які в чужині умруть, заки море перелетять, про круків, що хмарою літають над стрілецькими трупами, — про кров, пролиту для змісту нових невольничих пісень, які не дадуть загинути нації… Схлипнув зал і заридав, і були б очистились ізгої сльозами від накипу злоби й кривди, та в одного — сотника Яремчука — було того накипу забагато, а сльози ні краплі, він схопився з лави й заволав:

— Перестаньте, перестаньте блюзнити! Інші народи розіслали по світу послів, а Україна — хор, і цим ми ще й пишаємось?!

Він розірвав на собі кітель і вибіг на плац, кинувся до воріт, а звідти у бік залізниці. Товариші не змогли його наздогнати. Саме їхав поїзд, і сотник устиг…

Коли вийдеш на гору Петрін, що височить над празьким районом Сміховом, і побачиш довкіл червоне море дахів, то тут, то там проколених готичними шпилями костьолів, — мимоволі згадаєш Львів, наш маленький, як люблять його називати чужинці, Париж, а я сказав би — Прагу: багато "львівського" кожного разу вбачаю в архітектурі чеської столиці й, може, тому так скоро прижився в ній.

З Петріна побачиш усю Прагу: Старе й Нове місто, Панкрац і Виногради, а в підніжжі фунікулера — мій Сміхов, перетятий штефаниківською вулицею з театром "Швандово дівадло", двовежним костьолом Святого Вацлава, з казармою "Інвалідовна", де я мешкав якийсь час, коли вийшов з Йозефовського табору, з бічною вуличкою Пивоварською, де тепер наймаю невеличку кімнату в господині, яка чимось нагадує мені Гашекову пані Міллерову; далі Штефаниківська вулиця переходить у Кармелітський проспект, що закінчується перед Малостранською площею, посередині якої стоїть бароковий пам'ятник імператорові Карлові VI, праворуч — єзуїтський храм Святого Миколая, обставлений всередині фігурами пап і кардиналів, що проколюють мечами і спалюють зигзагами блискавиць невірних схизматів, а ліворуч

— каскади дахів, що нестримно ринуть з верховин Празького Града, зухвало зупиняють масивні дубові двері з вивіскою "Пивовар "У коцура"" і зображенням цинічного кота, який зневажливим до всіх мирських турбот і проблем жестом запрошує прохожих зайти на кухоль свіжого чеського пива.

У цьому пивоварі я випадково знайшов співрозмовника пана Балака, воєнного інваліда з дерев'яною кульшею замість лівої ноги, розмови з яким навіяли мені думку про потребу виїхати на Велику Україну. Звичайно, для такого рішення спричинилося багато факторів, але пан Балак перший розкрив переді мною правдиву сутність статусу емігранта...

Та про це потім.

Не раз тепер задумуюся над своїм життям: тяжке воно було, а все–таки я ніби в сорочці народжений. Уникнув неминучої, здавалося, смерті — і не раз, здобув освіту, та що найголовніше — мені пощастило зустрітися з людьми, які ніби показують мені дорогу до справжнього й суттєвого, що я повинен у своєму житті звершити, і люди ці розставлені на всьому соціальному діапазоні: учитель–інвалід пан Балак, найпопулярніший український поет Олександр Олесь і вчений світового масштабу професор–геолог Франтішек Бегоунек.

Я живу нині в передчутті здійснення основного завдання мого життя, та зможу, якщо мені судилося, звершити його тільки на рідній землі, бо лише серед свого народу будь–яка праця — значна чи дрібніша — має елементарний смисл.

Галичани вічно повинні пам'ятати благородство чехів, які — єдині в Європі — із співчуттям і нечуваною у той час гуманністю поставилися до українських вигнанців з рідної землі після програної війни. І якщо нині чехи через безробіття, яке охоплює весь світ, хочуть залишитися самі, без нас, то їх можна і зрозуміти: кого тільки нема в маленькій чеській

республіці — галичани і східні українці, росіяни і калмики, грузини і вірмени… І всі хочуть мати працю й опіку, освіту та ще й субсидії, до того ж кожне земляцтво ревно займається непотрібною для чехів — і для емігрантів теж — політикою.

Українці у президента Масарика отримали більше, ніж могли сподіватися. У жовтні 1921 року переїхав з Відня до Праги Український вільний університет, до якого міг вступити кожен, хто закінчив гімназію. Мені пощастило: на природничо–математичному відділі читав лекції з антропогеографії і геоморфології мій професор і приятель Степан Рудницький, теж галицький емігрант, і за його протекцією мені записали три університетські семестри, які я прослухав у Львові, тобто він засвідчив, що я їх прослухав.

Крім того, у Подебрадах відкрилася Українська господарська академія, а за два роки УГК[50] заснував Педагогічний інститут імені Драгоманова, в якому я нині працюю лектором на кафедрі географії. І це в той час, коли в Галичині для українців закриті гімназії, а Український університет у Львові працює в підпіллі.

Польсько–радянський мир у березні 1921 року поклав край нашим сподіванням на повернення до Галичини — у бойові лаштунки. У Йозефовському таборі вже ніхто не хотів виходити на екзерциції: військова муштра стала хлоп'ячою забавою, а ми — масою бездомних людей, які втратили ґрунт під ногами. Залишився один для нас вихід — заробляти на хліб у чужині і вчитися.

Чеська влада дозволила нам покинути табір, і незабаром неосвічені стрільці розійшлися по краї й стали добрими ремісниками: молода республіка потребувала ще тоді робочих рук. А освічені, скориставшись із заклику УГК, записалися студентами в навчальних закладах.

Так закінчилася українська галицька irredenta. Правда, залишилося чимало політиків і політиканів, які марять відновити в еміграції свої сили

для визвольної боротьби, з дня на день очікують "слушної пори", в очікуванні стають озлобленими і водночас безвольними й інертними людьми, колишня дійовість яких замінилася балачками й волелюбними піснями–жебранками під панськими дверима, а врешті капітулянтськими гаслами на кшталт: "Почекайте з революцією, прийде й на неї час, а з нас уже досить жертв — хай підростуть нові борці". Достоту, як у "Перезві" Олександра Олеся:

Державні місії,

Контроль, комісії,

Пілати, дипломати —

Вся Україна тут.

Клопочуться, збираються,

Прощаються, вітаються,

Стрічають, виряджають,

А ввечері — вино...

Вийшовши з табору, я замешкав в "Інвалідовні" — колишній військовій казармі. Вчився. Політика більше мене не цікавила. Вся моя енергія, яка до решти не розтратилася в окопах, спрямувалася до однієї мети — стати вченим. Я тоді ще не задумувався, де застосую свої знання, я лише усвідомив, що Україні потрібні справжні вчені, що без фахівців розмаїтих профілів ніяка державність неможлива, а там, за Збручем, народжувалася молода держава, виростала під іншими, ніж я воював, прапорами, але ж була Україною.

Із двотижневика "Нова Україна", який виходить у Празі, я дізнавався про післявоєнний голод, про впровадження нової економічної політики, про народну освіту в УРСР, яка потребує кваліфікованих працівників… А ще в місячнику "Стерні" прочитав інформацію про літературне життя на Україні. В цьому журналі опубліковані вірші українських поетів; я познайомився з Павлом Тичиною, і на мене очищуючою хвилею повіяли його пророчі слова: "Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея, не може ж так буть!" Тичининська поезія стала для мене новою життєвою опорою, змістом, програмою; вона б'є у груди криком до всіх, хто пішов шукати Ісуса на чужині: "Ідіть на Україну, заходьте в кожну хату, ачей вам там покажуть хоч тінь його розп'яту!"

…Мені важко було повірити, коли в одному номері місячника я прочитав повідомлення: "У збірнику київських футуристів "Семафор у майбутнє" опублікував свої новели "На півдорозі" і "Бій" молодий прозаїк і драматург, виходець із Західної України Мирослав Ірчан".

Андрій — там?! Залишився… І "почервонів"? А може, то єдиний вихід із нашого становища, єдиний сенс — "почервоніти"? Адже нема на світі України, немає й другого Дніпра…

Я так і запитав його, коли зустрівся з ним — уявляєш, Іване, я зустрівся з Андрієм Бабюком на Вацлавській площі, коли у Празі 25 березня 1923 року відбулася демонстрація українців–емігрантів проти ухвали Ради амбасадорів у Парижі про прилучення Галичини до Польщі. Я так і запитав його з подивом і недовірою:

— Як тобі вдалося так скоро "почервоніти"?

— Хіба ми бики, щоб червоного боятися? — відповів він жартом.

Це було в неділю. Біля Національного музею на Вацлавській площі вилаштувався четвірками багатолюдний похід і поплив униз, щоб на Староміській площі покласти до стіп пам'ятника великому борцеві за

волю слов'ян Янові Гусу терновий вінок. При вході на Старий ринок спинили нас пікети чеської поліції: у будинку навпроти пам'ятника розміщалося польське посольство. Тоді похід вернувся знову на Вацлавську площу, тут відбувся мітинг.

У натовпі я побачив Андрія. Важко було повірити, але то був він. Я пробрався до нього, узяв рукою за плече, повернув до себе, ми разом скрикнули, обнялися, і я тоді спитав...

Потім ми пішли до готелю "Монополь" на Карлову площу — він там зупинився, їдучи з України в Канаду з місією видавати газету для канадських українців. Розмовляли всю ніч.

— Я почав "червоніти", Михаиле, ще до відступу за Збруч. Воював у другому корпусі УГА, що стояв якийсь час на позиції у Дрогобичі. Може, ти чув або й ні — у одній із бригад утворилася червона "Жовнірська рада", постала вона як протест проти переговорів Петлюри з Пілсудським. Я не належав до неї, та бачив убитих; усі до одного члени ради були розстріляні...

— У війни свої закони, — відказав я. — Якщо так швидко розчаровуватися...

— Мною ніколи не володіли емоції, Михаиле: захоплення, розчарування. Я намагався збагнути ситуацію. Мусив для себе вирішити — уже за Збручем, — на чиєму боці маю воювати за Україну? На боці Директорії, яка разом із Галлером примусила нас залишити Галичину полякам?.. Зрештою, Перша бригада УГА, в якій я служив у двадцятому році під Уманню, перейшла на бік більшовиків. Отак я і став червоним... Пам'ятаєш нашу розмову у Варпаланці? "Винні будемо, коли при першій нагоді не переступимо ту межу, яка розділила навпіл український народ". Хтось із нас двох сказав ці слова. Нині іншого життя, ніж на Радянській Україні, я не знаю і не хочу знати. За кілька років або й

скоріше повернуся з Канади до Харкова. Там я відчуваю себе потрібною моєму народові людиною.

— А ми, по–твоєму, непотріб? — заярився я. — Тільки тому непотріб, що нас доля закинула на чужину?

— Я так не кажу. Але ж ніхто не прив'язав вас до чужини. А на Україні відродження. Справжнє! Ти ж нічого не знаєш… Ні, я таки не розумію, як можна животіти в теплі й затишку на чужині тоді, коли Велика Україна стає на ноги і потребує рук, умів, коли Галичина конає під польським чоботом!.. Напевне, ти чув, мусив чути про колишніх старшин УГА Петра Шеремету і Степана Мельничука з моїх П'ядик. Не чув, то послухай. Дванадцятеро їх добровільно перейшли радянсько–польський кордон, щоб підняти повстання на Поділлі, та були спіймані і розстріляні в Чорткові. Я пишу про них драму, яка буде називатися "Дванадцять"… Скажеш: марно пролита кров. О ні, брате! Воля ніколи не прийде до тебе сама, мов наречена до шлюбу, за неї треба класти голови. Й жодна крапля крові не пропаде марно. Як і та, що всякла в галицьке поле, наша стрілецька — теж.

Згадували Маківку й присягу перед боєм… "А як впаду в лютім бою, не журись, я до тебе ще повернуся колись…" Не впали ми, але й не повернулись до своїх коханих. Андрій хоч поніс ім'я своєї Ірки у псевдонімі, а я від Катрусі — тільки терпкий подих її останнього поцілунку.

На прощання Андрій сказав:

— Хочу зустрітися з тобою у Харкові. Знаєш, як то було б чудово! Ми поїхали б у Мерефу на батьківщину Івана Сірка. Вибрались би на Лопань порибалити… Ти б познайомився з Курбасом, побачив живого Тичину… Не засиджуйся тут довго, Михайле, там будеш потрібен.

З паном Балаком Михайло познайомився два роки тому в пив'ярні "У коцура" на Малостранській площі. То був день його першого наукового успіху: докторант[51] Українського вільного університету Михайло Шинкарук захистив на професорській раді під головуванням ректора університету професора Горбачевського дисертацію на тему: "Регіонально–географічне поняття Східної Європи в найновішому освітленні".

За овальним столом у конференц–залі Геологічного інституту сиділи авторитетні вчені: професор хімії Іван Горбачевський, професор географії Степан Рудницький, професор педагогіки Софія Русова, професор мовознавства Василь Сімович, професор славістики Дмитро Чижевський — цвіт української науки на чужині — і запрошений на раду професор геології Карлового університету Франтішек Бегоунек, якого Михайло побачив уперше, а знав давно — вимогливого до своїх вихованців чеського вченого. Тому, коли професорською радою дисертація була вже схвалена, а Бегоунек попросив слова, Михайлова душа, як кажуть, пішла в п'яти.

Бегоунек хвилину мовчав, вивчаючи поглядом дисертанта, переступав з ноги на ногу, причому його повна присадкувата постать похитувалась за столом, ніби професорові було незручно стояти; Горбачевський попросив його за кафедру, та він недбало змахнув рукою, і Михайлові похололо у грудях: учений забракує дисертацію. Врешті професор заговорив:

— Я передовсім хотів би запитати шановного кандидата в доктори, до якої галузі географічної науки можна б віднести вашу дисертацію: до геоморфології, загальної фізичної географії чи до антропогеографії? Не можете на це питання відповісти, правда? І я не можу. Вас цікавить регіон Східної Європи, і зосередили ви свою увагу на центральній його частині, яку заселюють русини. Це зрозуміло: ви українець, а Закарпаття — його наш письменник Іван Ольбрахт у розмові зі мною назвав "землею без імені" — вас болить не тільки як географа, а ще й як історика або лінгвіста, бо ж це найвідгалуженіша на захід вітка вашої землі й народу.

Ви ґрунтовно описали рельєф краю, а теж рослинний і тваринний світ, певне, не раз побували там в експедиціях, визначили етнографічні межі Закарпаття і з погляду антропогеографії довели, що географічна межа України проходить по угорсько–чеському кордоні. Я вас розумію, проте думаю, що чеським політикам, які з кожним роком все більше схиляються до думки, що чехословацька земля сягає на сході до Пруту, а на півночі до витоків Тереблі й Тересви, ваша наукова діяльність не сподобається, і вам краще б продовжувати її на Україні… Загалом я вельми задоволений вашою докторською роботою і вважаю її геоморфологічною — ви прекрасно бачите й відчуваєте рельєф землі. Проте часто повторюєте відоме, а є ж на світі землі ще не відкриті, а коли й відкриті, то не описані, для прикладу — архіпелаги Північного Льодовитого океану… Та це вже я своє торочу, бо мрію про Північ… Я ставлю найвищу оцінку дисертації Михайла Шинкарука.

Професор Рудницький провів новоспеченого доктора до Кардового моста. Михайло запрошував його в ресторацію відзначити свято, та професор відмовився. Запропонував Михайлові посаду асистента на кафедрі географії у Педагогічному інституті імені Драгоманова. Довго розмовляв з ним, був наче чимось стурбований, а нарешті сказав таке, що дуже стривожило молодого доктора: він не мислив себе у Празі без Рудницького:

— Я вирішив, Михаиле, виїхати до Харкова. Бегоунек має рацію: наше місце на Україні… Багато хто вже виїхав, ви про це знаєте. Якщо Грушевський зважився і навіть Гриць Коссак, то мені тим паче… Коли це вже станеться, я напишу вам — звідти. А ви самі вирішите…

— Я думав про це і — боюся, — відказав Михайло.

— А я — ні… Все, що відбувається тепер на Україні, не дає підстав боятися.

…Пив'ярня "У коцура" — це дві маленькі зали, з'єднані широким отвором дверей. Там з ранку до вечора сидять, міняючись, малостранські пиворізи за найсмачнішим у Празі пивом. Тут сідаєш за столик, підсуваєш до себе картонне кружальце із зображенням цинічно усміхненого кота, кивнеш пальцем офіціантові, який стоїть за шинквасом виструнчений, мов журавель, — і гальба пінистого пива вже перед тобою, на кружальці перша позначка червоним олівцем — такі позначки, якщо клієнт засиджується, обвивають віночком усе кружальце довкола.

Михайло замовив пиво і сидів за кухлем, стурбований словами Бегоунека, розмовою з Рудницьким, а ще раніше — з Ірчаном. Був роздвоєний, мов розламане яблуко, яке вже не стулиш в одне, та рішитися на щось конкретне не міг: можливо, була йому потрібна ще чиясь порада.

Нині він став асистентом, завтра стане лектором, потім — доцентом, професором — чи ж то варто покидати насиджене вже місце і йти в невідоме, непевне?.. Але що це? Я ж ризикував завжди. Що сталося зі мною на чужині? Що сталося з нами всіма, що ми так спокійно — із застільною бравадою і політичною пасивністю — цілих чотири роки лояльно чекали рішення Антанти? І який подвиг — не дали себе вивести з рівноваги брутальністю європейських політиків, ото тільки що вийшли на демонстрацію, ніби для протоколу, а далі поводимося, мов покірні телята, перед обличчям хамів… Таж у Галичині точиться хай і безнадійна, проте конкретна боротьба з окупантом, а тут, в еміграції, кожен другий без жодної на те підстави вважає себе розіп'ятим Христом, одягає на голову терновий вінок мученика і б'є рабські поклони перед господарем.

Чи ж не пора порвати із своїм минулим і, не забуваючи його та зміцнившись ним, стати творчою силою на Україні — вона ж одна!

Хтось привітався з Михайлом по–чеськи; підвів голову: біля столика навпроти нього стояв, спершись на палицю, високий чоловік. Лівою

рукою підтримував ремінь, на якому тримався протез — дерев'яна кульша, правою підкручував довгого вуса й дивився на Михайла співчутливо й приязно.

— Воював? — спитав чоловік, і з тону питання можна було зрозуміти, що участь у війні він вважає найвищою гідністю мужчини.

— Воював, — відказав Михайло.

— А де?

— Всюди… Закінчив війну в Галичині.

— А–а, січовий стрілець… Вас тут багато, вас тут аж надто багато…

— Звільнити вам місце за столиком?

— Та ні… Я не з тих чехів, що хотіли б вас усіх зібрати докупи і перепровадити через перевал. Я з тих чехів, які намагаються збагнути моральний стан вигнанців із рідної землі… Вас тут часто бачу і давно знаю, що ви емігрант. Це на обличчі написано. Хто ви?

— Викладач Педагогічного інституту. Нині став ним, щойно захистив дисертацію. Михайло Шинкарук…

— Йозеф Балак, — відрекомендувався чоловік. — Учитель… І це ви отак наодинці святкуєте?

— Складіть мені компанію.

Пан Балак відчепив від стегна дерев'яний протез, засунув його під столик, умостився на кріслі й замовив два пива.

— З охотою… А кого будете вчити — чехів?

— Ні, українців.

— А коли вони звідси заберуться, тоді кого?

Михайло пильніше приглянувся до співрозмовника.

Хто він: нетерпимий до інородців шовініст, який прагне мати Чехію тільки для чехів, чи тверезомислячий реаліст? Останнім часом, коли на республіку почало насуватися найтяжче лихо — безробіття, у чеських газетах з'явилися образливі для українських емігрантів статті, в яких їх погордливо титуловано "тірольцями Сходу", що, мовляв, ніколи не стояли на незалежних позиціях, а завжди служили сильнішим сусідам, то хай собі йдуть у Польщу і стають її громадянами — чей же таку долю визначила їм Рада амбасадорів.

Пан Балак не зводив з Михайла погляду, і не було в ньому нехоті чи ворожості, а тільки співчуття. Він чекав відповіді на своє питання.

— Як бачите, я непогано знаю чеську мову, — відказав Михайло. — Хіба доконче тільки чех повинен учити чеха?

— Я так не думаю. Багато по світу інородної професури. Не можна всіх зганяти до свого краю, від цього наука втратила б цінне джерело інформації, емоцій, настрою, які йдуть до автохтона від чужинця. Але я думаю конкретно про вас: чи не краще б вам працювати дома? Я ж бачу на вашому обличчі зажуру. Нині у вас такий день, а ви сумні…

Михайло в цю мить уперше відчув — нібито пан Балак, немов лікар, відкрив затаєну в ньому хворобу — журбу. Відколи переступив чеський кордон, смуток не покидав його ні на хвилину, й він так звик до цього стану, що й не помічав його… Той холод серця, немов паморозь, весь час їжився на завмерлій пустелі душі, й почуття жили в ній хіба лише для

того, щоб відчути власний біль і страх за життя. Тепер Михайло заглянув у свою душу і не знайшов у ній любові до краю, який його прихистив. І як то він міг–тут жити, учитися й працювати — без любові? А може, вона була, та чужина поволі висмоктала її, мов алкоголь здоров'я?.. Жорстокий Бог: створюючи людину, він прищепив їй любов до рідної землі, без якої вона чахне. Є багато кращих земель, ніж твоя, але ти тоді лише щасливий, коли повертаєшся додому. Чомусь–то англієць не покидає свого вогкого, мов для рептилій створеного краю, не перепливає тридцятикілометровий Ла–Манш, щоб зажити в казковій сонячній Італії. І ескімос не мандрує на південь, до сонця. Чому я досі тут, у цьому милому чеському раю? Чому ми на чужій землі — у безпеці і благополуччі — забавляємося у політику, ніби в карти граємо, чому ми гайнуємо час у казино за справжніми картами і займаємося цим ділом з таким поважним виглядом, ніби виконуємо тяжку роботу для свого народу? Який у цьому сенс?

Пан Балак ніби підслухав Михайлові думки, продовжував:

— Ви сумні тому, що — емігрант. Емігрант за своє врятоване життя платить усім: маєтком, громадським становищем, амбіцією — бо ж краще бути живим псом, ніж мертвим левом. Емігрант весь час відчуває свою неповноцінність, він деградує — стає запобігливим, озлобленим. Професор, наприклад, мусить брати в руки лопату, а генерал — молот. Вони змушені цим займатися, щоб прожити, але й аборигени роблять те саме. Різниця у тому, що емігранта можна в кожну хвилину позбавити праці, а абориген має на неї сяке–таке право. Тому емігрант заздрить, у безсонні ночі водно думає, ким він був або міг бути і ким став, а заздрісна людина — напівлюдина. І в цієї напівлюдини почуття первісного безмежного щастя від того, що уникнув смерті, і первісної безмежної вдячності господареві за його дозвіл зберегти собі життя покриваються накипом чорної злості, ненависті до людей, які живуть на своїй землі, хоч ті теж убогі, струджені, скривджені. Емігрант завжди потенційний ворог того, хто його прихистив, і тому абориген хоче його позбутися. Комірник може замешкати в домі господаря на якийсь час, але не навічно…

— Чому ж тоді ви нас прийняли, чому не примусили залишитися дома? — вистогнав Михайло.

— Ви мені й нині не заважаєте, — пан Балак поклав долоню на Михайлове зап’ястя. — Але пора й честь знати. Чехія маленька, чехам стало тісно від емігрантів. Позаймаєте посади, а нам куди — до Австралії? Ви повинні це зрозуміти… Якби у вас була своя держава, ми могли б із вами обмінюватися ученими, фахівцями, ремісниками, сезонними хліборобами…

— Ми маємо свою державу, маємо! — скрикнув ображено Михайло.

— То чому ж не їдете туди?

Дорогі! Закінчується дев'ятий рік моєї скитальщини, й відходять у спогади тяжкі хвилини поневіряння на чужині. Не голодував я, ніхто мене й не кривдив, здобув науку і знання, а відчуття загубленості, усвідомлення, що ти біологічна особина, яка їсть для того, щоб жити, а живе — щоб їсти, не позбувся ні разу, ні на мить. Заповідайте своїм дітям ніколи не покидати рідного краю. Людина мусить, прокинувшись уранці, бачити над собою рідне небо — хай навіть воно у хмарах чи спалахах вогню.

Я змучився, душевно знидів — дайте мені хоч на один подих рідного повітря, один лише ковток води з холодної Березівки. Поверніть мені пилипівський святвечір, хай я почую дитячу коляду під вікнами і жебоніння віншувань; хай ще раз послухаю, як скриплять чоботи на свіжому снігу, коли старші церковні браття обходять на Різдво з вертепом усе село і їх могутнє "Бог предвічний" злітає у піднебесся, хай ще раз утішуся "маланкою", нарегочуся з витівок Чорта, зі страху Жида і злякаюся Смерті з косою — як я її колись боявся, коли сидів на печі, а вона стинала Ірода, — чи ж буду так боятися, коли увіч прийде до мене? Дайте мені постояти під холодним місяцем і полинути, немов безплотний дух, за відгомоном вечірнього дзвону над сакатурськими

переліскаміі ярами, дайте мені припасти до порога рідної хати й поцілувати сліди батька–матері!..

Дайте, благаю вас, бо надходить святвечір, а я — один.

Та ні, не буде того вже ніколи. Незабаром перелечу літаком над землею, за яку пролив кров, над солом'яною стріхою вітцівської хати, і заплачу, і втішуся, що Україна — велика і на ній знайшовся для мене притулок.

Я отримав із Харкова від професора Рудницького листа і вирішив. Подав заяву в постпредство УРСР у Празі: мені пообіцяно до осені задовольнити мою просьбу про виїзд на Україну. Аж до осені: треба ж вивчити з усіх сторін мою справу і підшукати місце праці й проживання в Харкові. Я сподіваюся на університет.

Прощаюся із золотою Прагою. Кожного дня. Я ж таки полюбив її змученим серцем вигнанця і знаю: снитимуться мені до самої смерті величний костьол Святої Людмили на Виноградах, який я щодня минаю, йдучи до праці в Педагогічний інститут — червоний п'ятиповерховий будинок на вулиці Слезькій, і будуть снитися мої студенти, з якими повесні ще раз, востаннє, поїду в експедицію на Закарпаття, — понесу з собою їх тужливі й заздрісні погляди і мовчазний докір за те, що полишаю їх на чужині.

На все життя запам'ятаються містечко Ржевніце над річкою Бероункою, що за двадцять кілометрів від Праги, й будиночок під червоною черепицею, а в ньому — скромна кімната з сільською постіллю, застеленою рядном, і піч у кутку, і високий, худорлявий, у пенсне, господар — Олександр Іванович Олесь, до якого приходять українці–емігранти, мов віруючі до Мекки: хто поглянути на знаменитість, хто подякувати за скарб очищуючої поезії, якою він щедро обдарував усіх сущих на землі українців, а я — за благословенням на дорогу до рідного краю поетового, якого він сам уже не побачить. І

понесу його журбу, і застерігатиме мене заповіт поета — мука його сумління:

Хто в час пожежі край свій кине

І, як боюн, в чужий втече,

Того весь вік вогонь пече

І проклін рідної країни.

І буде мені пам'ятатися сива сльоза на змарнілій щоці поета, потиск руки на прощання і слова: "О, принесіть як не надію, то крихту рідної землі!"

Затямлю назавше мудрого й доброзичливого чеха — професора Франтішека Бегоунека, з яким поділився своїм наміром виїхати на Україну. Цей великий учений і романтик пошепки, щоб не вректи, похвалився мені й своєю радістю: італійський конструктор дирижаблів Умберто Нобіле запропонував йому взяти участь в експедиції на дирижаблі "Італія" до Північного полюса. Сповниться мрія його життя...

А я, слухаючи його і прощаючись з ним, так яскраво уявив собі, ніби побував там, північні архіпелаги — Нову Землю, Шпіцберген, Землю Франца–Йосифа і Соловки. Боже, чи пощастить мені хоч раз ступити на них ногою?

Я напишу тобі, Іване, із Закарпаття. Хочу — може, востаннє — зустрітися з тобою. На Говерлі...

Розділ десятий

Цілющий сон здолав Євгена, і снилося йому, що він безконечно довго й солодко спить. Чув, як уві сні повертаються до нього сили: так, напевно, зморожена за зиму й від життя відчужена деревина набухає напровесні соками. Вже моцується й стримує у кореневищі, стовбурі й гілках знайома сила, ще трохи — і вона вибруниться молодим листком і цвітом, але пробудження ще треба ждати, — і Євген, спокійний і впевнений за своє життя, терпеливо очікував переходу з глибокої дрімоти в живий реальний стан.

Уві сні він докінчував свою розповідь для молодшого брата, а коли вона вже завершувалась і можна було естафетою передати її молодшому поколінню — правдиву, болісну і, зрештою, оптимістичну, — підвелася у куті намету тінь скитальника Михайла: вона наближалася до Євгена, набирала чітких обрисів, і він, напружено вдивляючись, уздрів перед собою не кустратого відлюдника з розповідей Федора, який за рибні місця виторговував у геологів сіль і патрони, а рідного стрийка Михайла, що нібито зійшов із Нініної фотографії — з утомленим обличчям полярника, який сидить на каменеломі, спершись на лікоть, чорнобородий, у важких чоботах, фуфайці й ватяних штанах, а довкола нього, проламавши земну кору, випорснули стулені головки полярного маку та стебла жорсткої осоки.

Він наближав до мене своє обличчя, даючи його добре розгледіти; я стрийка легко впізнав, ніби з дитинства був з ним знайомий: стрийко мав схожі з батьком риси лиця, та був кремезніший і поглядом суворий, вольовий, достоту такий, якого вималювала моя уява; стрийко Михайло допитливо вдивлявся у мене, ніби теж хотів упізнати, врешті скупо всміхнувся, спитав:

"Чому тобі враз захотілося воскрешати мене з мертвих? Навіщо розвереджуєш старі рани, роз'ятрюєш давній забутий біль, намагаєшся пізнати його і не можеш, вникаєш у каламуть нашого страху і вникнути не маєш сили, бо ніхто з живих не спроможний уявити паралізуючого жаху насильницької й неповинної смерті; з пісень, переказів і легенд, бо ж до архівів доступу не маєш — та й де ті архіви? — відтворюєш картини

нашої програної війни, нагадуєш про неї, а правдивих реалій не знаєш; і пощо, нарешті, спотребився тобі я — убитий тому п'ятдесят літ молодий вчений, який не встиг нічого великого для науки зробити і без котрого народ спокійно обійдеться?"

"Я воскрешаю не вас, стрийку, а пам'ять про знівечене покоління. Кожен із вас мусить постати з мертвих і смертю смерть подолати незалежно від того, скільки хто встиг віддати свого життя людям; кожен має воскреснути, бо від забуття про вас маліємо ми — живі.

Я ловлю пам'ять про вас очима людей — чужих, знайомих і рідних: крізь їх зіниці входить у мою душу й закарбовується у серці не бачений мною світ, який не має права загубитися у зміні поколінь… У мене дома на стіні розмірено хитається маятник старосвітського годинника, подарованого мені покійною бабусею. Купила вона його ще перед Першою світовою війною, і досі він відлічив сімдесят п'ять літ — час, в якому повністю вмістилася історія двох поколінь і розпочалось життя третього, якому я зважився передати оповідь про звитяги і втрати, надію і безнадію, біль і суворий досвід двох попередніх.

Чи варто це робити, питаєте? Сієте в мою душу сумнів, чи потрібні, мовляв, будуть моїм дітям, внукам і правнукам відшумілі пристрасті їх предків, наскрізь просяклі муками і кров'ю? Хто зна… Але була у ваших потугах віра в живучість нашого народу, в його гідне призначення на планеті — чи ж то коли–небудь перестане бути актуальною ця проблема? Не перестане, бо якби так, то марним стало б усе, що досі створив мій народ.

Хитається маятник Хроноса на вагах двадцятого століття, яке минає. Йому, Хроносу, байдужі наші болі й радості, проте лише до нього, до глибин часу, звертаються люди навіть тоді, коли до пошуків спонукує їх не національна пам'ять і не синівський обов'язок, не біль, а звичайна цікавість: що там було, що приховано, що забулося, що пропало — хай то йдеться навіть про неіснуючу і нікому не потрібну Атлантиду… А ми воскрешаємо забуті миті історії живого нині народу.

Я не все знаю і про вас, стрийку. Чому ви ні разу не згадали про Соловки, адже ваша мрія — ступити на них хоча б однією ногою — сповнилася, та ще й як: ви не тільки ступили, вам довелося там зустріти свою останню мить. Чому мовчите, чи то аж так страшно було, що й згадати невміч?"

"Тобі, Євгене, легше буде й без мене уявити соловецьке пустище, ніж сказати всю правду про нашу програну війну на галицькому полі. Про трагедію розстріляного покоління у тридцятих роках ви нині говорите відверто, без страху, однозначно: у злочинстві сталінщини ніхто, крім виродків, уже не сумнівається, і вся правда — на нашому боці. А про історію українсько–польської війни хіба ти зважишся заговорити як безпристрасний літописець, коли тебе б'ють по пальцях живі ще варвари, які знівечили наші могили, а з другого — заколисані легендами, теж іще живі свідки нашого героїзму, немочі й безпорадності? Скільки разів ти вже переглянув у думці свою розповідь для молодшого брата, скільки рядків, які б могли обурити одних чи других, ти викреслив і заховав їх у пам'яті до кращого часу, коли можна буде сущим на українській землі людям сказати всю правду про славу і про ганьбу?"

"Я зробив скільки міг, стрийку. Хай моя зухвалість заговорити про це першим виправдає моє невміння і мою обережність... Скажіть, що трапилося з вами на Соловках?"

"А ти впевнений, що саме там обірвалося моє життя?"

...Пухка габа сну, немов гірський туман, накочувалася на Євгена клубками, і блідла в них примара образу стрийка Михаила; обличчя його мінялося, й він знову уподібнювався до кустратого й чужого скитальника з холодними, олов'яними, мов небо над озером Ямба–то, очима; погляд його часом ставав зловісний, і Євгена уві сні огортав безнадійний туск бранця, що потрапив у лабети злій силі, у цій пустелі всевладній, і був тією силою відкинутий від суспільства ним озлоблений

скитальник, який не випустить їх із тундрового полону на світ Божий, помщаючись таким чином суспільству за своє осамотнення.

Але туман ставав чимраз густіший, він поглинув у себе й скитальника, і на світі не стало нічого, крім туману та покручених, переплетених, немов карликові зарості в тундрі, кущів карпатського жерепу біля ніг, а під ногами — кривавих латок рододендронів. Я умить упізнав стежку, що спиналася поміж жерепом із Пожожеської полонини на вершину Говерли; легко, як у молодості, поквапився нею угору, мене, крім розбудженої у цю мить туристичної охоти, гнала ще й цікавість: там, біля масивного, мов донжон[52], прикордонного стовпа, що бовванів у тумані, стояли два силуети, і я впізнав їх: були це мій батько і стрийко Михайло, яким раннього літа 1928 року чеські й польські прикордонники дозволили зустрітися на Говерлі.

Вони стояли на віддалі, немов чужі, бо до чужих світів, між якими пролягла смуга кордону, належали, й переступити його жоден не мав права і не бажав цього.

Іван зупинився на східному прузі прикордонної смуги, а позаду нього — у глибині, за здибленим і навіки застиглим штормом гір — простелялася його земля, уярмлена і рідна, якій він посвятив своє життя і прирік на терпіння за неї свою дружину і синів. Він був упевнений, сповнений гідності за свою посвяту. А на західному прузі стояв самотній і розгублений скитальник, який пролив за землю, нині тільки Іванову, кров, а не мав права на неї ступити, й перед яким прослалися у непроглядну повінь туману незвідані шляхи — до слави чи до безчестя, до свободи, а чи до неволі…

Я не намагався підслухати їхню розмову, та й не міг би її почути крізь повсть туману, я й так знав, про що вони розмовляли. А може, тільки думали і в думці докоряли один одному або ж прощали чи намагалися порозумітись, бо не тільки державний кордон проліг між ними, а й невигойний біль за кохану, а й розстань між скитальником і

господарем, а також межа світогляду і різної віри у своє призначення на розшматованій землі.

Я довго дивився на дві застиглі постаті, і врешті одна, стрийкова, почала віддалятися, а батькова й не ворухнулась: він чіпко вдивлявся у білу непроглядь, в якій розчинився силует його брата, поки той не зник назавше, — не міг з цим змиритися Іван, стояв і силував себе збагнути таємницю зникнення Михайла.

…Де він, куди подівся, у яку прірву канув, що немає не те що могили, а й сліду? Хто нарешті відкриє чорну книгу смертей і повість мені, де зустріла стрийка остання його мить? Де вони — утоплені, замордовані, розстріляні? Ніхто не скаже. Знеособлений народ, який став ворогом одного нелюда, гинув не поодинці, а гуртом за його всесвітню ганьбу, і могила народу — повсюдно, а в кожної окремої жертви — у серцях живих.

Хто розкаже істину про Соловки?

Чи то правда, що Мирослав Ірчан, коли "трійка" присудила йому новий строк у десять років, закричав: "Чому так мало? Чому так мало?!" Що здивовано придивлявся до суддів, розводив руками, перепитував, і вони не знали, що з ним робити: додати ще строку чи розстріляти? Що потім заперли його в Головленківській вежі, і він там наклав на себе руки, розбивши голову об мур?

Чи правда, що в ризниці Успенського собору Лесь Курбас ставив п'єсу Бернарда Шоу "Учень диявола", в якій ішлося про засудження до страти невинного, і коли на сцені англійський генерал запитав підсудного Річарда, яку смерть він вибирає — через повішення чи розстріл, один в'язень, а був це український поет Василь Мисик, вигукнув: "Ми всі тут Річарди!", за що був посаджений у карцер, забутий і забуттям врятований від розправи над українськими в'язнями у листопаді 1937 року.

А це таки правда. На сторінках журналу "Соловки" свого часу було надруковане таке пояснення для в'язнів: "Арешт ста чоловік є для держави кардинальнішим вирішенням питання про ліквідацію небезпеки для країни, ніж перебування одного злочинця з їхнього середовища на волі". Не пояснено лише, який сенс в ув'язненні ста чоловік, коли між ними не було жодного злочинця?..

А чи правда, що в жовтні 1937 року на Соловецькі острови прибула "Особлива трійка НКВС" на чолі з найретельнішим виконавцем єжовської волі майором Кашкетіним, який уночі, мов упир, з'являвся в заставленому триярусними нарами Преображенському соборі, поіменно викликав на суд і на паперті розстрілював, а однієї ночі викликав Леся Курбаса?

А що холодної листопадової ночі 1937 року в'язнів вивезли на чорній баржі "Клара Цеткін" у Біле море, і баржа вранці повернулася порожня?.. Чи правда?!

Хто нарешті про це повість людям?

Чи дізнаюся я коли–небудь, де зарито тіло мого стрийка, невинно загиблого професора географії Михайла Шинкарука?

Так думав я уві сні, а кадри сну без упину мінялися.

Туман, що клубочився понад горами й ринув із верхів в ізвори, мов водопадна бурхать, лагіднішав, заспокоювався, щільним пластом налягав на землю, притолочуючи жереп, і я, приглянувшись, побачив, що то не карпатський зарослик, а покручені кущі карликової смерічки повзуть по рівній, мов тік, площині… Я знову опинився у тундрі, загублений серед снігової пустелі, і, мабуть, востаннє відчув цілковиту безпорадність. Я остаточно переконався, що мене й моїх друзів насправді може врятувати тільки скитальник Михайло — єдина серед цієї пустоші жива людина.

Я подумав про нього, і він постав переді мною — весь у паморозі на оленячому кожусі, шапці, бороді й бровах; паморозь бралася бурульками кришталевої солі, ніби він щойно вибрався з дна Білого моря, куди його разом з іншими в'язнями лихої листопадової ночі зіпхнули з палуби баржі, й цікавість перемогла мій власний страх від загубленості в тундрі: а який був його страх? Цікавість моя була гріховна, ніби я озухвалився заглянути в потойбічне життя, бо ж ніхто з живих не може знати, що почуває людина перед обличчям насильницької смерті.

І я спитав:

"Дуже страшно було?"

"Кому?" — нахилив до мене голову скитальник.

"Вам, стрийку Михаиле".

"А, ти знову про Шинкарука. Я ж ніколи ним не був. Навіть не пам'ятаю, чи знав коли–небудь такого… А втім, то діялося давно: в експедиції на Землю Франца–Йосифа нас було багато… Михайла Шинкарука на Соловках я не зустрічав… Але чому ви, які залишилися на волі, водно думаєте, що ми гинули тільки на Колимі, Соловках, у Воркуті? Нас убивали всюди… Ти хочеш уявити собі останню мить свого стрийка? Це зовсім легко.

Його забрали у тридцять сьомому? То втішся тим, що йому було легше, ніж нам. Могло бути легше. Ми, репресовані раніше, спочатку мусили витримати допити; тобто ніхто їх витримати не міг — ми признавалися до найтяжчих провин, яких ніколи не вчинили й навіть не знали, як могли б їх вчинити; потім давали нам один строк, далі — другий, врешті кожен третій в'язень дочікувався свого Кашкетіна, а тоді наставав кінець. Таких, як я, що чудом вижили, було небагато…

А з твоїм стрийком могло бути так.

У той час, коли його забрали, машина смерті квапилася. Назрівала війна, і країну треба було очистити від останнього ворога. А тому, що вороги підступно ховалися серед сотень і тисяч, треба було ті сотні і тисячі знищувати, щоб не залишилось ворога й на розплід. Це була копітка й тяжка робота, але за Сталіна, сам знаєш, був порядок, тож система знищення працювала надзвичайно чітко.

Оту сотню чи тисячу або й мільйон людей, серед яких міг заховатися підступний ворог, привозили партіями в Москву, на Нікольську, 23, заштовхували по черзі в бокову кімнату навпроти залу засідань Військової колегії, головою якої був оберкат Ульріх, і там люди чекали своєї судної години.

А тепер уяви собі: з Харкова привозять змученого тортурами Михайла Шинкарука. Він уже признався до вини, яку йому придумали слідчі. Проте ще сподівається на суд. Він скаже на суді, в який спосіб примусили його признатися до злочину, адже повинна існувати хоча б елементарна справедливість. Михайло на ту мить ще не позбувся наївності…

Його заштовхують у бокову кімнату, набиту смертниками так, що й дихати нема чим, він зазирає їм у очі й відчитує у них найстрашніше: ні в кого не залишилося і крихти надії. Нікому не буде пощади, бо серед них є один справжній ворог і через нього треба знищити всіх тут присутніх. Але чому той — справжній — не признається, щоб порятувати інших, усе ж одно загине? Які дурниці! Навіть коли б знайшовся такий сміливий, то хто йому повірить, що він — один, адже всі тут до одного призналися до вини. Як бачите, не один серед сотні, а всі. Як багато розвелося їх, ворогів народу, а хтось ще там сумнівається, сльозу пускає…

Проте в Михайла ще жевріє дрібка віри, що його не скарають на смерть. За що ж?! Він намагається ближче стати до дверей, щоб скоріше потрапити на суд. Він скаже суддям… Що? Як — що? Адже добровільно повернувся на відроджену Україну, став ученим, відкрив невідомі

острови в Льодовитому океані, а тепер хоче всі свої сили віддати для радянської науки. Як у це не повірити?

Ось вивели одного, другого, скоро його черга — і він скаже, що готовий поїхати в експедицію на Північний полюс, він знаючий і витривалий… Але що це: вивели одного і вже беруть другого, а з тим що? Випустили? Чути здавлений крик, когось волочуть коридором, потім долунює глухий постріл — наче з підвалу. Беруть наступного, а за хвилину — знову глухий постріл… Ні, такого не може бути… я скажу, що мрію ще й про Антарктиду, я можу принести справжню користь, навіщо мене вбивати, це безглуздо!.. Знову виводять, і знову постріл. Боже, як чітко і злагоджено працюють!

Михайло вже не хоче на суд. Він намагається протиснутись поміж смертниками до тильної стіни: може, усіх не розстріляють, не може такого бути, щоб усіх… крайніх залишать, крайніх залишать… Та ніхто його не пропускає: твоя, голубе, черга, твоя… А як там? Вирок, підвал, лицем до стіни, а вбивці стоять півколом і цілять з карабінів у потилицю. Чи впритул з револьвера?.. Я відпрошусь, знайду милосердних, вони теж хочуть жити, мають дітей… Знову постріл… Ні, мене вбивати не можна… я учений… навіщо стріляти в мій мозок, в якому стільки знань? Я не хочу, я не винен…

Я не винен!!!

Скитальник наближається до мене, мені він здається зовсім реальною людиною, кожух його пахне старою оленячою шкірою; а може, це мені не сниться; скитальник дивиться на мене страшними безумними очима, немов його в цю мить ведуть на страту, і він, збожеволівши, кричить:

"Тішся, дурню, я легко вмер! Ха–ха, я збожеволів і легко вмер!"

Я схопився.

У наметі було ясно, надто ясно, мовби вгорі світилася біла жарівка. Може, то пробивається крізь тент снігова білота?.. Я вдихнув носом повітря й знову почув запах старого оленячого кожуха; хтось сюди заходив, одягнутий в оленячий кожух, хтось чужий: у нас інший одяг. І пілка відхилена — струмує крізь отвір холодне повітря до намету, надворі біло... Хто заходив сюди, хто сидів тут, звідки взявся запах оленячої шкіри? Я глянув у кут і побачив сліди, схопився, виглянув надвір: до озера теж потяглися сліди на снігу. Вискочив з намету й остовпів: невже далі сниться?.. Над озером стояв високий кустратий дід в оленячому кожусі, з рушницею у руці... Це ж він — справжній скитальник! Я побіг, посковзнувся на снігу, упав і закричав:

— Хлопці, тут Михайло! Михаиле, підождіть!

На мій крик вибігли з сусіднього намету Юра, Віктор і Федір, вони теж загукали до постаті, що задкувала до берега замерзлого озера. Янченко кинувся бігти, та постать віддалялася, маліла і зникла з овиду в густій імлі.

— Це був він! — ударився руками об поли Федір. — Скитальник Михайло... І втік. Утік! Отут нам і капець...

У цю хвилину в небі почувся гуркіт.

Ми заціпеніли від невимовної радості й одночасно — панічного страху, що літак пролетить, нас не помітивши; дивилися вгору й стояли, мов одурілі, ніхто не здогадався кинути хворосту у ватру, щоб дати знак. Паралізуюча безнадія, яка тільки–но дійняла нас, коли зник в імлі єдиний можливий рятівник — скитальник Михайло, — не покидала; та ось в олов'яному небі з'явилася цяточка величиною з комаху, вона збільшувалась до розмірів кулика, куріпки, орла, і врешті прямо на табір почала легко спадати хвостата кабіна вертольота.

— Прилетіли!.. — видобув я із себе крик.

— Ну й що? — зиркнув на мене Федір так, ніби нічого особливого й не трапилося, і я аж тепер зрозумів, скільки важили для усіх нас його спокій і врівноваженість.

…Оце і вся розповідь для тебе, мій молодший брате: тривожна казка із щасливим фіналом. Скажеш, що набрид уже тобі той соцреалістичний хеппі–енд? Вірю. Та коли б сталося у нас інакше — чи міг би я тобі про все це розказати?

Пілоти виправдовувалися: після повернення з Ямба–то їх відразу перекинули на бурові в Хальмер; думали спочатку, що це займе небагато часу, та довелося врешті признатися начальству…

Усі ми знали, що будемо покарані, та це нас турбувало найменше: ми були врятовані з тундрового полону, з мініатюрного концтабору, в якому кожен по–своєму пережив страх відчуженості від суспільства, страх забутості й безглуздої смерті, — і більшої покари ніхто б не міг придумати.

Хлопці вантажили в кабіну речі, а я стояв і далі, розгублений, здоланий пережитим і продуманим, не вірячи, що ми врятовані. Такого почуття довелося мені вже один раз зазнати, коли мене випускали з воркутинського табору на волю, і я вертався до людей з невольничого світу, забутого Богом у тундровій пустелі.

Я тримав у руці коряжину–потвору, придивлявся до неї і дивувався, що враз утратила вона вираз лукавства, ненависті й жалюгідності — був це звичайний покруч, який не мав уже сили й потреби символізувати зло. І я без жалю опустив коряжину в сніг.

Вертоліт стрімко піднявся у біле небо, а воно, на наш подив, нежданно прояснилося, туман розсмоктався, ніби всяк у зашкарублу тундру, низько над обрієм проступив крізь імлу рудий диск сонця, і я

побачив унизу жорстокий і безпощадний простір — гігантську пастку, що чигає на людські жертви.

І в цю мить я зненавидів тундру. Знав, що десь серед її просторів загибає останній звиродень, якого лихе призначення примусило все життя тратувати закони людяності, й за це тепер розплачується — без вини винний. Мені стало чисто по–людськи жаль його, я пильно вдивлявся у засніжену пустку, чи не бреде десь він, збезумілий від розпачу, зганьблений підневільним життям, обкрадений ним, з украденою рушницею, яка єдина тепер може йому допомогти — відплатити смертю за смерть.

Я перестав думати про нього — одного з останніх злочинців сталінщини — і ненавидів цей край, який перетворював людей у покручів і жодної дороги, жодної стежини не проклав на своєму мертвому лоні, які могли б вивести жертву з його мертвої хватки.

Але що це? Снігове поле раптом закінчилося, ніби воно належало лише до володінь озера Ямба–то — юдолі смерті, з якої нам пощастило вирватися, і по тундрі у всі сторони світу простяглися чорні смуги, що звивалися по долинах та узгір'ях, немов сільські дороги, і зникали за горизонтом.

Я згадав: це ворги, оленячі стежки, якими ходять і люди. Не в'язні, не скитальники, не загублені душі, а господарі своєї землі — оленярі, які знають закони справедливості і яким суджено у краю, приреченому колись бути місцем пострахy, заслань і смерті, витворити своїми власними силами людську і людяну цивілізацію.

Ось видніє унизу вершина, а на ній могилки з незграбними трираменними хрестами — це місце вічного спочинку вільних оленярів–лаптандерів. Їх, покійників, привезли сюди на оленячих упряжках ненці–християни й вирізьбили різцями на хрестах імена тих, хто прагнув

бачити цей край не тюрмою, а вільною землею, хто бажав передати у спадок нащадкам не секрети нищення людей, а духовні цінності.

Ці могилки, немов дороговкази, показують шлях до людяності й доброти. Треба їх повсюдно знаходити на осквернені злом землі і йти за ними в пошуках справедливості, зневаженої колись людською глупотою.

…Про все це я колись напишу. То зовсім не важко. Треба лише уявити собі ніколи не бачені й призабуті картини так чітко, щоб вони стали реальними, так зжитися з ними, щоб тобі здалося, що сидиш у старій вітцівській хаті, за вікном якої рудіє зжовклим листям старий горіх, а на шибках, вправлених у потріскані від дощів рами, переливаються при світлі знайомі з дитинства примари.

Львів — Істоч

1987–1989